

Azizullah ARAL

ƏFQANISTANDA NƏVAİŞÜNASLIQ

ƏFQANISTANDA NƏVAİŞÜNASLIQ

Azizullah Aral

Tərcümə edən: Almaz Ülvi

Azizullah ARAL

ƏFQANISTANDA NƏVAİŞÜNASLIQ
(mənbələrin təsviri və təhlili)

Monoqrafiya

Özbəkçədən tərcümə edən:
Almaz Ülvi BİNNƏTOVA
nəvaişünas

Bakı – 2026
Füyuzat

Azərbaycan Milli Elmər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Elmi Şurasının 2025-ci il (oktyabr) Qərarı ilə çap edilir

Elmi məsləhətçi: akademik İsa HƏBİBBƏYLİ

Elmi redaktor və ön söz müəllifi :

akademik Şöhrət SİRACƏDDİNOV

Özbəkçədən uyğunlaşdıran və giriş söz müəllifi,

nəvəişünas: Almaz Ülvı BİNNƏTOVA

Rəyçi: Prof.Dr.Yaşar QASIMOV

Redaktor: Dos.Şəhla MƏCİDOVA

Azizullah Aral. Əfqanıstanda nəvəişünaslıq (mətnlərin təsviri və təhlili). *Monoqrafiya: Elmi məsləhətçi: akademik İsa Həbibbəyli, elmi redaktor ön söz müəllifi: akademik Şöhrət Siracəddinov, özbəkçədən tərcümə edən və giriş söz müəllifi, nəvəişünas Almaz Ülvı Binnətova. – Bakı, “Füyuzat”, 2026, 282 səh.*

Bu monoqrafiya böyük mütəfəkkir Əlişir Nəvəinin doğulduğu, boya-başa çatdığı, idarə etdiyi və inkişaf etdiyi qədim Heratda, qədim Xorasanda – indiki Əfqanıstanda həyatının, tikililərinin, mənəvi irsinin təhlilinə həsr edilmişdir. Monoqrafiyada əfqan nəvəişünaslığının əsasını təşkil edən əlyazma mənbələri və nəşr olunmuş əsərlər elmi şəkildə təsvir edilmiş, Nəvəinin bu sahədəki fəaliyyəti ilə bağlı memarlıq abidələrinin əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir. Əfqan mətbuatında təhlil edilən mənbələrin nəvəişünaslığın inkişafındakı əhəmiyyəti vurğulanır, əfqan nəvəişünaslığının mənbələri sistemləşdirilir.

Əsər ədəbiyyatşünaslar, professorlar, tədqiqatçılar, magistrələr, tələbələr, Nəvai ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

İSBN: 978 - 9952 - 614 - 04 - 6

©Azizullah Aral, Bakı, 2026
©Almaz Ülvı Binnətova, Bakı, 2026

TÜRK DÜNYASININ NƏVAİ SEVGİSİ

Azərbaycanda, Özbəkistanda, Türkiyədə nəvaişünaslıq elmi haqqında kifayət qədər məlumatlı, bu sahədəki araşdırmalarla tanış olduğumuzdan həmin elmi tablounun əhatə dairəsini “Əfqanıstanda nəvaişünaslıq” monoqrafiyası ilə bir qədər də genişləndirmək məqsədində olduq.

“Əfqanıstanda nəvaişünaslıq” monoqrafiyasını nə üçün Azərbaycan dilinə çevirib kitab kimi nəşr etmək istəyində və ya ehtiyacında olduq? İlk olaraq, Əlişir Nəvainin doğulub boya-başa çatdığı, yazıb-yaratdığı eldə, elmdə dahi sənətkar necə tanınıb, necə təqdim olunub, necə tədqiq olunub və olunur marağımızdan. Eyni zamanda, nəvaişünaslıq elminin tədqiq tarixi Əfqanıstanda nə zamana təsadüf edir? Maraqlandığımız bu sualların cavabını qarşımızdakı kitabda – faktlarla zəngin elmi mənbədə öyrənmək mümkündür.

Elmin-ədəbiyyatın qızıl dövrünü yaradan-yaşayan Herat məktəbinin Əlişir Nəvai epoxasını izləmək günümüzdə əlçatmaz bir nöqtədə olduğundan “Əfqanıstanda nəvaişünaslıq” monoqrafiyasını tutiyə kimi qəbul etdik. Həmin monoqrafiyanın müəllifi – tədqiqatçı-alim Azizullah Aralın (Əzizullah Aral) birbaşa bu sahədə bö-

yük xidmətlərini bildiyimizdən təqdim etdiyi əsərin də ciddi bir araşdırma olduğuna əminik. Bu gerçəkliyə, təkcə bu kitabın misalında yox, elə Əfqanıstanın özündə – 2016 və 2021-ci illərin aprel günlərində Kabil, Məzari-Şərif və Heratda keçirilən Əlişir Nəvai günlərinin iştirakçısı kimi şahidi olmuşdum! Əsərdə özünüz də hiss edəcəksiniz ki, Əlişir Nəvai günlərinin Əfqanıstanda nə kimi çətinliklərlə başa gəlirmiş.

Monoqrafiyada Əfqanıstanda özbək ədəbiyyatının formalaşma və inkişaf mərhələləri, habelə Əlişir Nəvai irsinin öyrənilməsi ilə bağlı əsas mənbələr sistemli şəkildə təhlil olunur. Birinci fəsildə xalqın şifahi yaradıcılığı və yazılı ədəbiyyat nümunələri kontekstində Əfqanıstanda özbək ədəbiyyatının təməl mənbələri müəyyən edilir. İkinci fəsildə Əfqanıstanda nəvaişünaslıq istiqamətində aparılan elmi tədqiqatlar, nəşrlər, Nəvaini anma mərasimləri və ona həsr olunmuş elmi seminar və konfranslar bu sahənin əsas bilgi qaynaqları kimi təqdim edilir. Üçüncü fəsil isə dövrü mətbuatda yer alan materiallar və bədii əsərlərdə Nəvai irsinə olan münasibət əsasında elmi-ənənəvi nəvaişünaslıq mənbələrinin ümumiləşdirilməsinə həsr olunur.

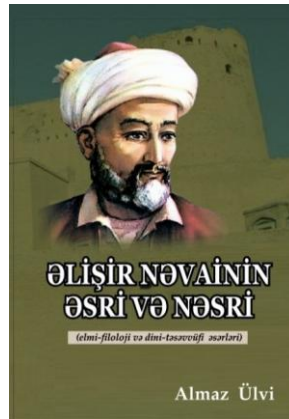
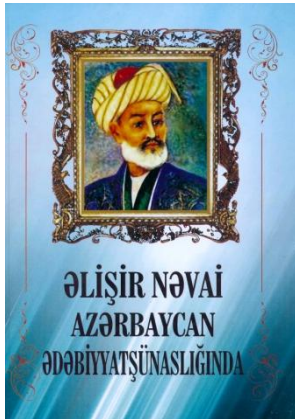
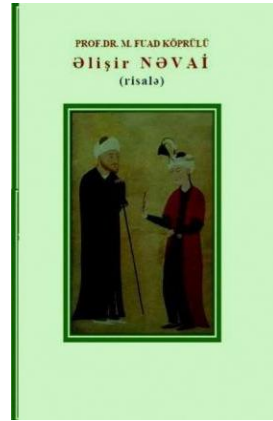
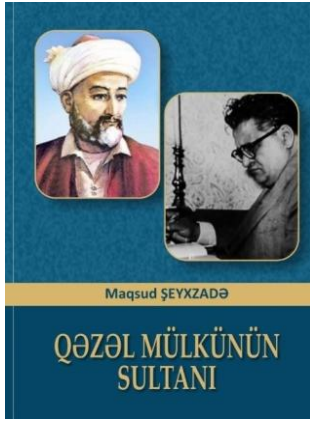
Aparılan tədqiqat, Əfqanıstanda Nəvai şəxsiyyəti və irsinin elmi və mədəni aspektlərdə mənimsənilməsi baxımından mühüm nəticələr verir. “Əlavələr” bölməsindəki fotoları isə əyani faktlar və tarixi sübut kimi qəbul etmək olar.

Azərbaycanda – araşdırmalarımızın nəticəsi olaraq, 1902-2009-cu illər arasında (100 ildən çox dövrü əhatə edən) Əlişir Nəvai haqqında Azərbaycan elmində qələmə alınmış məqalələrin bir neçəsini və kitaba yerləşməyən məqalələrin isə bibliografiyasını ilk dəfə 2009-cu ildə “Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” adlı 360 səhifəlik topluda nəşr etdik. Bu işin davamı olaraq hazırda 1200 səhifəlik məqalələr toplusunu və “Əlişir Nəvai və Azərbaycan” adlı bibliografiyanı nəşrə təqdim etdik. Özbəkistanda - XX əsrin 20-ci illərində Əbdürrauf Fitrətin başladığı nəvaişünaslıq səhifəsini az sonralar Maqsud Şeyxzadənin silsilə olaraq yazdığı “Qəzəl mülkünün sultanı” tədqiqatları timsalında müəyyənləşdiririk. Artıq o zamandan bu günə qədər Özbəkistan nəvaişünaslığının cildlərə sığmayan böyük işlərə imza atdığıнын şahidi və iştirakçısıyıq.

Türkiyədə - I Türkoloji Bakı Qurultayında (1926) iştirak edən Fuat Köprülü Əlişir Nəvainin türk dilində yazdığı qiymətli irsinin – “Xəmsə”, “Divan”ları, elmi-filoloji və dini - təsəvvüfi əsərləri timsalında nəzəriyyəçi alim kimi qüdrətini yaxından dərk edəndən sonra 1939-cu ildə “Əlişir Nəvai” risaləsini yazaraq Türkiyədə dahi şairin irsinin geniş və hərtərəfli öyrənilməsi, əsərlərinin yeni qrafika ilə (latın) nəşri və türk dil inqilabçısı kimi təbliğinə başlandı. Bütün bunlar əlbəttə Əlişir Nəvai irsinə və şəxsiyyətinə türk dünyasının sevgisidir.

Tərcüməçidən

Bakı, 2025, fevral-iyun

Özbəkistanda Nəvaişünaslıq
Türkiyədə nəvaişünaslıq
Azərbaycanda nəvaişünaslıq

NƏVAİŞÜNASLIĞIN MÜHÜM ASPEKTİ

ön söz əvəzi

Dünya mədəniyyətinin və təfəkkürünün inkişafını tədqiq etməkdə mətnşünaslıq və ədəbi mənbəşünaslıq sahəsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Özbək xalqının zəngin elmi-ədəbi irsi əlyazma mənbələrində əks olunmuşdur. Bundan əlavə, qədim binalardakı epigrafiya yazılar, məzar daşları və möhürlərdə saxlanılmış qeydlər xalqımızın uzaq keçmişdə müxtəlif dövrlərdə formalaşan mənəvi həyatı haqqında məlumat verir. Bu baxımdan, mənbələri tədqiq etməklə bir millətin və xalqın tarixi inkişafı, irəliləyişi, elmi-ədəbi irsinin üzə çıxarılması ilə bağlı etibarlı məlumatların elmi dövriyyəyə daxil edilməsi mətnşünaslıq və mənbəşünaslıq sahəsinin aktual vəzifələrindən sayılır.

Dünya ədəbiyyatşünaslığında böyük özbək şairi və dövlət xadimi Əlişir Nəvainin həyatına və yaradıcılığına olan maraq olduqca böyükdür. Çünki onun türk xalqlarının mədəniyyəti, ədəbiyyatı və incəsənətinin inkişafına göstərdiyi böyük təsir, yaratdığı elmi-bədii əsərlər türk xalqlarının sivilizasiyasının yüksəlişinə xidmət etmişdir. Müasir dövrdə nəvaişünaslıq müxtəlif regionlarda, o cümlədən Özbəkistan, Türkiyə, Azərbaycan, Tatarıstan, eləcə də Çinin Uyğur Muxtarvilayətində öz elmi məktəbləri vardır və həmin regionlarda ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi ilə sıx əlaqədə aparılır. Lakin müəyyən tarixi şərait səbəbindən Özbəkistandan ayrılmış özbək toplumlarının yaşadığı Əfqanıstan ərazisində ədəbiyyat tarixinin tədqiqi, Əlişir Nəvainin quruculuq fəaliyyəti ilə bağlı mənbələrin araşdırılması demək olar ki, kənarda qalmışdır. Bu baxımdan Əfqanıstan özbək ədəbiy-

yatının formalaşması, inkişafı və bugünkü vəziyyəti haqqında məlumat verən mənbələrin toplanması, sistemləşdirilməsi və elmi dövriyyəyə daxil edilməsi bu araşdırmanın aktuallığını və zəruriliyini sübut edir.

Özbəkistan XX əsrdə dünya nəvaişünaslığının mərkəzinə çevrildi. Xüsusilə müstəqillik illərində Əlişir Nəvainin həyatının az tədqiq olunmuş məqamları açıqlandı, dünya üzrə yayılmış əlyazmaları toplandı. Buna görə də Əlişir Nəvainin doğulub böyüdüüyü və yaradıcılıqla məşğul olduğu Əfqanıstan ərazisi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki XV əsrdə Əlişir Nəvainin müasir Əfqanıstan ərazisində həyata keçirdiyi genişmiqyaslı quruculuq fəaliyyəti ilə bağlı mənbələr tam şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bu günə qədər müxtəlif alimlərin və yaradıcı şəxslərin bu mövzuda nəşr etdirdiyi məqalə və mühazirələr elmə məlumdur. Lakin onların sayı olduqca azdır. Buna görə də bu məsələnin araşdırılmasınınəvaişünaslıq üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Xarici mətnşünas alim – Azizullah Aral Abdusükürün elmi araşdırması bu sahədə yenilik oldu. Tədqiqatçı Əfqanıstan nəvaişünaslığının əsasını təşkil edən əlyazma mənbələri və nəşr işlərini elmi baxımdan təsvir edərək, Nəvai fəaliyyətinə bağlı memarlıq abidələrinin bu sahədəki əhəmiyyətini müəyyənləşdirmişdir. Əfqanıstanın kütləvi informasiya vasitələrində təhlil edilən mənbələrin nəvaişünaslığın inkişafındakı rolunu işıqlandırmış, Əfqanıstan nəvaişünaslığına aid mənbələri sistemləşdirmişdir.

Əfqanıstanda nəvaişünaslığın başlıca xüsusiyyətlərindən biri kimi, Əlişir Nəvai dövründən bəri davam edən qədim özbək dilinin mətn və danışiq ənənəsinin qorunub saxlanması qeyd edilmişdir. Bu amil, ölkənin nəvaişünaslarını Nəvaiyə, məsələn, ərəb əlifbası ilə yazılmış Nəvai əsərlərinin əlyazmalarına hərtərəfli yaxınlaşdırır. Bu məsələ elmi

əsaslarla sübut edilmişdir. Müəllif tərəfindən tədqiqat çərçivəsində aşağıdakı işlər həyata keçirilmişdir:

➤ Əfqanıstanda formalaşmış özbək dilində xalq şifahi yaradıcılıq nümunələri tədqiq edilmiş və onların mühüm ədəbi abidə kimi əhəmiyyəti açıqlanmışdır;

➤ Əfqanıstandakı Teymurilər dövləti Əlişir Nəvai hakimiyyəti dövrü ilə bağlı tarixi abidələr müəyyən edilmiş və onların nəvaişünaslıq sahəsi üçün mühüm obyekt olduğu sübut olunmuşdur;

➤ Əlişir Nəvainin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı Əfqanıstanda aparılan elmi araşdırmalar sistemləşdirilmişdir;

➤ Əlişir Nəvai əsərlərinin Əfqanıstanda nəşri məsələləri və onlarla bağlı məlumatlar ətraflı öyrənilmiş, onların Əfqanıstandakı özbək ədəbiyyatında, xüsusilə nəvaişünaslıqda əhəmiyyəti elmi baxımdan əsaslandırılmışdır;

➤ Əlişir Nəvainin həyatı və yaradıcılığına həsr olunmuş Əfqanıstanda keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransların nəticələri təhlil edilmiş və onların Özbəkistan nəvaişünaslıq məktəbi ilə uzlaşan fəaliyyəti açıqlanmışdır;

➤ Əfqanıstandakı özbək dilli mətbuatda Əlişir Nəvainin həyatı və yaradıcılığının işıqlandırılması məsələsi araşdırılmış və Nəvainin yaradıcılıq bioqrafiyası ilə bağlı elmi yeniliklər elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir;

➤ Əfqanıstanlı özbək şairlərinin yaradıcılığında Nəvainin təsiri ilk dəfə monoqrafik miqyasda araşdırılmış və özbək klassik ədəbiyyatı ənənələrinə bağlılıq məsələsi ətraflı işıqlandırılmışdır.

Nəticə olaraq, bu nəşr özbək nəvaişünaslığının əsas istiqamətlərindən biri kimi olduqca vacib bir mənbədir.

Akademik Şöhrət Siracəddinov

GİRİŞ

Dünya mədəniyyəti və təfəkkürünün inkişafını tədqiq etməkdə mətnşünaslıq və ədəbi mənbəşünaslıq sahəsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Özbək xalqının zəngin elmi-ədəbi irsi əlyazma mənbələrində əks olunmuşdur.

Bundan əlavə, qədim tikililərdəki epigraflıq yazılar, məzar daşları və möhürlərdə qorunub saxlanmış qeydlər xalqımızın uzaq keçmişi, müxtəlif dövrlərdəki mədəni-mədəni həyatı haqqında məlumat verir.

Bu baxımdan, mənbələrin tədqiqi yolu ilə millət və xalqın tarixi inkişafını, tərəqqisini və elmi-ədəbi irsini üzə çıxarmaqla bağlı etibarlı məlumatların elmi dövriyyəyə daxil edilməsi mətnşünaslıq və mənbəşünaslıq sahəsinin aktual vəzifəsidir.

Dünya ədəbiyyatşünaslığında böyük özbək şairi və dövlət xadimi Əlişir Nəvainin həyatı və yaradıcılığına maraq olduqca böyükdür. Çünki onun türk xalqlarının mədəniyyətinə, ədəbiyyatına və incəsənətinin inkişafına göstərdiyi təsir, elmi-bədii əsərləri türk xalqlarının sivilizasiyasını yüksək səviyyəyə çatmasına xidmət etmişdir.

Müasir dövrdə nəvaişünaslıq ayrı-ayrı bölgələrdə, xüsusilə Özbəkistan, Türkiyə, Azərbaycan, Tatarıstan və Çinin Uyğur Muxtar Respublikasında öz elmi məktəblərinə malikdir və həmin bölgələrin ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi ilə paralel şəkildə inkişaf etdirilir.

Lakin tarixi şəraitin yaratdığı müəyyən səbəblər üzündən Əfqanıstan ərazisində Özbəkistandan ayrılmış özbək xalqının ədəbiyyat tarixi, Əlişir Nəvainin quruculuq fəaliyyəti ilə bağlı mənbələr lazımi qədər araşdırılmamışdır. Bu

baxımdan, Əfqanıstan özbək ədəbiyyatının formalaşması, inkişafı və mövcud vəziyyəti haqqında məlumat verən mənbələrin toplanması, sistemləşdirilməsi və elmi dövriyyəyə daxil edilməsi mövzunun aktuallığını və zəruriliyini təsdiqləyir. XX əsrdə Özbəkistan dünya nəvaişünaslığının mərkəzinə çevrildi.

Xüsusilə müstəqillik illərində Əlişir Nəvainin həyatının öyrənilməmiş məqamları aşkar edildi, dünyaya səpələnmiş əlyazmaları toplandı. Lakin XV əsrdə Əlişir Nəvainin indiki Əfqanıstan ərazisində həyata keçirdiyi genişmiqyaslı quruculuq fəaliyyəti ilə bağlı mənbələr tam şəkildə araşdırılmamışdır. Buna görə də Əfqanıstanda nəvaişünaslığın öyrənilməsi ümumi nəvaişünaslıq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Özbəkistan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 25 may tarixli PQ-2995 sayılı “Qədim yazılı mənbələrin qorunması, tədqiqi və təbliği sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında”, 2017-ci il 20 iyun tarixli PQ-3074 sayılı “Özbəkistana aid xaricdəki mədəni sərvətlərin tədqiqi mərkəzinin yaradılması haqqında” və 2020-ci il 19 oktyabr tarixli PQ-4865 sayılı “Böyük şair və mütəfəkkir Əlişir Nəvainin anadan olmasının 580 illiyini geniş qeyd etmək haqqında” qərarlarının icrasını təmin etmək, eləcə də bu fəaliyyətlə bağlı digər normativ-hüquqi sənədlərdə müəyyən edilmiş vəzifələri yerinə yetirmək baxımından bu tədqiqat işi müəyyən dərəcədə əhəmiyyətli rol oynayır.

Əfqanıstanda özbək ədəbiyyatı tarixi, demək olar ki, öyrənilməmişdir. Əlişir Nəvainin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı ilk tədqiqatlar Əfqanıstan mətbuatında yalnız 1950-ci illərdən etibarən xatırlanmağa başlanmışdır¹.

---

¹1952-ci ildə Əlişir Nəvainin aşağıdakı beyti ilə başlanan qəzəli Nazihə Cəlvə

1960-cı illərdən bu günə qədər Əfqanıstandakı nəvaisünaslığa yerli alimlər də öz töhfələrini vermişlər. Bu sahədə xidmət göstərənlər sırasında Məhəmməd Yaqub Vahidi Cüzcani, Əbdulhəkim Şəri Cüzcani, Əbdulhey Həbib, Abdullah Karqar, Abdullah Roin, Səid Məhəmməd Alim Ləbib, Səid Tacəddin Daşqin Bəhayi, Nurullah Altay kimi tədqiqatçıların adını çəkmək mümkündür².

Bu siyahını davam etdirmək olar. Lakin onların araşdırmaları əsasən şairin doğum günü münasibətilə keçirilən konfranslardakı məruzələrdən ibarət olmuş və Əfqanıstandakı özbək ədəbiyyatı haqqında bütöv təsəvvür yaratmamışdır.

Əfqanıstan tarixində özbək dilində çap edilmiş ilk əsər Sultan Hüseyn Bayqaranın Divanı olmuş və bu kitab 1963-cü ildə Kabil şəhərində nəşr edilmişdir³. Əfqanıstandakı özbək ədəbiyyatı haqqında A.Mannanov⁴, A.Abdullayev⁵, R.Öztürk⁶ kimi alimlərin nəşrləri mövcuddur.

---

nin təşəbbüsü ilə çap edildi: *Köksüm sübhün paltarından daha çox cırılmışdır, Kipriyim şəh tökülmiş yaşıllıqdan daha nəmli.*

(Qaynaqlar: "Vətən" qəzeti, 1952-ci il.)

²Cüzcani A.Ş. Əfqanıstanda nəvaisünaslıq // Nəvaiyə hədiyyə (Altıncı kitab). – Daşkənd, 2010, s.53-63. Məhəmməd Əli Bəbl. Nəvai əsərlərinin toplusu (məqalə). – Kabul: Təhsil, 2010/1389. Əbduləli Rənar. Nəvai. – Herat, 2014/1393, s.256. Nəvruzzadə Qəzari. Əlişir Nəvai.– Kabil, 2019/1397, s. 56

³Yəzdani Məhəmməd Vəhid Bəqa. Sultan Hüseyn Bayqara şeirləri // Kabil: Təhsil, 1967/1346.

⁴Mannanov A. Əfqanıstanda nəvaisünaslıq // Əlişir Nəvai dünya şərqşünaslarının baxışında mövzusunda beynəlxalq konfrans materialları (Daşkənd, 2021-ci il, 5-6 fevral). – D: Daşkənd Dövlət Şərqşünaslıq Universiteti, 2021, s.16-214; Mannanov A. Şərqşünaslıq məsələləri // Şərqşünaslıq problemləri. – Daşkənd: Elm, 2022, s.38, 69-79, 101, 104-109; Mannanov A. Klassik Əfqan ədəbiyyatının başlanğıcında. – D: İnnovativ İnkışaf, 2023.

⁵Abdullayev A. XX əsr Əfqanıstan özbək ədəbiyyatı (Dərs vəsaiti). – D: 2003.

⁶Öztürk R. Bu günkü əfqanıstanlı özbək şairləri. – Konya, 2014.

1978-ci ildə solçuların həyata keçirdiyi inqilabdan sonra, 1978–2021-ci illərdə özbək dilində nəşr edilən “Yulduz”(“Ulduz”) qəzeti Əfqanıstandakı özbək ədəbiyyatı tarixini işıqlandıran əsas nəşrlərdən birinə çevrildi.

Xüsusilə 1970-1980-ci illərdə bu qəzetdə Əlişir Nəvainin həyatı və yaradıcılığına həsr olunmuş ondan artıq məqalə yayımlandı⁷. Bu məqalələr müəyyən dərəcədə Əlişir Nəvainin yaradıcılığının geniş xalq kütlələri arasında tanınmasına və təbliğinə töhfə verdi.

Əlişir Nəvainin əsərlərinin Əfqanıstan özbəkləri üçün ərəb əlifbasında nəşr olunmasında yerli ziyalılar və nəvaişünas alimlər xüsusi səy göstərmişlər. Xüsusilə, əfqan alimi Abdullah Roin 2008–2017-ci illər ərzində (övladları ilə birlikdə) Nəvai əsərlərini on dəfədən çox, 1000 nüsxə tirajla çap etdirmişdir.

Əski özbək yazısı ilə nəşr olunan bu əsərlər Əfqanıstan özbəklərinə Nəvainin yaradıcılığı ilə daha yaxından tanış olmaq imkanı vermişdir.

Bundan əlavə, Əfqanıstandakı nəvaişünaslığa Özbəkistanda yaşayan və fəaliyyət göstərən bir sıra şərqsünas alimlər də öz töhfələrini vermişlər.

Onlar tədqiqatlarında bu diyarda elmin, mədəniyyətin vəziyyətini, onların öyrənilməsinin zəruriliyini və bu sahədəki problemləri araşdırmışlar. Bu alimlər sırasında X.Həsə-

---

⁷Xalq arasında Əlişir Nəvai haqqında rəvayətlər. Zeynalov Ə. 1979. Məhəmməd Sultanzadə. 1981, №4. Şərəfşan Fərnas. 1981, №10. Məhəmməd Cəmsidzadə. 1983, №7. Niyaz Qarayı. – 1983, №7. Toğrul Ağaşlı. 1983, №8. Müzəffər Əkbərzadə. – 1983, №8. Turan Rüstəm. 1983, №20. Əli İsmayılzadə. 1987, №6. Səid Əbdüsəlam. 1987, №6. Çoban Əbdulla. 1987, №6. Qarayı Məhəmməd. – 1987, №28.

nov⁸, Ş.Şahmuhəmmədov və B.Musayev⁹, H.Süleyman¹⁰, O.Osmonov¹¹, E.Əhmədxocayev¹², A.Abduəzizov, V.Abdullayev¹³, T.Zufarov¹⁴, A.Örinboyev¹⁵, A.Abduqafurov¹⁶, A.Mannanov¹⁷ kimi tədqiqatçıların adını çəkmək olar.

-
- ⁸Həsənov X. Nəvai məqbərəsi: Herat / Şərq Ulduzu. 1961. № 3, s. 154-159.
- ⁹Şomuxamedov Ş., Musayev B. Nəvai haqqında xaricdə yeni kitab (Əfqanıstanda nəşr olunan kitab haqqında) // Özbəkistan Mədəniyyəti. 1967. 8 iyul.
- ¹⁰H.Süleyman. Əlişir getdiyi yollarda / Elm və Həyat. D., 1967. № 3. S. 10-13.
- ¹¹Osmanov A. Əfqan alimləri Nəvai haqqında // Özbəkistanda İctimai Elmlər. 1967. 8-ci say. S. 33-37. Eyni müəllif. XV əsr Herat mədəniyyəti və Xətak klassik şeiri. Fil.elmləri üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Daşkənd, 1992.
- ¹²Əhmədxojaev E. Əfqanıstandan hədiyyə // Elm və Həyat. 1981. № 5. S. 26-27; eyni müəllif. Əfqanıstanlı dostlardan hədiyyə: Əlişir Nəvai şəkli haqqında // Özbəkistan Mədəniyyəti. Daşkənd, 1981. 10 fevral.
- ¹³Abduazizov A. Əfqanıstanda nəvaisünaslıq // Özbəkistan Ədəbiyyatı və Sənəti. 1982. 12 fevral. Abduazizov A. Əlişir Nəvai mirasının xarici ölkələrdə öyrənilməsi. Daşkənd: Özbəkistan Milli Kitabxanası, 1991.
- ¹⁴Abdullayev V.A. Böyük sima: Əlişir Nəvai Əfqanıstanın "Yulduz" qəzetinin səhifələrində // Müəllimlər qəzeti. 1982. 10 fevral; Dahoların doğulduğu diyar: Əlişir Nəvainin 541-ci ildönümünə / Daşkənd Həqiqəti. 1982. 9 fevral; "Yulduz" şeirində: Bu gün Əlişir Nəvai doğum gününün 541-ci ildönümüdür // Buxara Həqiqəti. 1982. 9 fevral; Lenin yolu. 1982-ci il 9 fevral.
- ¹⁵Zufarov T. "Yulduz" səhifələrində // Özbəkistan Ədəbiyyatı və Sənəti. Daşkənd, 1987. 20 fevral.
- ¹⁶Urunbayev A., Abduqafurov A. Kabil şəhərində keçirilən Əlişir Nəvainin yubileyinə həsr edilmiş beynəlxalq simpozium // Özbəkistanda İctimai Elmlər. Daşkənd, 1991, 5-ci say. S. 56-57; Abduqafurov A. Əfqanıstanda nəvaisünaslıq: Kabil şəhərində keçirilən beynəlxalq elmi toplantının iştirakçısının simpozium haqqında təəssüratları // Özbəkistan Ədəbiyyatı və Sənəti. Daşkənd, 1991. 26 iyul.
- ¹⁷Mannonov A. Əfqanıstanda nəvaisünaslıq // "Əlişir Nəvai dünya şərqşünasları nəzərində" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans materialları. Daşkənd, 2021. Səh. 16-21.

I FƏSİL

ƏFQANISTANDA ÖZBƏK ƏDƏBİYYATI MƏNBƏLƏRİ

1.1. Şifahi xalq ədəbiyyatı

Dünyadakı hər bir xalq, onun coğrafi məkanı, yetişdir-diyi böyük yaradıcı şəxsiyyətləri ilə tarix səhifələrində əsr-dən-əsrə ötürülərək yaşayır, qədim tarixi və görkəmli sima-ları sayəsində gələcəyə aid olduğunu sübut edir. Özbək ədəbi dilinin banisi, qəzəl mülkünün sultanı Əlişir Nəvainin adı və şəxsiyyəti Əfqanıstan dövləti və xalqı ilə sıx bağlı olduğu məlumdur. Bu elmi tədqiqat Əlişir Nəvainin ədəbi irsinin Əfqanıstanda öyrənilməsinə həsr olunduğuna görə Əfqanıstan ədəbiyyatı haqqında qısa məlumat vermək məqsədəuy-ğundur.

Məlum olduğu kimi, hər bir xalqın ədəbiyyatının əsa-sını xalq şifahi ədəbiyyatı təşkil edir. Eyni məsələ Əf-qanıstandakı özbək folkloru və klassik ədəbiyyat konteks-tində araşdırılmalı olan aktual mövzulardan biridir. Buna görə də, ilk növbədə, Əfqanıstanda mövcud olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə müraciət edirik. Əfqanıstanda bəzi özbək folklor nümunələri Əlişir Nəvainin şəxsiyyəti və ədəbi irsi ilə bağlıdır. İndiyə qədər Əfqanıstan xalqlarının folkloru və klassik ədəbiyyatı bir sıra tədqiqatçılar tərəfin-dən müəyyən dərəcədə araşdırılmışdır¹⁸. Özbək ədəbiyyat-

---

¹⁸Mannonov A. Əfqanıstan xalqları folkloru və klassik ədəbiyyatı. Daşkənd,

şünaslığının meydana gəlməsi və formalaşması bilavasitə özbək xalqının şifahi və yazılı ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Məhz bu iki amilin mövcudluğu ədəbiyyatşünaslığın yaranmasına zəmin yaratmışdır.

Əfqanıstandakı nəvaişünaslıq da bu prosesə bənzəyir. Bu sahənin əsasını Əfqanıstandakı özbək ədəbiyyatşünaslığı, onun təməlini təşkil edən özbək folkloru və özbək dilindəki yaradıcılıq nümunələri təşkil edir. Bu baxımdan, Əfqanıstandakı nəvaişünaslıqdan bəhs edərkən, həmin ölkədəki özbək xalqının şifahi yaradıcılığına və yazılı ədəbiyyatına diqqət yetirməliyik.

Məsələn, türkiyəli tədqiqatçı Rıdvan Öztürk Əfqanıstanda özbək dilində yaradıcılıqla məşğul olan 128 şair haqqında məlumat vermişdir¹⁹.

Bizim fikrimizcə, bu ölkədəki özbək şairlərinin sayı 250-dən çoxdur. Əfqanıstanda şeir yazmaq ənənəsi olduqca güclüdür və klassik özbək ədəbiyyatının lirik janrlarında şeir yazmaq geniş yayılmışdır²⁰. Bu ənənənin mövcudluğu Əfqanıstandakı nəvaişünaslıqda formalaşan mədəni və ədəbi mühitin köklərinin qədimlərə söykəndiyini göstərir. Hər xalqın öz şifahi ədəbiyyatı olduğu kimi, Əfqanıstan özbək-ləri də ölkədə yaşayan bütün etnik qruplar kimi zəngin və qədim

---

2001; Hayitov Ş.A., Səidov İ.M. Xaricdəki özbəklər tarixi və etnoqrafiyası. Səmərqənd, 2015.

¹⁹Öztürk R. Bugünkü əfqanıstanlı özbək şairləri. Konya, "Palet", 2014.

²⁰ Abdullayev A. XX əsr Əfqanıstan özbək ədəbiyyatı (tələbə dərslisi). Daşkənd, 2003; Tolkun S. Əfqanıstandan bir özbək qadın şairi: Kübrâ Keyvân // International Journal of Education Technology and Scientific Researches. 2017. nəşr: 4, s. 174-183; Nar, O. & Saifi, N. Əfqanıstan öz-bək ədəbiyyatında əhəmiyyətli bir şair: M. Âlim Kûhken // Selçuk Univer-siteti Türkiyat Araşdırmaları. 2022 (56), s. 383-400; Nesar Ahmad Tuygho. Əfqanıstanlı özbək şairlərdən Daşqın Bəhayi və əsərləri üzərində tədqiqat. Magistratura tezi. Niğde, 2018.

şifahi yaradıcılıq ənənəsinə malikdirlər. Əfqanıstan özbəkləri tarixi baxımdan öz ədəbi və mədəni ənənələrini davam etdirən yerli əhali sayılırlar. Onlar qədim dövrlərdən etibarən əsasən əkinçilik, maldarlıq, toxuculuq, bağçılıq, zərgərlik, dulusçuluq, dəmirçilik, ərzaq ticarəti, zərgərlik və tikmə kimi sahələrlə məşğul olmuş və onların şifahi yaradıcılığı da əsasən bu sahələrlə bağlı nəğmələr, atalar sözləri, tapmacalar, nağıllar və dastanlardan ibarət olmuşdur. Əfqanıstan özbəkləri əsasən ölkənin simalında yerləşən doqquz vilayətdə, həmçinin qərbdəki Herat, cənubdakı Hilmənd və paytaxt Kabildə məskunlaşmışlar. Ümumilikdə on iki vilayətdə yaşayan özbəklərin şifahi ədəbiyyatı da müxtəlifliyi ilə seçilir. Onların şifahi yaradıcılığında xalqın dili və ruhu, həyat tərzi və mübarizələri, dünyagörüşü və adət-ənənələri, qayğı və arzuları əks olunmuşdur.

Əfqanıstanda uzun illər davam edən müharibə və siyasi qeyri-sabitlik təkcə xalqın şifahi yaradıcılığını öyrənməyə mane olmayıb, həm də nəsildən-nəslə ötürülən bu yaradıcılığın azad inkişafına və davam etməsinə əngəl olub. Öz zənginliyi, rəngarəngliyi və dərinliyi ilə Əfqanıstan özbəklərinin şifahi yaradıcılığı həm yerli, həm də beynəlxalq alimlərin diqqətini bu xalqın tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ictimai vəziyyəti dərindən araşdırmağa yönəlib.

Alman alimi, professor İncəborq Baldauf “Əfqanıstanın şimalındakı özbəklərin folklor nəğmələri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir²¹. Amerikalı alim, professor İlza Sirtautas (1927–2019) Əfqanıstan özbəklərinin folkloruna dair “Özbəklər arasında İslamdan

---

²¹Baldauf I. Əfqanıstan Özbəklərinin xalq mahnıları üzərində materiallar. İslam & Etnologiya seriyası. Cild 3. İkinci kitab. Andreas Gehling nəşriyyatı. Almaniya çap edilmişdir. 1989.

əvvəl yayılmış adətlər” adlı məqaləsində bu mövzuya geniş toxunmuşdur. İsveç alimi Qunnar Yarrinq (1907–2002) Əfqanıstanın şimalındakı özbəklərin həyat tərzi, mədəniyyəti, dili, adət-ənənələri və folkloru ilə bağlı geniş araşdırma əsəri nəşr etdirmişdir²². Özbəkistanlı alimlər Ənvər İsmayılov, Fəttah Abdullayev, Şah Mansurov, Arif Osmanov, Məhəmmədəli Qoşmaqov, Törə Mirzəyev və Şamirzə Turdimov Əfqanıstan özbəklərinin dili, ədəbiyyatı, ənənələri və folkloru haqqında analitik məlumatlar vermişlər. Buna baxmayaraq, Əfqanıstan özbəklərinin şifahi ədəbiyyatı hələ də tam şəkildə tədqiq edilməmiş bir sahə olaraq qalır. Bu istiqamətdə dərin və hərtərəfli araşdırmalar hələ də aparılmamışdır.

Əfqanıstanlı alimlər arasında bu sahəyə ilk dəfə doktor Feyzullah Aymaq²³ öz “Xalq inciləri” adlı kitabında toxunmuşdur. O, Əfqanıstan özbəklərinin xalq nəğmələri, o cümlədən mövsümi və mərasim nəğmələri, əmək mahnıları, uşaq nəğmələri, sevgi-məhəbbət nəğmələrinin bədii xüsusiyyətlərini hərtərəfli işıqlandırmışdır. Bundan əlavə, Firuz Favzi və Kərimulla Uyğur da Herat və Təhhar vilayətlərinin özbək şifahi ədəbiyyatı haqqında doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişlər. Əfqanıstanın digər görkəmli tədqiqatçılarından biri olan mərhum Salih Məhəmməd Həssas da özbək şifahi ədəbiyyatını araşdırmış alimlərdən biridir²⁴.

Şifahi xalq ədəbiyyatı yazılı ədəbiyyat nümayəndələrini xalqın dili və ləhcəsi, həyat tərzi və mübarizələri, dünyagörüşü və adət-ənənələri, qayğıları və arzu-istəkləri ilə ya-

---

²²Jarring G. Afqan Türküstandan Özbək mətnləri və lüğət. Lund, 1938.

²³Fayzulla Aymoq. Əfqanıstan Özbəklərinin xalq mahnıları: Filologiya elmləri namizədi dissertasiyası. Daşkənd, 1987.

²⁴Salih Məhəmməd. Ataların sözü – ağılın gözü. Özbək xalq ədəbiyyatı, zərbul-məsəllər və məqallar. Məzari-Şərif, 2005; Salih Məhəmməd Həssas. Özbək xalqının ağız ədəbiyyatı tapşırımları. Məzari-Şərif, 2010.

xından tanış edir, bədii yaradıcılıq vərdişlərini formalaşdırır, ideya və obrazların sonsuz aləminə aparır. Yazıçılar və şairlər folklorun mövzu və ideyalarından, süjet və obrazlarından, həyatı təsviretmə üsul və üslublarından yaradıcı şəkildə faydalanırlar. Söhbət Əfqanıstan özbəklərinin folklorundan gedirsə, sözü onlarda müqəddəs sayılan iki simvol – ÇÖRƏK və UŞAQ anlayışlarından başlayaq. Əfqanıstan özbəklərində çörək müqəddəs nemət sayılır. Süfrəyə çörək, yemək qoyularkən bu dua ilə başlanır:

Bismillahir-rəhmanir-rəhim!
Çox versin – bol versin,
Ruzi versin – dövlət versin.
Dostları var etsin,
Düşmənləri xar etsin.

Əfqanıstan özbəklərinin şifahi ədəbiyyatında Əlişir Nəvai ilə bağlı çoxsaylı mahnılar mövcuddur. Şifahi xalq ədəbiyyatına aid “Nay-nay” mahnısı Andxoy bölgəsində yaşayan 76 yaşlı Qızlarşah nənədən yazıya alınmışdır:

Yarımin yollarına kəsim toyuq,
Aqina Sərdabəsi bizə yaxındır.
Yar Sərdabədən su gətirər,
Nəvai Sərdabəsinin suyu soyuqdur.

Bundan başqa, xalq arasında “Övliyyə” adı ilə məşhur olan Əlişir Nəvai şəfaverici müqəddəs şəxs kimi qəbul edilir. Müxtəlif xəstəliklərə düçar olan insanlar onun qəbrini ziyarət edir, qəbrin üstünə qatıq töküb, yalayır və övliyadan şəfa diləyirlər. Bu haqda şifahi xalq ədəbiyyatında belə bir mahnı mövcuddur:

*Gəlin, Herata gedək,
Müsəllanı görək,
Dərdimizin şafasını
Övliyadan istəyək.*

Əfqanıstan özbəklərinin şifahi ədəbiyyatında oğul övladın üstünlüyü həmişə tərənnüm edilib. Uşağın cinsinə dair aşağıdakı mahnıda oğlan övladının üstünlüyü ifadə olunub:

*Oğul – evin bülbülü,
Qız – evimizin gülü.
Oğul – zülmətin çırağı,
Oğul – ailənin bağı.
Oğul olsun hər zaman,
Əskilməsin, Allahım!*

Əfqanıstan özbəkləri arasında kişilər dombra, qadınlar isə dəf (dairə) ilə xalq mahnılarını ifa edirlər. Mahnıözbək folklorşünaslığında poetik janrı ifadə edən termin kimi qəbul edilir və yar-yar, oğlan, hay-hay, ramazan, gəlin salamı, səməni, lapar kimi (xalq musiqi növü) növləri qeyd alınır.

Əfqanıstan özbək folklorşünaslığında xalq mahnılarının toplanması, yazıya alınması və nəşri 1980-ci illərdən sonra başlanmışdır. Xalq həyatının bütün çalarlarını, incə duyğularını və titrəyişlərini özündə əks etdirən bu xalq mahnılarına diqqət edin:

*Qızıl almanın naxışı,
Damda oxuyur baxşı.
Dostun nadanından,
Düşmənin ağıllısı yaxşı.
O bəyin üç qızı var,*

*Hər birinin nazı var.
Birini mən gördüm,
Sapsarı sarı saçı var.*

*Göydəki ulduzlar,
Aydın-aydın, gəlin siz.
Mən yarımı itirdim,
Onun sorağını verin siz.*

Tula (ney, tütək) əsasən çobanlar tərəfindən çalınan musiqi alətidir, səhralarda, çöllərdə tənhalığın istiliyini azaltmaq vasitəsi hesab edilir. Çəng (dodağa qoyulub çalınan harpa – ağızda çalınan qarmon) isə adətən qadın məclislərində yaşlı qadınlar tərəfindən xalqın könlünü açmaq üçün ifa olunur. Tula (ney, tütək) daha çox hüznü mahnılar çalsa da, çəng (dodağa qoyulub çalınan harpa – ağızda çalınan qarmon) sevinc və şənliyi tərənnüm edir.

Əfqanıstan özbəkləri tərəfindən oxunan mahnılar qəzəl, beyt, yar-yar, hay-hay, oğlan, törə, ramazan kimi adlarla tanınır və məşhurdur.

*Çöldə gördüm çaqqalın yuvasını,
Darıxmışam Yazıcanın qoxusunu.
Darıxsam-darıxmasam, səhər gələr,
Süpürgə olub süpürərəm ağ yolunu.*

“Yazı və Zeba” (“Yazı və Ziba”) dastanında bir gənc əmisi qızına aşiq olur. Lakin onlar bir-birinə qovuşa bilmədikləri üçün ard-arda hər ikisi öz həyatına son qoyur. Onlar vəsiyyətlərinə uyğun olaraq yanaşı dəfn edilirlər. Rəvayətə görə, bu hadisə Herat vilayətinin Səyyad kəndində baş verib. “Yazı və Ziba” dastanından başqa Əfqanıstan xalq ədəbiyy-

yatında “Siyahmu və Cəlali”, “Vamiq və Əzra”, “Leyli və Məcnun”, “Tahir və Zöhrə” kimi eşq dastanları da mövcuddur.

*De söyləyəndə, söyləməzmi insan?
Sevdiyinin qurbanı olmazmı insan?
De söyləyəndə bir könül sirrini,
İgid olsan əgər qızın nazını çək.*

Əfqanıstanın Herat vilayətindəki “Yazı və Ziba” dastanı Özbəkistanın Qaşqadərya və Surxandərya vilayətlərindəki versiyalardan bir qədər fərqlənsə də, Amudəryanın iki sahilində yaşayan özbəklərin folklor sərvətindəki yaxınlıq və oxşarlıqlar saysız-hesabsızdır. Son dövrlərdə Xivə bölgəsindəki xalq mahnıları da Əfqanıstandakı özbəklərin yaşadığı bölgələrə yayılmağa başlayıb. Xüsusilə toy və məclislərdə “sozi xalfa”ların mahnıları qızlar tərəfindən xorla oxunur.

*Bir yanda Zöhrəcan, bir yanda Mahi,
Gözlərimin ağı-qarası, qızlar.
Dağları yandırar bu çıxan ahım,
Bitməz könül yarası, ey qızlar.
Zöhrə deyib baxdım, mən bağqı baryan.*

Ramazan mahnıları müxtəlif bölgələrdə müxtəlif məzmun və formalarda olur. Bəzi yerlərdə orucun başlanğıcı ilə, bəzilərinə isə orucun yeddinci günündən sonra, iftardan sonra bir qrup oğlan uşağı evləri gəzərək mahnılar oxuyurlar. Ev sahibləri isə onlara pul, şirniyyat, çörək kimi hədiyyələr verirlər.

*Ramazan yarabbəna, ya ramazan,
Əssəlamu aleykum, mahi-ramazan.
Ramazan deyib gəldik qapınıza,
Allah oğul versin beşiyinizə.
Ramazan yarabbəna, yaramazan,
Əssəlamu əleyku, mahi-ramazan.*

Özbək xalq şifahi ədəbiyyatında “Alla” (“Layla”) mü-
hüm yer tutur. Alla, ümumiyyətlə, analar, bacılar, xalalar,
bibilər və nənələr tərəfindən uşaqları yatırtmaq üçün xüsusi
melodiyalarla oxunan laylalardır.

*Laylam, balam, bəxtin var,
Hər şeyin bir vaxtı var,
Canım balam, layla-layla.
İki gözüüm sənsən,
Ürək-bağrım özüm sən,
Nuri-didəm, layla-layla.*

Əfqanıstan özbəklərində atalar sözləri xalq ədəbiyya-
tında geniş yayılıb. Atalar sözləri əsrlər boyu formalaşaraq
insanların təcrübələri, düşüncələri və həyat qaydaları əsa-
sında dərin məna ifadə edən hikmətli sözlər kimi yaranmış-
dır. Onlar mədəni kimliyi müəyyənləşdirmək baxımından
digər mədəni elementlərdən daha əhəmiyyətlidir.

Aşağıda bəzi atalar sözləri təqdim edirik:
*Bildim, dedim, ələ düşdüm,
Bilmədim, dedim, savaşdım.
Ana yurdun – qızıl beşiyindir.
Ayrandan aş olmaz, nadanda baş olmaz.
Qonaq qapıdan gələr, ruzi bacadan.
Deyilən yerdə tənbəllik etmə,
Deyilməyən yerdə görünmə.*

*Ehtiyacı olanlara kömək et,
Mükafatını Allahdan istə.
Ana dilim – şirin nabatım, mənim uçar qanadım.
Qonağa hörmət et, insanın dəyərini bil.*

Əfqanıstan özbəklərinin şifahi yaradıcılığının maraqlı növlərindən biri də tapmacalardır. Özbəklərdə tapmaca əvəzinə “çiston” və ya “topdu matal” ifadələri də işlədilir.

Məsələn:

*Ağzı yoxdur, danışır (radio).
Az istifadə etsən, bəsləyər, çox istifadə etsən,
yandırar (duz).
Azca güldürər, artdıqca öldürər (qara dərman).
Gedir və gəlir, görmək istəsən, gözü yoxdur,
tutmaq istəsən, özü yoxdur (külək).
Atdan hündür, pişikdən alçaq (yəhər).
Parıldadı, ötüb keçdi (iynə).*

Əfqanıstan özbəkləri arasında “matal” (matal – adətən, qısa, xalq hikmətinə əsaslanan nağıl forması) adı ilə tanınan nağıllar şifahi xalq yaradıcılığının əsas hissəsini təşkil edir. Özbəklərdə uşaqlar üçün xüsusi söylənən nağıllar mövcuddur. Uşaq folklorunda böyüklər tərəfindən uşaqlara deyilən nağıllar mühüm yer tutur. Bu nağıllara “Qırx quldur”, “Hiyləgər tülkü”, “Quzucuq”, “Qarışqa”, “Aldar kösə”, “Div və pəri” və digərləri daxildir.

Əlişir Nəvai hələ sağlığında ikən xalq arasında onunla bağlı müxtəlif rəvayətlər və əfsanələr meydana gəlməyə başlamışdı. Öz dövründə Nəvai xalq arasında böyük hörmət qazanmışdı. Onun nüfuzu o qədər yüksək idi ki, sənətkarlar

bazarda satılan məhsullarına Nəvainin adını verməklə onları daha keçərli edirdilər. Rəvayətlərə görə, Nəvainin qulağı ağrıdığı zaman başına yaylıq bağlayardı. Bunu gören Herat qadınları yaylıqlarını yana bağlayaraq, bu üsulu “Nazi-Əlişiri” adlandırılar. Yaylığın bu cür bağlanması haqqında deyilənlər Nəvainin dövründə, Herat mühitində meydana gəlmiş ola bilər.

Eyni yanaşmanı “Nəvai və Gülü” əfsanəsi üçün də söyləmək mümkündür. Nəvainin evlənmədən, təkbaşına dünyadan köçməsi ilə bağlı bu əfsanənin də şairin yaşadığı Herat mühitində yaranması təəccüblü deyil. Həmin fikri Hüseyn Bayqara və Nəvai haqqında yaradılmış müxtəlif lətifələr, eləcə də Nəvai ilə bağlı digər rəvayət və əfsanələr üçün də söyləmək olar²⁵.

Əlişir Nəvai “Mizanul-əvzan” əsərində türk xalqlarının şifahi poeziya nümunələrini xatırladır. Bunlara tuyuq, nəğmə, çingə, məhəbbətnamə və türkülər daxil edilir²⁶. Xalq şeiri formaları və mahnılar haqqında fikirlərində Nəvai toy mərasimlərində oxunan, özbəklərdə “Yar-yar” adlanan çingə mahnısını misal çəkir:

*Hansı güldən əsib gəldi səba, yar-yar,
Kim, nəfəsindən düşdü od canıma, yar-yar?*²⁷

Deməli, Nəvainin dövründə olduğu kimi, bu gün də “yar-yar” mahnısı şimali Əfqanıstanda yaşayan özbəklər arasında mövcuddur.

---

²⁵"El desə Nəvai" (Hazrat Mir Əlişir Nəvai haqqında rəvayətlər) xalq rəvayətləri. Nəşrə hazırlayan Mamatqul Curayev. Daşkənd: Çolpon, 1991.

²⁶Əlişir Nəvai. Mükəmməl əsərlər toplusu (külliyyat daha uyğundur), 20 cildlik. Mizanul-əvzan. 16-cı cild. Daşkənd: Elm, 2000. Səh. 91-93.

²⁷Əlişir Nəvai. Mükəmməl əsərlər toplusu, 20 cildlik. Mizanul-əvzan. 16-cı cild. Daşkənd: Elm, 2000. Səh. 93.

Əlişir Nəvainin şəxsiyyəti və yaradıcılığı Əfqanıstan özbəklərinin folklorunda da öz əksini tapıb. Bunu “Ayşə və Molla Məhəmmədcan” adlı sevgi rəvaətində də görmək olar. Bu rəvayətə görə, Molla Məhəmmədcana vurulmuş Ayşə adlı qız Novruz bayramında Məzari-Şərif şəhərində yerləşən Həzrət Əli ziyarətgahına nəzirlər aparır və sevgilisinə qovuşmaq arzusu ilə dua edir. “Ayşə və Molla Məhəmmədcan” haqqında sevgi hekayəsi dəfələrlə qəzetlərdə çap olunmuş və mahnıya çevrilmişdir. Bu xalq mahnısı 1950-ci illərdən etibarən Əfqanıstan radiosu vasitəsilə dəfələrlə yayımlanmışdır. Ayşə və Molla Məhəmmədcan haqqında bu cür rəvayət mövcuddur.

Sultan Hüseyn Bayqara dövründə (1469–1506) Novruz günlərində xalq Məzari-Şərifdəki Həzrət Əli²⁸ türbəsinin göy qübbəsini ziyarət edirdi. O zaman Novruzda evlənən gənclərin toy xərcləri hökmdarlar tərəfindən ödənilirdi. Teymurilər dövründə Herat elm və mədəniyyət mərkəzi olmuş, şəhərdə çoxlu məktəblər açılmışdı. Heratın şimal hissəsində, Molla Hüseyn Vaiz Kaşifi məqbərəsinin yaxınlığında yerləşən məktəb də bu məktəblərdən biri idi. Həmin məktəbin şagirdlərindən biri olan Molla Məhəmmədcan hər gün məktəbdən çıxaraq Əbdurrəhman Cami məqbərəsi yaxınlığındakı “Qələmfür bulağı”²⁹na gedər, yolda sərf və nəhvi (morfolojiya və sintaksis) əzbərləyər və bir müddət bulaq kənarında oturub dincələrdi.

Bir gün bir qrup qız (onların arasında Teymuri sərkərdələrindən birinin Ayşə adlı qızı da var idi) Əbdurrəhman Cami türbəsinə ziyarət etməyə gedir. Qızlar türbənin yaxın-

---

²⁸ Əlişir Nəvai tərəfindən təsis edilmiş Məzari-Şərif şəhərinin mərkəzində yerləşən Həzrət Əli ziyarətgahı.

²⁹ Qələmfür bulağı - İlham qaynağı

lığında yerləşən “Qələmfür bulağı”na çatanda, bulağın kənarında Molla Məhəmmədcan dəstəmaz alırdı. Elə bu vaxt güclü külək əsib Ayşənin yaylığını Molla Məhəmmədcanın yanına uçurur. Ayşə yaylığını götürmək üçün qaçarkən Molla Məhəmmədcanın gözü ona sataşır. Onlar bir-birini görəndə kimi aşıq olurlar. Gənc oğlan qıza evlənmək təklif edir, lakin onların ailələri buna razı olmur. Buna baxmayaraq, onlar qərara gəlirlər ki, bundan sonra onlar Herat ilə Məzari-Şərif arasındakı məsafə³⁰ bir neçə min məsafədə olmasına baxmayaraq, əgər nikahları baş tutsa, Novruz bayramında “Həzrət Əli türbəsi”ni ziyarət edəcək və bu müqəddəs məkanın təmizliyinə xidmət göstərəcəklər.

Ayşə tez-tez bulağın yanına gedir və arzusuna çatmaq üçün bu mahnını zümzümə edirdi:

(Mahnı farsca verilib, aşağıda tərcüməsi verilir)

*Gəl, Molla Məhəmmədcan, Məzara³¹ gedək,
Qəlbimin təsəllisi olan laləzara gedək.
Həzrət Əli dərgahına³² şikayətim var,
Sənin əlindən yaxam cırıq, ey nigari.
Mən öldükdən sonra qəbrimin üstünə gələcəksən,
O zaman dua içində məni gözlədiyimi biləcəksən.
Gəl, Molla Məhəmmədcan, Məzara gedək,
Qəlbimin təsəllisi olan laləzara gedək.*

Həmin vaxt Teymurilər dövrünün müdrik vəziri Əmir Əlişir Nəvai də yoldaşları ilə bulağın yaxınlığından keçirdi. Uzaqdan Ayşənin oxuduğu mahnını eşidib ayaq saxlayır.

---

³⁰Herat ilə Məzari-Şərif arasındakı məsafə 750 kilometrəndən ibarətdir.

³¹ Özbəkistanın Surxandərya vilayəti ilə sərhədi olan Əfqanıstanın Bəlx vilayətinin mərkəzi Məzari-Şərif şəhəridir.

³² Həzrət Əli ziyarətgahı xalq arasında bu adla tanınır.

Mahnının sözlərində dərin bir məna olduğunu hiss edir. Mahnını dinlədikdən sonra Nəvai Ayşənin yanına gəlib mehribanlıqla soruşur:

– Düzünü de, qızım, Molla Məhəmmədcan kimdir? Niyə səşində kədər hiss olunur?

Ayşə əvvəlcə utanaraq cavab vermədi. Amma Əmir Əlişir ona ata qayğısı ilə yanaşaraq dedi:

– Əgər düzünü desən, sənə kömək edəcəyəm.

Bunu eşidən Ayşə öz sevgi hekayəsini ətraflı danışır və əlavə edir ki, Molla Məhəmmədcan sizin məktəbinizdə təhsil alır. Ertəsi gün Əmir şəxsən Ayşənin atasının yanına gedib qızını Molla Məhəmmədcanə istəyir. Məsələni anlayan Ayşənin atası Nəvaiyə hörmət etdiyi üçün nikaha razılıq verir. Əmir bu iki aşiqi onların verdiyi sözə uyğun olaraq Məzari-Şərifə yola saldı.

Onlar orada evlənilər və bir müddət Göy məsciddə (“Məzari-Şərif Camisi”) xidmət edirlər³³.

Nəticə olaraq, Əfqanıstan özbəklərinin zəngin xalq folklorunda Əlişir Nəvai ilə bağlı motivlər olduqca çoxdur.

1.2. Özbək dilli ədəbiyyat və onun mənbələri

Şimali Əfqanıstan vilayətlərində yerli özbəklər qədimdən yaşayıblar³⁴. Onların tarixi və mədəniyyəti özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir³⁵. Bu gün Əfqanıstanda yerlə-

---

³³Nasruddin Seljuq. Heratda musiqi və teatr (Tahrir-i Faromarz Tamanno). Tehran: Toos nəşriyyatı, 1383/2004. Səh. 4-5.

³⁴Haşimbekov X. Şimali Əfqanıstanda Özbəklər. Moskva: Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutu, 1994; Xayitov Ş. Özbək miqrasiya tarixi (1917-1991 illər). Daşkənd, 2008. Səh. 38.

³⁵Nazarov N. Əfqanıstan özbəkləri. Daşkənd, 2011.

şən Cənubi Türkmənistanda müasir özbək ədəbiyyatının ən mühüm nümayəndələri yaşamış və fəaliyyət göstərmişlər. Türk və fars dillərindəki ədəbiyyat mənbələri haqqında rus alimləri V.V. Bartold³⁶, Y.E. Bertels³⁷in araşdırmaları elmə yaxşı məlumdur.

Əfqanıstanın XVIII əsrin ortalarında formalaşması nəticəsində burada türk dilində ədəbiyyat və mədəniyyətə xidmət etmiş bir çox şair yetişmişdir.

Məsələn, Mövlanə Lutfi, Sultan Hüseyn Bayqara, Əlişir Nəvai, Zəhirəddin Məhəmməd Babur kimi adları çəkmək yetərlidir. Əlişir Nəvai və Sultan Hüseyn Bayqara Heratda doğulub, burada böyüyüb və yaşayıb-yaradıblar.

Əlişir Nəvai yaradıcılığı vasitəsilə klassik özbək ədəbiyyatının təsiri Türkünstan, İran və Osmanlı torpaqlarına yayılaraq, Babur vasitəsilə Hindistanın daxili ərazilərinə qədər çatmışdır. Əlişir Nəvainin şəxsiyyətinin dünya miqyasında öyrənilməsi bir çox alimlərtərəfindən araşdırılmışdır.

Məsələn, E.Rüstəmov³⁸, Q.Erqəşev³⁹, M.Şəripov⁴⁰, A.Abdüəzizov⁴¹, A.Abdüqədirov⁴² büböyük şairin xarici ölkələrdə diqqətlə öyrənilməsi barədə danışıbmışdırlar. Alimlərdən A.Kayumov⁴³, R.Vahidov⁴⁴, N.Kamilov⁴⁵ isə Əlişir Nəvainin dünya səhnəsində tutduğu mövqeyə diqqət yetir-

---

³⁶ V.V. Bartold. Seçilmiş əsərlər. Cild II, 2 hissə. M: Elm, 1964,660 s.

³⁷E.E. Bertels. Seçilmiş əsərlər. Sufizm və sufi ədəbiyyatı. M.: Elm, 1965. 528 s.

³⁸Rüstamov E. XV əsrin birinci yarısında özbək ədəbiyyatı. M.: 1963, 200 s

³⁹Erqəşev K. Nəvainin dövlət fəaliyyətinin bəzi aspektləri. D: Elm, 2009.40 s.

⁴⁰Şəripov M. Nəvai və ədəbiyyat əlaqələri. Daşkənd: Elm, 1968. - 252 s.

⁴¹Abdüəzizov A. Əlişir Nəvaiy irsinin xarici ölkələrdə tədqiqi. Daşkənd: Özbəkistan Milli Kitabxanası, 1991. - 22 s.

⁴²Abdüqədirov A. Əmir Əlişir Nəvai. Xocənd: Nuri-Maarif, 2003, 156 s.

⁴³Qayumov A. Əlişir Nəvai. Daşkənd: Özbəkistan, 2011. 40 s.

⁴⁴Vahidov R. Nəvaiy həyatda. Daşkənd: Elm, 1991. 80 s.

⁴⁵Kamilov N. Tasavvuf. Daşkənd: Məvəriyyə, 2009.

mişlər⁴⁶. Abduqadir Hayitmətov isə Əfqanıstana səfər edərək, Əlişir Nəvaini həyatına və yaradıcılığına aid ziyarətqah və əlyazmaları ilə tanış olub, öz təəssüratlarını araşdırmalarında əks etdirmişdir⁴⁷.

Xorasanın müxtəlif şəhərlərində, xüsusən Heratda yüzlərlə şair və alim yaşamışdır. XVIII-XX əsrlərdə Əfqanıstanda əsrlər boyu türk dili və ədəbiyyatının mövqeyi müəyyən dərəcədə qorunub saxlanmışdır. Lakin 1747-ci ildə, yəni Əfqanıstanın yaradılmasından sonra türklər hakimiyyəti itirmişlər. Təzyiqlərə baxmayaraq, XVIII əsr sonuna qədər yerli xanəqah şəklində türklər siyasi həyatlarını davam etdirmişlər. Özbək xanları saraylarında da özbək şair və yazıçılarına rast gəlmək mümkündür. Əfqanıstan və Hindistanda yazılmış təzkirələrdə bu şairlər barədə qısa məlumatlar mövcuddur⁴⁸. XX əsrə qədər yaşamış türk şairləri sonrakı dövrlərdə çap olunmuş əsərlərdə yer almışdır. Son illərdə nəşr olunan kitablar bunun sübutudur: “Xoca Nəzər Xuvaydo divanı” (2005), “Divani-Xuvaydo” (2006), “Sufi Allahyar” (2004), “Nadirə və şe’rhoyu” (1989), “Məşrəb Namanqani, külliyyat” və s. XVII əsrin birinci yarısında vəfatetmiş İbn Yəmin Şibirqaninin bir özbəkçə qəzəli ilə birlikdə 2389 beytlik divanı Pakistanda nəşr edilmişdir. XVII əsr şairi Mövlana Nemətullah Məhvi Qeysərinin dəri və özbək dillərindəki şeirlərindən ibarət 1500 beytlik divanı 1993-cü ildə Heratda nəşr edilmişdir. Həmçinin, Nadir Niyazi Qədri (Palanqpoş), Tanrıverdi İbrəti, Eşan Çut

---

⁴⁶ Siracəddinov Ş., Yusupova D., Davlatov O. Nəvayişünaslıq. Dərslük. Daşkənd: Tamaddun, 2018. - 520 s.

⁴⁷ Hayitmetov A. Təbrük izləri izində. Daşkənd: Ədəbiyyat və sənət nəşriyyatı, 1979. 152 s.

⁴⁸ Barlas K. Əfqanıstan türkləri ədəbiyyatı // Türk Dünyası El Kitabı, cild 3, 2-ci hissə. Ankara, 1992. S. 746-747.

Xəlifə (Şah Veysi), Mirzə Cunaydullah Xoziq, Mirzə Şavkat Buxari, Molla Niyazi Bəlxı kimi şairlər haqqında qismən olsa da, XVIII əsr Əfqanıstandakı türk yaradıcılığı haqqında məlumat almağımız mümkündür.

XVIII əsrədək Əfqanıstan ərazisində fars dilində şeir yazmaq daha çox şərəfli bir iş kimi qiymətləndirilirdi. Ölkənin iki dilli şairləri türk dili ilə yanaşı, fars dilində də divanlar tərtib edirdilər. Fars dilində zəngin və təsirli ədəbiyyat yaratmaq ənənəsi arasında türk dilində şeir yazmağı müdafiə edən Əlişir Nəvainin “Mühakimətul-lügətəyn” əsəri mühüm bir nümunədir. Bu əsərdə hakimiyyətlə dil və ədəbiyyat arasındakı əlaqə haqqında fikir yürüdüldür. Nəvainin yazdığına görə, ərəb xilafəti dövründə ərəb dili, bəzi ölkələrdə isə sət (fars) sultanları müstəqil olduqda fars dili, Təbriz dövründə isə türk dili ön plana çıxmağa başladı. XVII əsrdən etibarən siyasi hakimiyyət türk dilinə və türklərə qarşı oldu. Dilin daxilindəki və dil xaricindəki təsirlər nəticəsində türk dilində əsər yaratmaq və bu əsərlərin cəmiyyətə çatdırılması gerilədi. Əfqan hökumətləri bu bölgədəki türk mədəniyyətinə dərin təsir göstərmişdi. Özbək şifahi xalq ədəbiyyatı və onun zənginliyini qorumaq imkanı olsa da, yazılı ədəbiyyat bir neçə xüsusi cəhətlə məhdudlaşmışdı. Məsələn, “Töhfətul-abidin” kimi poeziya nümunələri evlərdəki qadın yığıncaqlarında oxunardı. Buxaradan olan ziyalılar, məsciddə dini elmlərdən başqa, özbək dili və özbək ədəbiyyatından şeirlər də oxuyardılar. Bunlar arasında Xuvaydonun şeirləri və “Ədhəm Səhabə” adlı əsərin də evlərdə oxunduğunu qeyd etmək olar. Məsələn, Məhəmməd Siddiq Məxfi “Həzrəti Əli” və “Kərbəla şəhidləri” kimi ürəyi titrədən hekayələri kədərli bir səs tonunda oxuyardı. O dövrlərdə şəhərlərdə özbək dilində danışmaq ayıb sayılırdı, xüsusilə, ziyalı insanlar

özbəkçə danışmaqdan qaçırdılar⁴⁹. Əfqanıstanda türk dillərinin cəmiyyətdəki mövqeyi ilə bağlı problemlər mövcud idi⁵⁰.

XX əsrdə Əfqanıstanda fars və dəri dillərində bir çox şeir yazılmışdır. Məsələn, Əfqanıstanın şimalında yaşayan özbək şairləri də daha çox fars dilində şeir yazıblar və onların özbək dilində yazdıqları şeirlər az olmuş və ya heç olmamışdır. Bu, fars dilində şeir yazmaq ənənəsinin əsrlər boyu güclü olmasından irəli gəlirdi. Əslində, bu vəziyyət əsrlər boyu mövcud olmuşdur. Məsələn, Təbriz hökmdarları dövründə də Teymurilərdən Hüseyn Bayqara (1469-1506) dövrünə qədər vəziyyət bir qədər dəyişmişdir.

Hüseyn Bayqara 1469-cu ildə Teymurilərin Herat şəhərindəki taxtını tutmuşdur (bu dövrdə Herat və Səmərqənd şəhərləri Teymurilərin mərkəzi şəhərləri idi). O, bu şəhərdə ömrünün sonuna qədər (1506-cı ilə qədər) hökmranlıq etmişdir. Onun hökmdarlığı dövründə Herat mədəniyyəti son dərəcə inkişaf etmişdir. Elm, incəsənət və mədəniyyət yüksək səviyyəyə çatmışdır. Bu dövrdə – XV əsrin ikinci yarısında Herat sarayı mədəniyyəti yüksək səviyyəyə qalxmışdır. Həmin mədəni mühitdə bədii yaradıcılıqda da fars dili üstünlük təşkil edirdi. Eyni zamanda, türk dilində şeir də mövcud idi⁵¹. Əlişir Nəvai Herat ədəbiyyat mühitində türk – köhnə özbək dilində yaradıcı fəaliyyətini təşviq etmiş və özünün otuzdan çox (otuz iki) əsərini türk dilində yazmışdır.

Sovet hakimiyyəti öz təsirini göstərməyən Əfqanıstan özbək ədəbiyyatı Əlişir Nəvai, Zahirəddin Məhəmməd Ba -

---

⁴⁹Öztürk R. Bugünküəfqanıstanlı özbək şairləri. Konya, 2014, s.1-6

⁵⁰İsmailov A., Daşqın A. Əfqanıstandakı türk dilləri vəziyyəti haqqında // Şərq Məşəli. 2005, №1. S. 1-12.

⁵¹Vahidov R. XV əsrin ikinci yarısında və XVI əsrin əvvəllərində özbək və tacik şeiriyyəti. Daşkənd, 1983.

bur, Nadirə və digər mükəmməl şairlərin yaratdığı əsərlərin təsiri altında formalaşmışdır. Əfqanıstanda özbək ədəbiyyatında poeziyaya böyük diqqət yetirilmiş, nəsr sahəsindəki fəaliyyət isə şeir qədər önəmli olmamışdır. “Kitabnamə” toplusunda müxtəlif istiqamət və mövzudakı əsərlər yer almışdır. Məsələn, doqquz poetik əsəri orijinaldır, üç nəsr əsəri isə tərcümə edilmişdir. On bir memorandum şeir və nəsr formalarında təqdim edilmişdir. Bunlardan başqa, dil sahəsi və dilçilik bölməsinə aid iyirmi üç əsər, ədəbiyyat-şünaslıq və elm sahələrinə aid iyirmi yeddi nümunə, şifahi xalq yaradıcılığına aid on tədqiqat, tarixə dair on iki mənbə və ümumi mövzuda on səkkiz əsər haqqında məlumatlar da yuxarıdakı topluya daxil edilmişdir⁵². Məlumdur ki, qədim zamanlardan bəri bilikli, savadlı insanlar müxtəlif şəhərlərə gedib, ticarət və alverlə məşğul olmuşlar. Uzun illər boyunca memarlıq abidəsi kimi qorunub saxlanmış şəhərlər inşa edilmişdir. Xalq arasında böyük alimlər, mütəfəkkirlər yetişmişdir. Mərkəzi Asiya tarixdə mədəniyyətin ocağı kimi tanınmışdır. Qədim özbək tayfaları – Qaraxanlılar, Qıpçaqlar, Cığatay və digər xalqlar özlərinin dərin mədəniyyət tarixinə malikdirlər. Özbək xalqının formalaşması Qaraxanlılar dövrünə dayanır. Mütəxəssislərin məlumatına görə, özbəklərin millət kimi formalaşma prosesi bir neçə əsr ərzində davam etmiş və 20-ci əsrin 30-cu illərində sona çatmışdır. Özbəklər etnik mənşə etibarilə çoxqatlı hesab edilir və antropoloji xüsusiyyətləri ilə digər türk xalqlardan fərqlənir. Digər türk dilləri kimi, özbək dilinin də danışığ və ədəbiyyat forması XIV-XVI əsrlər ərzində formalaşmışdır. Özbək dili böyük şifahi və yazılı mənbəyə sahib bir dildir, bu dildə çox sayda

---

⁵²Yarqin X. Kitabnamə. Kabil, 2010. S. 71-177.

xalq ünsiyyət qurur. Əlişir Nəvai özbək ədəbiyyat dilini əsas yaratmışdır. Bəzi mənbələrdə “Cığatay dili” deyilir.

XIII əsrə qədər özbək dilində yazılı mənbələr Oğuz ləhcəsində yazılmağa başlanmışdır. Oğuz ləhcəsi ilk öncə yalnız danışmaq üçün istifadə olunmuşdur. XV əsrdə Qərbdə Oğuz, Şərqdə isə Cığatay dili ümumi yazılı dilə çevrildiyinə görə, Əfqanıstanlı özbək xalqı XX əsrin birinci yarısına iki növ yazı ilə daxil olmuşdur.

Ümumi dil və ədəbiyyata malik olan Türkünstan türkləri XIX əsrin ikinci yarısına qədər öz ədəbiyyatını formalaşdırmağa davam etmişlər. Bu yer hal-hazırda Əfqanıstanın ərazisinə təsadüf edir. Herat şəhərində Cığatay ədəbiyyatı formalaşmışdır. Əlişir Nəvai, Hüseyn Bayqara, Zəhirəddin Məhəmməd Babur kimi şəxslərin adları birbaşa Əfqanıstanla bağlıdır.

1850-ci ildə Türkünstandakı türkləri ruslaşdırma prosesi təhsil fakültəsi professoru, missioner türkoq Nikolay İvanoviç İlminski rəhbərliyi altında başlanmışdır. XX əsrin əvvəllərində bu proses daha da güclənmişdir. Hal-hazırda Əfqanıstanda bir neçə əsr boyunca daimi yaşayan özbəklər çoxluq təşkil edir.

Onlar Özbəkistandakı özbəklər kimi özünəməxsus şivə ilə danışirlar. Bugünkü gündə Əfqanıstan özbəkləri digər azsaylı türk xalqları kimi ərəb qrafikasından istifadə edirlər. Bu dildə türk ləhcələrinə xas xüsusiyyətlər də qorunub saxlanmışdır.

Bu dildə yaradan Həmid Herati, Erqaş Uçqun, Nafir Herati, Səid Yaqub Tole', Yaqub Vahidi Cüzcani, Məhəmməd Amin Mətin Andxoyi, Abdulhakim Şəri Cüzcani, Şəfiqə Yarqin, Məhəmməd Halim Yarqin, Məhəmməd Alim Ləbib, Nurullah Altay, Məhəmməd Kazım Emimi, Zikrulla İşanç, Məhəmməd Alim Köhkan, Azizullah Aral, Əsədullah

Vəlvalici, Abdulsalam Asim, Bürhanəddin Na-miq Şexrans, Nazif Şahrani və Daşqın Bəhayi kimi yüzlərlə şair və alim vardır.

Əfqanıstandakı özbək ədəbiyyatının əhəmiyyəti haqqında danışarkən, əlbəttə, özbək dilindəki mətbu nəşrlərə xüsusi toxunulmalıdır. Çünki çap olunan kütləvi informasiya vasitələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri yazılı ədəbiyyatın yaşamasını təmin etməkdir.

Əfqanıstan mətbuatının fəaliyyəti rəsmi olaraq 1873-1874-cü illərdə “Şəmsun-nahar” qəzetinin nəşr olunmasından başlanmışdır. 1911-ci ildən “Siracul-əxbar” öz fəaliyyətinə başlamışdır, 1929-cu ildən isə qəzetlər digər şəhərlərə də yayıldı. “Xalq”, “Parçam”, “Yulduz”, “Herat”, “Juzjon”, “Bedar”; “Milliyati-biradar”, “İrfan”, “Fərhəngi-mərdum”, “Juvandun” qəzet və jurnallarında özbək dilində məqalə, şeir və hekayələr çap olunmuşdur.

2001-ci ildə Talibanın devrilməsindən sonra, 2003-cü ildən Əfqanıstanda yüzlərlə əlaqə vasitələri, radio, televiziya, jurnal, qəzet və digər nəşrlər öz fəaliyyətini başlamışdır⁵³. Çox sayda nəşriyyatçılar hər hansı süni təhdidlərə baxmayaraq, özbək ziyalıları, ədibləri ilə əməkdaşlıq edərək, maneələri aradan qaldırmış, qəzeti fasiləsiz çap etməyə, tirajını artırmağa və oxucularına çatdırmağa nail olmuşlar. Xüsusilə, Əlişir Nəvainin on altı əsəri “Yulduz” qəzetində çap olunmuşdur.

---

⁵³Emini E.M.K. Özbək ədəbiyyatında şeir formasının və məzmununun növləri. Maymana, 2011/1389.

II FƏSİL

ƏFQANISTAN NƏVAİŞÜNASLIĞININ MƏNBƏLƏRİ

2.1. Əlişir Nəvai ilə bağlı abidələr

Əfqanıstan tarixində, Teymurilər üslubunda müxtəlif dövrlərdə padşahlar və vəzirlər tərəfindən yaradılmış memarlıq abidələrinin böyük bir hissəsində böyük mütəfəkkir Əlişir Nəvainin izləri əks olunmuşdur. Məlumdur ki, Nəvai öz dövrünün ən ədalətli, bilikli və sənətsevər alimi kimi silinməz izlər buraxmışdır. Onun xidməti dövründə alimlər, yazıçılar, nəqqaşlar, xəttatlar və memarlar yetişmiş, həmçinin nəhəng tarixi əhəmiyyətli tikinti işləri də həyata keçirilmişdir.

Əmir Əlişir Nəvai sosial xeyriyyə sahəsində mühüm xidmətlər göstərmiş və ictimai binalarının tikilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun xalqın rifahı yolunda inşa etdiyi bir çox binalar, o cümlədən məscidlər, xanəqahlar, məktəblər, hamamlar, kitabxanalar, xəstəxanalar, qonaq evləri, sər-dabələr, karvansaraylar, körpülər və bir çox abadlıq işləri fikrimizə sübutdur. Orta Asiyada abidələr inşa etməyin uzun bir tarixi vardır və onların mədəni tarixini öyrənmənin əhəmiyyəti böyükdür. Son dövrlərdə bu sahədə araşdırmalar aparılmaqdadır⁵⁴. Əlişir Nəvainin abidələrə dair fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir⁵⁵.

---

⁵⁴Qafurova İ. Türkünstanda İslam memarlıq abidələri (XIX əsr-XX əsr əvvəl ləri): monoqrafiya. Daşkənd: Kompleks çap, 2023.

⁵⁵Ləbib S.M.O., Nədim M.H. Əlişir Nəvainin Xorasanda qoyduğu izlər və

Əlişir Nəvai məşhur şair və dövlət xadimi olmaqla yanaşı, həm də öz əsrinin özünəməxsus memarı, tikinti işlərinin böyük himayədarı kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1480-ci illərdə Nəvai öz hesabına Herat və ölkənin müxtəlif şəhərlərində bir neçə mədrəsə, karvansaray, məscid, xanəgah, hamam və körpü tikdirmişdir⁵⁶.

O, xeyriyyə inşaatları qurmağa o qədər çox həvəs göstərmişdir ki, Əfqanıstandakı özbəklər arasında Əlişir Nəvai haqqında 1001 “Əsmaul-hüsna” (Allahın 1001 mübarək adı ilə əlaqədar olaraq 1001 abidə yaratmaq məqsədində olmuşdur) kimi danışan ifadələr vardır. Ancaq xalq əfsanələrində deyilir ki, o, hər dörd ildən bir dəfə gələn *kabisa (sakrash)* ilinin 366 gününə bərabər 366 abidə inşa edərək öz adından silinməz miras qoymuşdur. (“*Kabisa (sakrash)*” sözlərinin izahı – bu sözlər özbək dilindədir və burada: *Kabisa yili* – “uzun il” və ya “artıq il” deməkdir. Bu, dörd ildən bir gələn və 366 gün olan ildir (fevral ayı 29 gündür). *Sakraş ili* – “sıçrayış ili” mənasını verir və bu da *kabisa* sözünün sinonimi kimi işlədilir. Yəni “artıq il”, “sıçrayan il”, “təqvimə bir gün əlavə olunan il” mənasındadır. *Belə illər Qriqorian təqvimində hər 4 ildən bir gəlir* – A.Ü.).

Xalq arasında deyildiyi kimi, Əlişir Nəvainin əli həm suya, həm yerə, həm də göyə çatmışdır. O, suda quyu, körpü və hovuz inşa etmiş, yerdə mədrəsə, məscid, Daruşşəfa(xəstəxana) tikmiş, göydə isə əvəzsiz əsərlər yaratmışdır. Y.E.Bertelsin (1890-1957) “Nəvai” adlı kitabında qeyd edilir ki, Nəvai tərəfindən inşa etdirilən tikililərin sayı 380⁵⁷

ədəbiyyat ənənələrinin davamı /Əlişir Nəvai. Bey jurnal. 2023 (1).S. 42-48.

⁵⁶Kubo K. Əlişir Nəvainin xeyriyyə fəaliyyətləri // Özbəkistanda ictimai elmlər / Cəmiyyət elmləri Özbəkistanda. №9, 1991. S. 23-26.

⁵⁷Bertels E.E. Nəvai və Cami. Moskva: Elm, 1965. S. 108.

olmuşdur. Ümumilikdə, Nəvai dövrü Heratı və onun ətrafındakı abidələrə aid müəyyən məlumatlar toplanmışdır⁵⁸. Bəzi fikirlərə görə, 1001 bina dedikdə, Nəvainin köməyi ilə insanlara tikdirilən evlər də nəzərdə tutula bilər. Lakin belə evlərin adı və siyahısı bizə qədər gəlib çatmamışdır.

Hazırda Şöhrət Siracəddinovun “Əmir Əlişir” adlı əsərində Əmir Əlişir Nəvai tərəfindən inşa etdirilən 153 tikilinin adı qeyd olunur⁵⁹.

Eyni əsərdə Əmir Əlişir Nəvai himayəsi və təklifi ilə yazılmış əsərlərdən 20-nin adı verilmiş və bu əsərlərin adları və müəllifləri sıra ilə təqdim olunmuşdur⁶⁰.

Əgər biz burada bəhs etdiyimiz Əlişir Nəvai ilə əlaqəli 6 ədəd⁶¹ yeni abidəni həmin 153 abidənin siyahısına əlavə etsək, Nəvai tərəfindən inşa edilmiş 366 tikilidən bu günə qədər 159-nun adı və əksəriyyətinin yerləşdiyi yer də müəyyən edilmiş olacaqdır.

Qalan 207 abidə üzərində də araşdırmalar aparılarsa, nəvaişünaslıq sahəsi bundan yalnız faydalanmış olacaqdır. “Şah istilaları” kitabının müəllifi Əmin Hiravi sözləri ilə desək, Nəvai fəaliyyəti əsasında “Xorasanda səhralar və düzlər, şəhərlər və kəndlərdə inşa edilən məscidlər, mədrəsələr, karvansaraylar, bağlar, ziyarətgahlar o qədər böyükdür ki, qələm dili onları təsvir etməyə acizdir”.

Bugünkü Əfqanıstan və İran ərazisində Əlişir Nəvai tərəfindən ümumilikdə 370-dən çox xeyriyyə tikilisi inşa

---

⁵⁸Bartold V.V. Mir Əlişir və siyasi həyat // Bartold V.V. Seçmələr, cild II, hissə 2, Moskva, 1964. – S. 199-260; Belenitskiy M. Tarixi topoqrafiya Heratda // Əlişir Nəvai. Məqalələr toplusu Moskva: 1946. S. 175-202.

⁵⁹Siracəddinov Ş. Əmir Əlişir. Daşkənd, 2023. S. 174-181

⁶⁰Siracəddinov Ş. Əmir Əlişir. Daşkənd, 2023. S. 182-183.

⁶¹Aral Ə. Əlişir Nəvai ilə əlaqəli yeni abidələr // Payomi donişkada, Anvori ilm, Tafakkuri tarix. 2022, № 2(1). Pənjakent, 2022. S. 3-6.

edilmişdir. Onlardan bəziləri hələ də qorunub saxlanmaqdadır⁶².

№	İnşaatın adı	Yeri
1.	Həzrət Abdulvalid Əhməd ibn Rica (rah.) qəbiristanlığı	Herat
2.	Həzrət Mir Abdullahal-Vahid Şahid məqbərəsi	Herat
3.	Seyyid Abdullah ibn Muaviya ibn Cəfəri Təyyar məqbərəsi	Herat
4.	Nəməkdan və Zərif bağçadan ibarət imarət	Herat
5.	Herat Cümə məscidi	Herat
6.	Ziyarətgah Cümə məscidi	Herat
7.	Olvar kənd məscidi	Herat
8.	Cam rayonu Xarcird kəndi Mir Qasim Ənvar məqbərəsi	Herat
9.	Əlişir hovuzu (Gör kəndində yerləşir)	Herat
10	Aqina Sərdabəsi	Herat
11	Nəvai körpüsü ⁶³ (Cuzcanan körpüsü)	Sərpul
12	Baba Vəli hovuzu	Herat
13	Həzrəti Əli məqbərəsi	Bəlx
14	Nahari-Şahi (Sultan kanalı)	Bəlx
15	Səngbast rabatı ⁶⁴ Tus və Herat arasında)	Məşhəd

⁶²Qiyasəddin Xandəmir. Məkarımul-əxlaq. – 1999. S. 63, 96, 99, 100, 101, 109.

⁶³Mənbələrdə "Nəvai körpüsü": Cuzcanan körpüsü və Sərpul daş körpüsü adları ilə də gəlir.

⁶⁴Rabat – zəvvarların yolüstü dincəlməsi üçün tikilən bina

Əlişir Nəvai “Vəqfiyyə”⁶⁵ əsərində öz ixtiyarındakı vəsaitlər hesabına tikilən bir sıra abidələri sadalamışdır⁶⁶.

Nəvai tərəfindən əsası qoyulan ən məşhur tarixi abidələr sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar: Heratdakı “İxlasıyyə təhsil kompleksi”, Nişapur/ Neyşaburda “Əttar məqbərəsi”, Heratdakı “Əmir Əlişir Nəvai kitabxanası”, burada da “Əbdurrəhman Cami məqbərəsi”, Məşhəddə “Giləs bulaq su yolu”, “Şah Qasim qəbrü”, “Ənvar Turbat Cami”, Məşhəddə “İmam Riza ziyarətgahı”, “Səngi-Bəst rabati”, “Tərsiz məscidi”, “Esfarin rabati”, “Çenoron rabati”, Hərəkədəki “Qırx qız karvansarayı və hamamı”, Məşhəddəki “Bandi Turuq”, “Baba Kamal Hərək körpüsü”, “Hərək Fanahiya mədrəsəsi”, “Səraxs məscidi”. Son dövrlərdə Əlişir Nəvaiyə aid edilən abidələr arasında: “Sarıpul körpic körpüsü”, Məzari-Şərifdəki “Həzrət Əli qədəmcələri”, “Aqına sərdabəsi”, Bəlxədə “Nəhri-Şahi” (“Şah kanalı”), Andxoyda “Baba Vəli hovuzu” göstərilə bilər.

Qiyasəddin Xandəmir “Məkarimul-axlaq” əsərində Əlişir Nəvainin fəqir, miskin və dərvişlərə rahatlıq yaratmaq məqsədilə bir sıra tikililər, o cümlədən xənəqah, cəmiyyət evi, daruş-şəfa, hamam və s. bərpa edib xalqın xidmətinə təqdim etdiyini yazır. Müəllif öz kitabında bunları belə yazır⁶⁷ ki, fəqir və dərvişlər, qəriblər və səyyahlar üçün Xorasan diyarının müxtəlif bölgələrində çoxsaylı xanəqahlar, rabitələr, hovuzlar, körpülər və hamamlar inşa edilmişdir. Bu təsisatların bəzilərinə xüsusi diqqət yetirilmiş və onların fəaliyyəti geniş xalq kütləsinə xidmət etmişdir. Aşağıda

---

⁶⁵Əlişir Nəvai. Külliyyatı. 20 cildlik. Cild 14. D.: Elm, 1998. S. 236-275.

⁶⁶Özbək ədəbiyyatının tarixi. II cild. XV əsrin II yarısı. D.: Elm, 1977, s. 401.

⁶⁷Qiyasrin ikinci yarısı. Daşkənd: Elm, 1977. S. 401..nda izah), giriş, təshih və tədqiqat M. Akbar Aşiq tərəfində 175-202.a əiyasrin ikinci yarısı. Daşkənd: Elm, 1977. S. , 1999. – S. 91-92.

onların ən tanınmış nümunələri göstərilir:

Xanəgah-i İxlasıyyə – İxlasıyyə mədrəsəsinin qarşısında yerləşən bu xanəgah hər gün min nəfərdən çox zəif və kasıb insana yemək və sığınacaq təmin edirdi. Onlara ləzzətli yeməklər təqdim olunur, hər il isə təxminən iki min ədəd paltar, döşək, yorğan və ayaqqabı ehtiyac sahibləri arasında paylanırdı. Bu təsisat yalnız maddi deyil, mənəvi yardım mərkəzi kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

Xanəgah-i Cami – Bu xanəgah böyük sufi arifi, Şəm-səddin Məhəmməd Təbadəqani məqbərəsinin yaxınlığında, Nişapur şəhərinin Baharxiyab məhəlləsində yerləşirdi. Xanəgah, ariflərin görüş yerinə çevrilmişdi və müridlərin toplanış nöqtəsi idi.

Feyzül-əнвар Türbəsi – Möhtərəm Həqiqətpanah Nurullahın məqbərəsi – gözəlliyi, genişliyi, yüksəkliyi və incəliyi ilə seçilən bir abidədir. Memarlıq baxımından həm ruhaniliyi, həm də estetik görünüşü ilə fərqlənir.

Fənahi Xanəgahı – Feyzül-əнвар türbəsinin yaxınlığında yerləşir. Onun fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat verilməsə də, mövqeyi və məqsədi etibarilə eyni xeyriyyə məqsədlərinə xidmət etmişdir.

Məhyayan Hovuzu – Bu abidə həm xalqın istirahət və görüş yeri, həm də fəqir və dərvişlərin sığınacağı olmuşdur. Hovuzun ətrafında ictimai həyat fəal şəkildə canlanmışdır.

Xoca Əbülvəlid Əhmədin Məqbərəsi – Sadə və təmtəraqsız şəkildə inşa olunan bu məzar abidəsi genişliyi və təvazökarlığı ilə tanınmışdır. Burada da dərvişlər üçün mənəvi atmosfer mövcud idi.

Şeyx Möhyiddin Türbəsi – Bu məkan da sadəliyi ilə seçilir və zahiri təmtəraqdan uzaqdır.

Əmir Əbdülvahid ibn Müslimin Məqbərəsi – Ədəb və tərbiyə qaydalarına uyğun bir yerdə yerləşən bu məzar, onun

məqamına uyğun inşa olunmuşdu.

Ziyarətqah Xanəgahı – Burada da fəqir və miskinlərə gündəlik yemək paylanır, onlara qayğı göstərilirdi.

Xoca Yusif Həmədəni Türbəsi – Yüksək mənəvi dəyərə malik bu türbə ziyarətqah və sufi məktəbi kimi tanınmışdır.

Darül-Hifaz (Qurani-Kərim hafızları üçün ev) – Bu müqəddəs mərkəz Məşhəd-i Müqəddəsdə, İmam Rzanın (əleyhis-salam) türbəsinin daxilində yerləşir. Türbə İslam naxışları, çini və qızıl suyu ilə bəzədilmiş, uca, gözəl və möhtəşəm bir abidə kimi inşa olunmuşdur. Burada da hər gün kasıb və zəiflər üçün yemək paylanırdı.

Şeyx Fəriyyəddin Attarın Xanəgahı və Türbəsi – Bu məkan “cənnətə bənzər bir yer” kimi təsvir olunur. Hicri 902-ci ildə (1496-cı il), Sultan bu müqəddəs məkanı ziyarət etmiş, türbənin ətrafındakı qəbir daşlarının zərifliyini görərək, onların yerinin dəyişdirilməsini və yeni abidələrin müasir qaydalara uyğun tikilməsini əmr etmişdir.

Əlişir Nəvainin təşəbbüsü və ya bilavasitə iştirakı ilə tikilmiş, hazırda tanınmış və hazırda Əfqanıstanda mövcud olan beş abidədən (Aqına sərdabəsi, Baba Vəli hovuzu, Sarıpul kərpic körpüsü, Həzrəti Əli məqbərəsi və Nəhri Şahi (“Şah kanalı”) haqqında qısaca bəhs edəcəyik.

1. *Aqına sərdabəsi* – “Aqına sərdabəsi” Əfqanıstanın Herat vilayətinin Andxoy rayonu mərkəzindən təxminən 20 km uzaqlıqda, Türkmənistan sərhədinə yaxın yerləşən üstü bağlı hovuzdur. Son beş əsr ərzində müxtəlif təbii fəlakətlər və müharibələr nəticəsində bu sərdabə ən azı beş dəfə dağılıb və hər dəfə yenidən tikilib. Andxoy çöllərində içməli su çatışmazlığı səbəbindən Əlişir Nəvai bu sərdabəni inşa edib. Sərdabə qış mövsümündə qar və yağış sularından təbii şəkildə dolub, bütün il boyu Amudəryanın iki sahilindəki ticarət karvanlarına, kəndlilərə və çobanlara su verib. Quru

kərpicdən tikilən bu Sərdabə 16 metr dərinliyindədir, qübbənin hündürlüyü isə yer səthindən 16 metrdir (Sərdabənin səthindən qübbənin zirvəsinə qədər 32 metr), su hovuzunun eni isə 10 metrdir.

2. *Baba Vəli hovuzu* – Bu hovuz da Andxoy rayonunda yerləşir. Aqinasərdabəsi ilə Baba Vəli hovuzu arasındakı məsafə təxminən 25 kilometrdir. Baba Vəli hovuzu şəhər mərkəzinə yaxın olan Baba Vəli ziyarətgahı kompleksində yerləşir və kompleksin tərkibinə mədrəsə, məscid, ziyarətgah, hovuz, quyu və bir sıra hücrələr daxildir. Hovuzun hazırkı ölçüləri 21x21 metr, dərinliyi 6 metr və su həcmi 3380 kub metrdir. Tarixçi Qiyasəddin Xandəmir özünün “Məkarimul-əxlaq” əsərində Nəvai tərəfindən inşa edilmiş hovuzlardan 15-nin adını qeyd edir və Baba Vəli hovuzunu Andxoy hovuzu kimi təqdim edir: İnşa edilmiş hovuzlardan onların siyahısı⁶⁸ belə verilir:

Məryə əzəmətli ağacının altındakı məhəllə hovuzu;

Qalxidərdinin qalası yaxınlığındakı hovuz;

Şalbanlar məhəlləsinin hovuzu;

Şah Təpə hovuzu;

Çəlgəzi məhəlləsinin hovuzu;

Xoca Kəllə hovuzu;

Pir Qəvam məhəlləsinin hovuzu;

Qalnərdan məhəlləsinin hovuzu;

Şəfahiə yaxınlığında yerləşən hovuz;

*Müqəddəs Həqiqətpanah Muxəddəmin türbəsi
(məqbərəsi) yaxınlığındakı hovuz;*

Paryan hovuzu;

Dizeabad hovuzu;

---

⁶⁸Qiyasəddin bin Xumomidin Xandəmir. Məkarimul-əxlaq. Tehran, 1999, s.93.

Ziyarətgah hovuzu;
Andxoy hovuzu;
Xarəzm yolunun hovuzu.

Yazıçı, şair və tarixçi Məhəmməd Əmin Mətin Andxoyi 2016-cı ildə nəşr olunan “Bağ’i İrəm” şeir toplusunda bu barədə belə yazır: “Baba Vəli (aleyhi rəhmə) mədrəsə həyətində böyük ölçülü hovuz yerləşir. Bu su anbarı olan berka, “Məkarimul-əxlaq” müəllifi Xandəmirə görə, Mir Əlişir Nəvai tərəfindən inşa edilən xeyriyyə binaları kimi qeyd olunur”. Şair bu haqda aşağıdakı rubaini yazmışdır:

Söz açsa da qələmlər, yetməz vəsfə Andxo ‘yin,
Şöhrətinlə bəzənibdir yarpaq-yarpaq hər dövrün.
Sənə fəxr etmək yaraşır, ey diyarı-mötəbər,
Çünki Nəvai qurmuş Vəli Bəstəmin hovuzun.

Vəsfingə qalam, Andxo ‘yim, dil çəngən,
Yapraq uza şöhrətin yazıb görgən.
Fəxri etgəli arzır obidoting, chu kim,
Baba Vəli hovuzini Nəvai tuzgan.

3. *Nəvai körpüsü* – Teymurilər dövründən günümüzə qədər qorunub saxlanılmış bu tarixi körpü şəhərin iki tərəfini birləşdirən əlaqə körpüsü kimi məşhurdur. Onun tarixinə nəzər saldıqda, bu körpic körpü inşa olunduğu gündən etibarən çayın iki sahilindəki evlər "Sar-e-Pul" (körpüstü) adlandırılmağa başlanıb. Sonradan çay sahillərindəki ərazi "Səripul" adını alıb. Bu ərazinin əvvəlki adı Anbir və ya Qədim Anbir olub. Hazırda Əfqanıstanın şimalında yerləşən Cəvziyan vilayəti ilə sərhəd olan bu ərazi "Səripul" vilayəti adlanır. Məlumatla görə, Əlişir Nəvainin təşəbbüsü ilə

yaradılan bu körpü tikintisində gəc şirəsi, qaya və saman külü uzun müddət birləşərək, ölçüsü 24x24 sm və qalınlığı 5 sm olan möhkəm kərpic hazırlanıb. Belə üsulla tikilən körpülər su, yük və zəlzələ təsirlərinə daha çox dözümlü olur.

4. *Həzrət Əli məqbərəsi* – Bəlx vilayətinin mərkəzi Məzari-Şərifdə yerləşən Həzrət Əliyə aid məqbərə kompleksini Əmir Əlişir Nəvai inşa edib. Əfsanələrə görə, 1454-cü ildə Sultanın Hüseyin Bayqaranın qardaşı Əmir Bayqara-2 Bəlxdə hökmranlıq etdiyi dövrdə Bəyazid Bistamiyə aid Şəmsəddin Məhəmməd Hindistanın Multan kitabxanasından Sultan Səncar dövrünü təsvir edən tarixi əsəri əldə edir. Bu əsərdə Bəlxin o dövrdəki dastanı – Həzrət Əliyə aid qəbir barədə ətraflı danışılır. Şəmsəddin Məhəmməd bu yazını Bayqara Mirzəyə verir. Sonradan bu məsələ yenidən araşdırılıb və Sultan Hüseyin Bayqara burada qübbənin və həyətin inşasını Əlişir Nəvaiyə tapşırır. Nəvai bu işə Herat, Səmərqənd, Buxara və Bəlx memarlarını cəlb edir. Çox keçmədən məqbərə tikilir və onun ətrafı divarla əhatə olunur.

Vaxt keçdikcə burada imarətlər tikilir və bazar yaranır. Sultan Hüseyinin əmri ilə Heratdan yüz ailə köçürülüb bu əraziyə gətirilir. Nəvai məqbərənin ətrafında yaranan şəhər sakinlərinin içməli su ehtiyacını ödəmək məqsədilə kanal – nəhr qazdıraraq su gətirir. Sultan Hüseyin Bayqaranın xidmətləri üçün bu kanala “Nəhri-Şahi” (“Şah kanalı”) adı verilmişdir. Bundan sonra şəhər genişlənir və bu günkü Məzari-Şərif şəhəri meydana gəlir. Məzari-Şərifdəki (Həzrət Əliyə aid edilən məqbərə kompleksi) xalq arasında “Rövzə” və ya “Əli ziyarətgahı” adlanır. Bu kompleks texniki və inşaat baxımından müxtəlif imkanlara malik olub, burada 21 hücrə, 8 qapılı bağ, 5 qapılı həyəət, mədrəsə, kitabxana, dəstəməxana, məscid və muzey mövcuddur.

5. *“Nəhri-Şahi” (“Şah kanalı”)* – “Baba dağı”nın şirəsi

mal yamacından başlayan Bəlxab çayının davamıdır və Məzari-Şəriflə tarixi Bəlx bölgəsi ətrafındakı torpaqları suvararaq, şəhərin cənub-qərbindən Aqça bölgəsinə qədər uzanır. Bəlxab çayını digər çaylardan fərqləndirən cəhət – onun suyunun şirinliyi və şəffaflığıdır. Çayın uzunluğu təxminən 350 km olub, Məzari-Şərifə yaxınlaşanda on səkkiz qola ayrılır.

Bəzi rəvayətlərə görə, Əlişir Nəvai Həzrət Əlinin müqəddəs yerlərinin əsasını qoyanda, ora su gətirmək məqsədilə bu çayı bağlayıb, on səkkiz qola ayıraraq Məzari-Şərfi və ətraf bölgələri su ilə təmin etmişdir.

Başqa bir rəvayətə görə, Əlişir Nəvai Allah-Təalanın min bir adı ilə bərabər, min bir xeyriyyə quruluşu inşa etdirməyi niyyət etmiş, lakin mənbələrdə bunlardan yalnız 366-sı haqqında məlumat verilir. Bunlardan 90-ı rabat, qalanları isə mədrəsə, xanəgah, körpü, məscid və hovuzlardır. Daha bir rəvayətə görə, Nəvai 52 quyudan və 9 hamamdan başqa, 27 körpü də inşa etdirmişdir. Bu 27 körpüdən biri hələ də mövcud olan Sərpulun kərpic körpüsüdür.

6.Nəvaiyə aid edilən İrandakı “Səngi-Bəst” rabatı – Rəvayətlərə görə, Əlişir Nəvai Allah-Təalanın min bir adı ilə bərabər, min bir xeyriyyə inşası inşa etdirməyi nəzərdə tutmuşdur. Lakin bəzi mənbələrdə bunların yalnız 370-i, bəzi əsərlərdə isə 380-i qeyd olunur. Bunlardan 90-ı rabat, qalanları isə mədrəsə, xanəgah, körpü, məscid və hovuzlardır.

Əlişir Nəvainin Əfqanıstandakı izlərini, ilk növbədə, onun tikdirdiyi və ya inşasında iştirak etdiyi abidələrdə axtarmaq və bu barədə araşdırmalar aparmaq lazımdır. Belə tikililər Əfqanıstanda və hətta indiki İran ərazisində də mövcuddur. Bu mənada Teymurilər dövrünün memarlığı Nəvai adı ilə sıx bağlıdır. Belə abidələr Herat, Bəlx, Məşhəd və Xorasanın digər bölgələrində mövcuddur və hamısı eyni

dərəcədə əhəmiyyətlidir. Xalq arasında Nəvainin 1001 abidə inşa etdirmək niyyətində olduğu barədə fikirlər var. Lakin bəzi rəvayətlərə görə, Nəvai yalnız “Kabisa ili”nin günləri qədər – yəni 366 bina tikdirməyə nail olmuşdur. Bəzi mənbələrdə yalnız 160-a yaxın abidənin adı qeyd olunur.

Qiyasəddin Xandəmir özünün “Məkarimul-əxlaq” əsərində Nəvai tərəfindən inşa edilən binaların sayını 370 göstərir. Tarixçi Xandəmir Nəvainin təşəbbüsü ilə inşa edilmiş rabatları təsvir edərək, onlardan 49-nun adını ardıcıl olaraq qeyd edir: Amma onların saldıqları müxtəlif rabatların adları (təfərrüatı) aşağıdakılardır: Sürxanba rabatı, Hovuzça rabatı, Darhizangi rabatı, Çihilduxtaron (Qırx qız) rabatı, Tarnab rabatı, Pəncdə rabatı, Qatlaş rabatı, Maruçoq rabatı, Əhməd Muştəq körpü rabatı, Biğu rabatı, Zahid rabatı, Xoca Dukə rabatı, Çahrəşnəb rabatı, Bahbuburi rabatı, Dərək Qorquş rabatı, Kəndəgi rabatı, Ağ Rabat, Məzdooran (Əməkçilər rabatı) rabatı, Yanbulaq rabatı, Dəşti Axırət rabatı, Ədrəskən rabatı, Fərmanşeyx rabatı, Əbu'l-Vəlidi rabatı, Pəriyan rabatı, Quryan körpüsü rabatı, Pabiyak rabatı, Teyrpul rabatı, Səhrayi Bağənd rabatı, Cam rabatı, Xargird rabatı, Bəkirabad rabatının təmir edilmiş versiyası, Səədabad rabatı, Həzire rabatı, Səng-bəst rabatı, Məşhədi Müqəddəs rabatı, Təpə Çux Dizəabad rabatı, Kəlidi rabatı, Səngkəlidi rabatı, Ravniz rabatı, Əsferəyn rabatı, Çənaran rabatı, Eşq rabatı, Dəhni Təxt-Süleyman rabatı, Cirmcuy rabatı, Ahuan rabatı, Rabat Sərküçə Əlamət rabatı, Pələng rabatı, Bəhre rabatı, Dehlər rabatı...⁶⁹

Bu yerlərin bəziləri bu gün də İran, Əfqanıstan və Orta Asiyada tarixi məkanlar kimi tanınır. Bəziləri isə qədim dövrə aid olub, artıq mövcud olmaya bilər. Əfqanıstanlı

---

⁶⁹Qiyasəddin bin Xumomidin Xandəmir. Məkarimul-əxlaq – T.: 1999, s.92-93.

nəvaişünas Əmin Hirəvinin fikrincə, Nəvainin fəaliyyəti nəticəsində Xorasanın səhralarında və çöllərində, şəhər və kəndlərində tikilmiş məscid, mədrəsə, karvansara, bağ, hovuz və körpülərin sayını müəyyənləşdirmək və təsvir etmək olduqca çətin bir işdir.

Nəvainin adı ilə bağlı abidələrdən biri “Səngi-Bəst” memarlıq kompleksidir. Tarixçi Qiyasəddin Xandəmir özünün “Məkarimul-əxlaq” əsərində “Səngi-Bəst” rabatını xatırlayır⁷⁰. Kompleks “Sultan Arslan Cazib türbəsi”, “Ayaz minarəsi” və Nəvainin “Səngi-Bəst rabatı”ndan ibarətdir.

“Səngi-Bəst” rabatı haqqında danışarkən, məhz bu ərazidə yerləşən Teymurilər dövrünə aid iki tarixi bina haqqında qısaca məlumat verməmək mümkün deyil. Çünki bu abidələr “Səngi-Bəst” kompleksi adı altında eyni tarixə malik olan memarlıq nümunələridir. Onlardan biri Sultan Mahmud Qəznəvinin görkəmli baş sərkərdələrindən biri olan Sultan Arslan Cazib aid türbədir. O, 999-1000-ci illərdə vəfat etmiş və burada dəfn olunmuşdur. Daha sonra onun qəbri üzərində türbə ucaldılmışdır. Bu bina Xorasanda inşa edilmiş nadir İslam memarlığı nümunələrindən biri hesab edilir. Dörd eyvanlı olan bu bina səkkizbucaqlı quruluşa malikdir və olduqca gözəl kərpic günbəzlə örtülmüşdür. Binanın daxili müxtəlif hündəsi naxışlar, kufi xətti ilə yazılar və gəc ornamentləri ilə bəzədilmişdir. Günbəzin içində Mahmud adı dəfələrlə yazılmışdır.

Digər bina isə *Ayaz* minarəsidir. O, məhz bu türbənin yanında yerləşən Teymurilər dövrünün digər memarlıq nümunəsidir. Tarixi mənbələrdə Sultan Mahmud Qəznəvinin yaxın dostu kimi xatırlanan Ayaza aid olan bu minarənin

---

⁷⁰Qiyasəddin Xandəmir. Məkarimul-əxlaq (ali-cahiş xülqələr). Fars dilindən tərcüməçi K. Rahimov. Daşkənd: Akadernashr, 2017. S. 124.

daxili quruluşu 101 pilləkəndən ibarətdir. Minarənin yuxarı hissəsi kufi xətti ilə kərpicdən hörülmüş yazılarla bəzədilmişdir. Bu iki gözəl və cəlbedici bina Məşhəddən 30 kilometr uzaqlıqda yerləşir. Karvansaray və ya rabat adlanan böyük həyəti əhatə edən bina, adətən, səyyahların, tacirlərin və səfərdə olan karvanların gecə istirahət edə biləcəyi mehmanxana funksiyasını yerinə yetirirdi. “Səngi-Bəst” ərazisi 12 hektardan çox sahəni əhatə edir.

Tarixçi, coğrafiyaçı alim Həmidullah Mustufi Qəzvini (1860-1928), Qəznəvilər dövründə Tus hakimi olmuş Arslan Cazibin tikililərinin xarabalıqları üzərində inşa edilmiş Səngi-Bəst karvansarayı Əmir Əlişir Nəvaiyə aid etmişdir. İranın Xorasan Rəzəvi əyalətinin sənətkarlıq və turizm mədəni irsi təşkilatı tərəfindən quraşdırılmış aşağıdakı lövhədə də Səngi-Bəst rabatı Əmir Əlişir Nəvaiyə aid edilirdi. Bununla belə, bəzi tədqiqatçılar bu binanın Səfəvilər dövrünə aid olduğunu da iddia edirlər.

“Səngi-Bəst”rabatı dördbucaqlı plan quruluşuna malik olub, onun əsas və hündür divarlarını möhkəmləndirmək üçün dörd tərəfində müşahidə və mühafizə qüllələri, həmçinin yarımqüllələr inşa edilmişdir. Bu binanın giriş qapısı İsfahandakı Məhyar karvansarayına çox bənzəyir. Rabatın daxili həyətyanı hissəsində hücrələr, karvanlar və atlar üçün xüsusi otaqlar mövcuddur. Mavəraunnəhr, Xorasan, Yaxın Şərq və digər müsəlman ölkələrində belə quruluşlar Teymurilər dövrü İslam memarlığının məşhur nümunələrindən hesab olunur. Onlar əsas ticarət yolları boyunca, adətən, dəvə karvanı üçün bir günlük yol məsafəsində – təxminən 30 kilometr aralıda yerləşirdi. Bu tikililərdə insanlar və karvan heyvanlarının əsas ehtiyaclarını ödəmək üçün şərait yaradılmışdı: su quyusu, heyvanların dincəlməsi üçün sahə, yüklərin boşaldılması üçün xüsusi meydança, yatmaq üçün otaq-

lar, mətbəx və ayaqyolu mövcud idi. Bu tarixi bina çox illər əvvəl qədim Xorasanın digər şəhərləri ilə kəşişən yolayrıcında yerləşmiş və İranın ən gözəl tarixi rabatlarından biri olmuşdur. Məşhəddən 30 kilometr məsafədə yerləşən "Səngi-Bəst" rabatına hər il dünyanın müxtəlif guşələrindən çox sayda turist gəlir. Teymurilər dövrünə aid olan "Səngi-Bəst" rabatı Friman şəhərinin mərkəzi hissəsində, Səngi-Bəst kəndində yerləşir. Bu tarixi bina İranın milli mədəni irsi kimi 7 avqust 2004-cü ildə 11047 nömrə ilə rəsmi siyahıya salınmışdır.

Bu karvansarayın tarixinə qısa nəzər yetirsək, o, ağır şəraitdə – yəni minimal inşaat avadanlıqlarının olmadığı bir dövrdə inşa edilməsinə baxmayaraq, bu gün də dünya səyahətçilərinin sevimli məkanlarından biri olaraq qalır. Zamanın və məkanın əbədi və dəyərli tarixi irsinə çevrilən bu rabat hazırda baxımsız vəziyyətdədir.

İranın "Xorasan" qəzetində (26.02.1389 / 16.05.2010) Hüseyn Rəzəvinin yazdığına görə, əsrlər boyunca yaxşı qorunmuş, İpək yolu üzərində yerləşən "Səngi-Bəst" rabatı və ya dəbdəbəli karvansaray 1980-ci illərdə iraqılı əsirlərin saxlanıldığı yerə çevrilmişdi.

İran-İraq müharibəsindən sonra bu tarixi bina əfqan qaçqınlarının müvəqqəti saxlanma məntəqəsi kimi istifadə olunmuşdur. Daha sonra isə həbsxanaya çevrilərək məhbusların gündəlik sənətkarlıq işləri ilə məşğul olduğu məkana çevrilmişdir. Bir müddət sonra Milli İrs Cəmiyyətinin müdaxiləsi nəticəsində bu qiymətli bina Xorasanı Rəzəvi Turizm və Xalq Sənətləri Mədəni İrsi Cəmiyyətinin sərəncamına verilmişdir. Lakin bu dəfə də bina bərpa olunmamış, əksinə, tullantıların saxlandığı anbara çevrilmişdir.

Məşhəddən bir qədər şərqə doğru gedərək Həzrət Nəvainin şəhəri – Herata nəzər salsaq, Teymurilər dövrünün abidələrinin uzun illər baxımsız qaldığının şahidi olarıq.

Özündən yüzlərlə tarixi bina və tikili qoyub getmiş Əlişir Nəvainin məqbərəsi də uzun müddət “Səngi-Bəst” rabatının taleyini yaşamışdı. Nəhayət, 2013-cü ildə Əfqanıstanın İnformasiya və Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən sahəsi 50 kvadrat metr, hündürlüyü isə 9 metr olan günbəzli bir məqbərə inşa edildi. Əslində, dövlətlərarası razılaşmaya əsasən, Mir Əlişir Nəvainin qəbri üzərində yeni məqbərənin tikilməsi Özbəkistan hökumətinin göstərişi ilə beynəlxalq Babur Fondu tərəfindən həyata keçirilməli idi. Lakin Əfqanıstan rəsmilərinə görə, Özbəkistan layihəsinə BMT-nin mədəniyyət fondu – YUNESKO etiraz etmiş, məqbərənin Teymurilər dövrünün memarlıq üslubuna uyğun olması tələb olunmuşdu. Buna görə də Nəvainin məqbərəsi sadə və cəlbedici olmayan bir bina şəklində qaldı.

Beynəlxalq Babur Fondu 2015-ci ildə Əfqanıstanın Herat şəhərindəki tarixi Musəllə meydanında yerləşən Əlişir Nəvai məqbərəsində abadlıq işləri apardı.

Bu çərçivədə Nəvainin yeni məzar daşı Nəvai vilayətinin Nurata rayonunun Qazğan kəndində yaşayan usta daşyonan Tahircan Rəhimov tərəfindən, məqbərənin qapısı isə daşkəndli taxta ustası Əlişirbəy tərəfindən hazırlanmışdı. Məzarın daşının çəkisi təxminən 4 ton olub, 9 hissədən ibarət mərmerdən düzəldilmişdir. Məzarın daşına “Qurani-Kərim” ayələri və Nəvainin qələmindən çıxmış aşağıdakı özbək beyti əski yazıda farsca tərcüməsi ilə həkk edilmişdir:

*Bu gülşən içrəki yoqdur baqo gülīga sabat,
Ajab saodat erur chiqsa yaxshilik bila ot.*

(Qeyd: “*Bu bağçada gülə səbat, davamlılıq yoxdur, əgər insanın yaxşı adı qalsa, bu, böyük bir səadətdir*”).

Bu məqamda onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əfqanıst-

tanda Teymurilər və Nəvai abidələrinə düşmən münasibət bəsləyən şəxslər də yox deyildi. Məsələn, Əmir Əbdürrəhman xanın əmri ilə XIX əsrin sonlarında Musəllə came məscidi Böyük Britaniyanın nümayəndəsi general Harri Bernett Lamsden (1821–1896) tərəfindən Gövhərşadbəyim mədrəsəsi ilə birlikdə partladılaraq tamamilə məhv edilmişdi. Bu, Herat xalqının ciddi etirazına, nifrətinə və müqavimətinə səbəb olmuşdu. Fars dilində yazılmış Qulam Məhəmməd Qubarın “Əfqanıstan tarix axarında” adlı kitabında bu hadisələr barədə məlumatlar verilir⁷¹.

Öz dövründə Şəri Cüzcani də Nəvai məqbərəsi və onun ətrafındakı tikililərlə bağlı münasibət barədə məlumatlar vermişdi. Onun yazdığına görə, əlli il əvvəl bəzi məmur-lar İxtiyarəddin qalasının içində tikilmiş məhrəmsarayın dağıdılması və torpağının daşınıb aparılması, Musəllədan qalan beş minarənin uçurulmasına cəhd etmişdilər. Lakin sonralar Herat hakimi Abdullah Məlikyarın rəhbərlik etdiyi dövrdə bütün abidələr qorunub saxlanılmışdı. Musəllə minarələri və “İxtiyarəddin qalası” (bu qalaya “Herat qalası”, “İskəndər qalası” da deyilir) YUNESKO-nun himayəsi altına alınmışdı⁷².

Malikyarın hakimiyyəti dövründə Heratın məşhur marifpərvər taciri mərhum Hacı Qulam Heydər Muxtarzadənin səyləri ilə Əlişir Nəvainin qəbri üzərində gözəl bir məqbərə inşa edilmişdi. Teymurilər tarixi üzrə mütəxəssis, tanınmış alim və şair mərhum ustad Fikri Səlcuqi məqbərənin tikildiyi tarixi (1347-ci hicri ili) “Şud abad qabri-Əlişir Fani”

---

⁷¹Qubar Q.M. Əfqanıstanda tarix yolu. Kabil, 1967, s.684; A.Ş.Cüzcani Əfqanıstanda nəvaişünaslıq//Nəvaiyə hədiyyə. (VI kitab). – D.: 2010, s.55-56

⁷² Cüzcani A.Ş. Əfqanıstanda nəvaişünaslıq // Nəvaiyə hədiyyə. (Altıncı kitab). Daşkənd, 2010. Səh. 56.

(“Əlişir Fani məqbərəsi abad oldu”) misrası ilə qeyd edərək məzara yazdırmışdı. Fikri Səlcuqi Heratda yaşamış, fəzilət sahibi olan Səlcuqi ailəsinə mənsub idi⁷³. Əlişir Nəvainin Məşhəddəki “Səngi-Bəst” rabat⁷⁴ı son illərdə “Səngi-Bəst” rabatının daxili hissəsi, hücrələri və eyvanları müəyyən dərəcədə yenidən təmir olunmağa başlanmışdır.

Memar Həsən Giyahinin tarixi mənbələrə əsaslanaraq qeyd etdiyinə görə, “Səngi-Bəst” kompleksi İpək yolunun strateji əhəmiyyətli tarixi qovşağında yerləşmiş və Mərv, Nişapur, Herat, Səmərqənd, Buxara, Sərəxs kimi bir çox şəhər və bölgələri birləşdirmişdir. Buna görə də Sultan Mahmud Qəznəvi və Tus hakimi Arslan Cazibin hakimiyyəti dövründə burada karvansaray, məscid, bazar kimi ictimai binaların kompleksi inşa edilmişdir. Bu mühüm kompleksdən hazırda yalnız bir rabat, bir məqbərə və bir minarə qalmışdır. Giyahinin fikrincə, İpək yolu qədim dünyanın Şərqlə Qərbi birləşdirən ən böyük ticarət yolu olmuş və uzunluğu 10 min kilometrədən çox olmuşdur. Bu yol həm hərbi, həm də ticarət məqsədləri üçün istifadə edilmişdir.

Tarixdə Xorasan ticarətinin çiçəklənməsinə və bu ərazidə Qəznəvilər sülaləsinin hakimiyyət qurmasına səbəb olan “Səngi-Bəst” kompleksi, dəniz yollarının inkişafı nəticəsində sonrakı dövrlərdə digər bölgələr kimi diqqətdən kənar qalsa da, təkcə tacirlər üçün deyil, həm də siyasi və sosial məqsədlər üçün əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məsələn, müharibə dövründə şahlar, şahzadələr və hökmdarlar üçün qərargah kimi istifadə edilmişdir. Orta əsr tarixçiləri və səyahələrinin yazdıqlarına görə, “Səngi-Bəst” karvansarayı vasitəsilə Bağdad, Rey, Nişapur kimi müxtəlif şəhər və bölgələrə

---

⁷³ Cüzcani A.Ş. Əfqanıstanda nəvaişünaslıq / Nəvaiyə hədiyyə. 2010, səh. 56.

⁷⁴Rabat – zəvvarların yolüstü dincəlməsi üçün tikilən bina

gələrdən Mərv, Buxara, Səmərqənd və Herata çoxlu ticarət malları gətirilmiş, oradan isə Türküstanə və Çinə aparılmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, dördbucaqlı formada inşa edilmiş “Səngi-Bəst” rabatının dörd tərəfində müxtəlif hücrələr yerləşirdi. Rabatın sahəsi təxminən 4000 kvadratmetr olub, eyvanlar, iki böyük at tövləsi, məscid, mərkəzi həyət, iki xələvətxana (hərəmilik), şahnişin (şahların xüsusi otağı) və digər hissələrdən ibarət idi. Rabatın iki həyəti mövcud idi və onun giriş qapısının yanında “Ayaz minarəsi” adlanan bir minarə yerləşirdi. Rabatın dörd tərəfində mühafizə qüllələrinin izlərini görmək mümkündür.

2.2. Nəvaişünaslıq sahəsinin formalaşması (elmi tədqiqatlar və nəşrlər)

Məlum olduğu kimi, Əlişir Nəvai indiki Əfqanıstan ərazisində yerləşən qədim Herat şəhərində dünyaya gəlmiş, orada böyümüş, orada yaradıcılıqla məşğul olmuş və vəfat etdikdən sonra orada dəfn olunmuşdur. Düşüncəsi bütün dünyaya aid olan Nəvai Herat intibah dövrünün ən məşhur nümayəndələrindən biri olmuşdur. Əfqanıstanda Nəvai müəyyən dərəcədə araşdırılır. Əslində, Nəvai Heratda doğulsa da, nəvaişünasların əksəriyyəti özbəkistanlıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, əgər Özbəkistan Nəvayə bu qədər diqqət yetirməsə idi, başqaları onu mənimsəyərək, bəlkə də, Nəvaini farsdilli bir yaradıcı kimi təqdim edərdi və “Nəvai özbək dilində də yazıb” deyər bilərdilər. Yaxşı ki, Özbəkistanda nəvaişünaslıq mövcuddur və bunun təsiri nəticəsində Əfqanıstanda da özünəməxsus nəvaişünaslıq formalaşmışdır. Bunun Əfqanıstandakı özbəklərin əsrlər boyu öz alim və şairlərinin mövcud olması ilə də əlaqəsi böyükdür. Məsələn,

Əfqanıstandan çıxmış və bu gün xaricdə elmi fəaliyyət göstərən özbək alimləri buna misal ola bilər. Amerika Birləşmiş Ştatlarında elmi fəaliyyətlə məşğul olan antropoloq alim, professor Muhib Zərif Şəhranınin əsli əfqanıstanlıdır və öz sahəsində elmi dairələrdə tanınmış alimlərdən biridir⁷⁵. Əfqanıstanda Əlişir Nəvainin araşdırılması, yəni nəvaişünaslıq sahəsi qədim tarixə malik deyil. Mətbuatda Nəvainin adı ilk dəfə 1950-ci illərdən etibarən çəkilməyə başlanmışdır. Bundan əvvəl Nəvainin əsərlərinin əski özbək yazısı ilə yazılmış nüsxələri yalnız ailələrdə və ev məktəblərində oxudulurdu. Bəzi şairlər isə Nəvainin qəzəllərinə müxəmməslər yazmışdılar. Bəzi şairlər tərəfindən Nəvainin qəzəllərinə müxəmməslər və ya başqa formalarda şeirlər yazılmış olsa da, onlar çap olunmamışdır. Əslində, Əfqanıstan tarixində özbək dilində nəşr olunan ilk əsər Hüseyni təxəllüsü ilə şeirlər yazan Teymurilər hökmdarı Sultan Hüseyn Bayqaranun (1469–1506) divanıdır.

Əfqanıstanda ilk mətbəə 1869-cu ildə şah Əmir Şirəli xan dövründə yaradılmışdır. Sultan Hüseynin divanı bu mətbəənin qurulmasından 94 il sonra, 1963-cü ildə nəşr edilmişdir. Nəvainin həyat və yaradıcılığına aid ilk toplu isə 1967-ci ildə Əfqanıstanda çap olunmuşdur⁷⁶. 1978-ci ildə solçuların Əfqanıstanda həyata keçirdiyi inqilabdan sonra özbək dilində əsərlərin nəşri üçün geniş imkanlar yaranmışdır.

---

⁷⁵Narquçqarov X., Mansurov U. Əfqanıstandakı özbək ziyalıları və onların fəaliyyəti (XX əsrin II yarısı-XXI əsrin əvvəlləri) // Keçmişə baxış. Xüsusi buraxılış. Daşkənd, 2020. 3-cü hissə. Səh. 376.

⁷⁶Əmir Əlişir Nəvai-Fani. Həyatının, əsərlərinin, mülahizələrinin və nümunəvi şeir və nəsrinin təhlili. Mühərrir: Məhəmməd Yaqub Vahidi Jüzcani. Kabil, 1346/1967 (Dəri dilində kitab).

Əfqanıstanın nəvaişünas alimləri

1960-cı illərdən etibarən bu günə qədər Əfqanıstandakı nəvaişünaslıq sahəsinə yerli alimlər özünəməxsus töhfələr vermişlər. Bu alimlər arasında Məhəmməd Yaqub Vahidi Cüzcani, Əbdulhəkim Şəri Cüzcani, Abdulhey Həbib, Abdullah Kargar, Abdullah Roin, Səid Məhəmməd Alim Ləbib, Səid Tacəddin Daşqın Bəhayi, Nurullah Altay kimi tədqiqatçıların adlarını qeyd etmək və bu siyahını davam etdirmək mümkündür⁷⁷.

Əfqanıstan nəvaişünaslığının əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, burada çalışan alimlər əski özbək yazısı və dəri dili ilə yanaşı, ərəb əlifbasına əsaslanan yazıya da bələd olmuş, gündəlik həyatlarında bu yazılardan istifadə etmişlər. Beləliklə, Əlişir Nəvai dövründən bəri davam edən qədim özbək dili və yazı ənənəsi Əfqanıstanda qorunmuşdur. Bu amil əfqan nəvaişünaslarını Nəvaini, xüsusilə onun ərəb qrafikası ilə yazılmış əlyazmalarını daha yaxından öyrənməyə imkan vermişdir.

Aşağıda qeyd olunan əfqan nəvaişünas alimlərdən bəzilərinin həyat və fəaliyyətinə qısa nəzər salaq:

1) *Abdulhey Həbib (1910–1984)* Əfqanıstanın Qəndəhar şəhərində anadan olmuşdur. Bir çox kitabların müəllifi olan Həbib 1950-ci illərdə “Azad Əfqanıstan” adlı jurnalın nəşri ilə məşğul olmuşdur. 1966-cı ildə Əfqanıstan Tarix Cəmiyyətinin sədri kimi fəaliyyət göstərmiş və ölkənin tarixinə

---

⁷⁷ Abdullah Kargar. Əmir Dəmişmand (Nizami Əlişir Nəvai). Peşəvər, 1383/2004. 48 səh.; Cüzcani A.Ş. Əfqanıstanda nəvaişünaslıq // Nəvaiyə hədiyyə. (Altıncı kitab). Daşkənd, 2010. s.53-63; Məhəmməd Olim Ləbib. Nəvainin simalarını dünyada izləyiş (Məqalələr toplusu). Kabil: Mətabi Katib, 1389/2010; Abdullah Nur Əhrari. Əmir Əlişir Nəvai. Hərrat, 1393/2014. 256 s.; Rəzaq Narayval. M.Əlişir Nəvai. Kabil, 1397/2019, 56 s

dair bir çox kitablar çap etdirmişdir. 1981-ci ildə "Əmir Əlişir Nəvainin siyasi və fəlsəfi görüşləri" adlı kitabını nəşr etdirmişdir.

2) *Mir Hüseyin Şah (1925–?)* Qəndəhar şəhərində dünyaya gəlmişdir. 1967-ci ildə akademik Bartoldun Nəvaiyə həsr olunmuş monoqrafiyasını ingilis dilindən fars dilinə tərcümə etmişdir. Ədəbiyyatşünas və tarixçi kimi fəaliyyət göstərmiş, sahəsinə dair onlarla əsər yazmış və tərcümə etmişdir. Əsərlərindən biri "Əlişir Nəvainin həyatı" adlı kitabdır. 1971-ci ildə Kabildə nəşr olunan "Juvandun" jurnalında Özbəkistan yazıçısı Aybəkin "Nəvai" romanı çap olunmuşdur. Bu romanın bir hissəsi "Əlişirin gəncliyi" adı ilə 1979-cu ildə Kabildə "Yulduz" qəzetində qədim özbək yazısında nəşr edilmişdir.

3) *Məhəmməd Yaqub Vahidi Cüzcani (1932–?)* Səripul vilayətində anadan olmuşdur. 1961-ci ildə Kabil Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsini bitirmiş, ədəbiyyat, tarix və coğrafiya üzrə müəllimlik etmişdir. 1967-ci ildə Əlişir Nəvainin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş ilk kitabını nəşr etdirmişdir⁷⁸. O, 20-yə yaxın kitabın müəllifidir. Nəvainin "Mühakimətül-lüğətəyn", "Vəqfiyyə", "Mizanul-əvzan" kimi əsərlərini tədqiq etmiş, onların müqayisəli mətnlərini yenidən nəşr etməyə nail olmuşdur.

4) *Səid Əbdulhəkim Şəri Cüzcani (1934–?)* Əfqanıstanın Cüzcan vilayətinin Səripul şəhərində anadan olmuşdur. Şəriət elmləri üzrə təhsil almış, Kabil Universitetinin Şəriət fakültəsini bitirmişdir. 20 il ərzində Əfqanıstanın kütləvi informasiya vasitələrində fəaliyyət göstərmişdir. 1976-cı ildə siyasi fəaliyyəti səbəbindən işdən uzaqlaşdırılmışdır.

---

⁷⁸Əmir Əlişir Nəvai-Fani. Həyatının, əsərlərinin, mülahizələrinin və nümunəvi şeir və nəsrinin təhlili. Mühərrir: Məhəmməd Yaqub Vahidi Cüzcani. Kabil, 1346/1967.

1978-ci ilin Aprel inqilabından sonra Ədliyyə naziri və baş prokuror vəzifələrində çalışmışdır. Sovet ordusunun Əfqanıstana daxil olmasına qarşı çıxdığı üçün həbs edilən dövlət və partiya rəhbərləri arasında olmuş və yeddi ilini həbsxanada keçirmişdir. Prezident Nəcibullah hakimiyyətə gəldikdən sonra milli barış elan etmiş və Şəri Cüzcani Əfqanıstan Ali Məhkəməsinin sədr müavini, bir müddət isə sədr vəzifəsini icra etmişdir. 1992-ci ildə mücahidlərlə bağlı siyasi dəyişikliklərdən sonra Özbəkistana köçmüş, 1994–2000-ci illərdə Daşkənd Dövlət Hüquq Universitetində İslam hüququndan dərs demişdir. Elmi, ədəbi, tarixi və hüquqi mövzularda məqalələr yazmış, televiziya və radio proqramlarında iştirak etmişdir. 100-dən çox məqaləsi Özbəkistan mətbuatında dərc olunmuşdur.

2000-ci ildə Daşkənd İslam Universitetində "İslam hüququ" kafedrasının yaradılmasına rəhbərlik etmiş və "İslam hüquqşünaslığı" adlı dərs vəsaitini yazmışdır. Kitab və risalələri özbək dilində nəşr olunmuşdur. 2002-ci ildə Özbəkistanın "Dostluq" ordeni ilə təltif edilmişdir. 2008-ci ildən etibarən ailəsi ilə birlikdə İsveçin Stokholm şəhərində yaşayır. "Əfqanıstanda nəvaişünaslıq" adlı məqaləsində bu sahədə görülmüş işlərdən bəhs etmişdir⁷⁹.

Elm və ədəbiyyatın tanınmış xadimi, siyasətçi, iki dilli şair Səid Əbdulhəkim Şəri Cüzcaninin adını ilk dəfə 1976-cı illərdə Andxoy rayonundakı Əbu Müslim adına orta məktəbdə oxuyarkən müəllimlərimdən eşitmişəm. O dövrdə özbək dili yalnız evlərdə danışılırdı, məktəblərdə isə fars dili tədris olunurdu. Sınıf yoldaşlarımızdan Pənci yeni-yeni özbək dilində şeirlər yazmağa başlayanda, yuxarı sinifdə öz şeirini oxuyanda, müəllimimiz Əbdulhəkim Sürxiy ona belə demiş-

---

⁷⁹Cüzcani A.Ş. Əfqanıstanda nəvaişünaslıq // Nəvaiyə hədiyyə. (Altıncı kitab). Daşkənd , 2010. Səh. 53-63.

di: “Sənin bu özbəkin (özbəkcən) yaxşı alınmayıb, Əfqanıstana Şəri Cüzcanidən daha yaxşı bilən birisi olmasa görə. Onun özbək dilində yazdığı şeiri 1966-cı illərdə ‘Xalq’ adlı qəzeti dərc edib”

Beləliklə, 1978-ci ildə baş verən “Səvr” inqilabından sonra mən Kabildə tələbəlik illərimdə Səid Məsumun oğlu Səid Əbdulhəkim Şəri Cüzcani və onun yaradıcılığı ilə daha geniş tanış olmaq imkanı əldə etdim.

Şair Alim Ləbibin verdiyi məlumata görə, 1925-ci ildə Sərpöl şəhərində dünyaya gələn Cüzcani özbək dilində oxumağı və yazmağı mərhum anası Bibi Həbibədən öyrənmiş, Sərpöl ibtidai məktəbini bitirdikdən sonra altı il Kabilin Şəriət elmləri mədrəsəsində təhsil almışdır. Şəri Cüzcani Əfqanıstan Xalq Demokratik Partiyasının qurucularından biri olmuş və 1978-ci il 27 aprel inqilabından sonra Əfqanıstan Demokratik Respublikasının Ədliyyə naziri və Baş prokuroru təyin edilmişdir.

Şəri Cüzcani ana dili olan özbək dili ilə yanaşı, fars / dəri, puştu və ərəb dillərini də mükəmməl bilirdi, elmi və ədəbi fəaliyyətini özbək və fars dillərində aparırdı. Elmlər doktoru, professor Şəri Cüzcaninin Əfqanıstan, Özbəkistan və Türkiyədə ondan çox əsəri və 200-dən çox məqaləsi dərc edilmişdir. O, eyni zamanda ikidilli şairdir. Onun fars dilindəki şeirləri 1955-ci ildən, özbək dilindəki şeirləri isə 1966-cı ildən etibarən Əfqanıstan mətbuatında yayımlanmağa başlamışdır. Şəri Cüzcaninin elmi araşdırmaları haqqında danışarkən, onun 1991-ci ildə fars dilində yazdığı “Əlişir Nəvainin yaradıcılığı və fikirlərinin əhatə dairəsi haqqında mülahizə” adlı ilk məqaləsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalədə müəllif dahi mütəfəkkir şair Əlişir Nəvainin qədim özbək/türk ədəbiyyatının inkişafındakı misilsiz xidmətlərini, onu bədii baxımdan ən yüksək zirvəyə

qaldırdığını, özbək poeziyasına fəlsəfi, təsəvvüfi və əxlaqi fikirlər, insanpərvərlik ideyaları gətirdiyini vurğulamışdır.

On doqquz il sonra, 2010-cu ildə Daşkənddə nəşr olunan “Nəvaiyə ərmağan” toplusunda yer alan “Əfqanıstanda nəvaişünaslıq” adlı məqaləsində müəllif keçmişdə Nəvaiyə qarşı olan mənfi münasibətləri, zaman keçdikcə şairin əbədi məzarının üzərində gözəl bir türbə ucaldıldığını və ətrafının abad bir bağa çevrildiyini qeyd edir⁸⁰. Bununla yanaşı, Cüzcani Əfqanıstan mətbuatında ilk dəfə 1952-ci ildə “Vətən” adlı müstəqil qəzətdə Nəvainin bir qəzəlinin dərc edildiyini bildirir. O, həmçinin öz məqaləsində Nəvai haqqında nəşr olunan ilk məqalənin Fikri Səlcuqiyyə aid olduğunu və “Herat” adlı ədəbi jurnalda çap edildiyini qeyd edir.

Bundan başqa, Əfqanıstanda Nəvai irsinin araşdırılması və nəşri ilə məşğul olan bir sıra alimlər də olmuşdur:

1. *Abdullah Roin* – Tacikistanla sərhəddə yerləşən Əfqanıstanın Qunduz vilayətində 1955-ci ildə doğulmuşdur. Uzun illər davam edən gərgin fəaliyyəti nəticəsində 2014-cü ilə qədər Ə.Nəvainin 23 əsərini əski özbək əlifbasında yenidən nəşr etdirə bilmişdir. O, Əfqanıstanda Nəvai əsərlərinin təkrar nəşri sahəsində ən çox çalışın tədqiqatçı hesab olunur.

2. *Səid Tacəddin Daşqın Bəhayi* – 1961-ci ildə Herat vilayətinin mərkəzi Maymana şəhərində anadan olmuşdur. 1986-cı ildə Kabil Universitetinə daxil olub, özbək dili və ədəbiyyatı üzrə təhsil almışdır. Onun “Tutiquş” hekayəsi, “Suvloq” və “Bir sıxma torpaq” adlı şeir topluları çap olunmuşdur. O, Əlişir Nəvai haqqında bir sıra məqalələr yazmış, “Xəmsə” və “Mühakimətül-lügətəyn” əsərlərini yenidən nəşr etdirmişdir.

---

⁸⁰Cüzcani A.Ş. Əfqanıstanda nəvaişünaslıq // Nəvaiyə hədiyyə. 2010, s. 55.

Bununla yanaşı, özbəkistanlı əfqanşünas alimlər və onların Əfqanıstanda nəvaişünaslıq sahəsinə verdikləri töhfələri də vurğulamaq lazımdır. Onlar Əfqanıstanın puştı, dəri və özbək ədəbiyyatı məsələləri ilə məşğul olmuş və Nəvai yaradıcılığına dair tədqiqatlar aparmışlar.

3. *Arif Osmanov (1934–2006)* Daşkənd vilayətində anadan olmuşdur. 1953–1959-cu illərdə Daşkənd Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsinin Əfqanıstan bölməsində təhsil almışdır. Arif Osmanov və Əfqanıstanda Əlişir Nəvaiyə münasibət o, təhsil prosesində Əfqanıstandakı Kabul Darülfünunun əfqan dili və ədəbiyyatı şöbəsində də oxumuşdur. 1959-1961-ci illərdə Daşkənd Dövlət Universitetinin (Tosh DU) məzunu olduğu fakültədə əfqan (puştı) dili və ədəbiyyatından dərs demişdir. 1961–1964-cü illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun aspiranturasında təhsil alaraq, 1964-cü ildə həmin institutun elmi şurasında “Gül Paça Ulfət nəsrı” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

1966-1983-cü illər ərzində Əfqanıstanda tərcüməçi və Özbəkistan EA-nın Əbu Reyhan Biruni adına Şərqşünaslıq İnstitutunda elmi əməkdaş kimi çalışmışdır. 1983-cü ildən ömrünün sonuna qədər Şərqşünaslıq İnstitutunda fəaliyyət göstərmişdir. 1992-ci ildə “XV əsr Herat mədəni mühiti və Xəttak klassik poeziyası” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Arif Osmanov elmi və pedaqoji fəaliyyəti ərzində özbək, tacik, puştı, dəri, rus və ingilis dillərində 200-dən çox elmi və elmi-kütləvi məqalə, həmçinin beş monoqrafiya nəşr etdirmişdir.

Əfqanıstanda Əlişir Nəvai şəxsiyyəti və yaradıcılığına dair ilk münasibət Əfqanıstanda bir neçə il çalışmış əfqanşünas özbək alimi Arif Osmanov tərəfindən 1967-ci ildə həyata keçirilmişdir. O, 1967-ci ildə Özbəkistanda “Əfqan

alimləri Nəvai haqqında” adlı məqaləsini çap etdirmişdir⁸¹. Arif Osmanov bu mövzuda məqalə yazmış ilk özbəkistanlı alim olmuşdur⁸².

Əlişir Nəvainin anadan olmasının 525 illiyi Özbəkistanda 1968-ci ildə, yəni əsl tarixdən iki il sonra qeyd olunmuşdur. Bununla bağlı Nəvainin həyatı və yaradıcılığının tədqiqi sahəsində geniş işlər görülmüşdür. Məsələn, özbək dilində Əlişir Nəvainin əsərlərinin 15 cildliyi, rus dilində isə 10 cildliyi nəşr edilmişdir. Bununla paralel olaraq, Əfqanıstanda da Nəvainin yubileyinə hazırlıqla bağlı müəyyən tədbirlər həyata keçirilirdi. Əfqanşünas alim Arif Osmanov 1967-ci ildə Əfqanıstana səfəri zamanı bu işləri müşahidə etmiş və onlar haqqında məqaləsində fikirlərini ifadə etmişdir.

Nəvai ilə bağlı yubiley ərəfəsində – 1966-cı ildə bir qrup özbəkistanlı şərqşünas alim Əlişir Nəvainin məzarını ziyarət etmək üçün Herat şəhərinə səfər etmişdir. İbrahim Möminov, Qori Niyazov, Vahid Zahidov, Həmid Süleyman Özbəkistanda Əlişir Nəvainin yubileyinin keçirilməsi üçün görülən hazırlıqlar haqqında məlumat vermişlər⁸³. Arif Osmanov isə Nəvainin 525 illik yubileyi münasibətilə Əfqanıstanda həyata keçirilən tədbirlər barədə məqaləsində bəhs etmişdir. Arif Osmanov Kabildə “Əfqanıstan Tarix Cəmiyyəti”nə gedərək, orada Əfqanıstan tarixçiləri cəmiyyətinin sədri, əfqan ədəbiyyatşünası və tarixçi alim Abdulhey Həbib-i ilə görüşmüşdür. Söhbət zamanı Arif Osmanov əfqan

---

⁸¹ Osmanov O. Əfqan alimləri Nəvai haqqında // Özbəkistanda sosial elmlər. Daşkənd, 1967. № 8. Səh. 33-37.

⁸² Cüzcani A.Ş. Böyük Əfqanşünas // Özbək ədəbiyyatı və sənəti. 1994-cü il, 1 iyul; Abdusamatov M. Özbək şərqşünasları: Biblioqrafik eskiz. Daşkənd : Qomuslar Baş redaksiyası, 1996. Səh. 142-143.

⁸³ Həmid Süleyman. Əlişir yurdun yolunda // Elm və həyat. Daşkənd, 1967. № 3. Səh. 10-13.

klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Xoşxal Xan Xəttakin həyatı və irsi ilə bağlı bəzi suallar irəli sürmüşdür. O, xüsusilə Nəvainin puştu klassik ədəbiyyatına təsir edib-
etmədiyi məsələsini qaldırmışdır.

Abdulhey Həbibbi bu haqda dəqiq məlumatın olmadığını, lakin bunun əfqan və özbək mədəniyyəti və ədəbiyyat tarixində mühüm bir məsələ olduğunu vurğulamışdır. O qeyd etmişdir ki, Əlişir Nəvai puştu klassik ədəbiyyatına Əbdurrəhman Cami vasitəsilə müəyyən təsir göstərmiş ola bilər. Çünki Cami bir çox puştu dillində yazan ədiblərin ustadı olmuşdur.

O cümlədən, Əbdurrəhman Caminin “Yusif və Züleyxa” dastanı puştular arasında mədrəsələrdə əsas dərs vəsaiti kimi oxudulmuşdur. Rəhman Baba, Xoşxal Xan Xəttak, Əbdulqədir Xan Xəttak, Əli Xan Xəttak, Əşrəfxan Hicri kimi puştu ədibləri Xoca Abdullah Ənsari, Cəlaləddin Rumi, Kamal Xocəndi ilə yanaşı, Mövlana Camini də özlərinə ustad bilmişlər. Abdulhey Həbibbi yekun olaraq, “Əlişir Nəvai bilavasitə Cami vasitəsilə puştu klassik ədəbiyyatına müəyyən təsir göstərmişdir” deyə nəticəyə gəlmişdir. Bu söhbət öz nəticəsini verdi: Arif Osmanov eyni mövzuda tədqiqatlar apararaq “XV əsr Herat mədəni mühiti və Xətai klassik poeziyası” mövzusunda fil. elmləri doktoru elmi dərəcəsinə nailmaq üçün dissertasiya müdafiə edir⁸⁴.

4. *Abdurahim Mannanov (1942)*⁸⁵ Daşkənd şəhərində anadan olub. Şərqsünas-filoloq, əfqansünas, filologiya elm-

---

⁸⁴Osmanov A. XV əsr Herat mədəniyyəti və Xatak klassik şeirliyi. fil. elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazılmış diss. Daşkənd, 1992.

⁸⁵ Abdusəmədov M. Özbəkistan şərqsünasları: Bibliyografik məqalə. Daşkənd: Qomuslar Baş Redaksiyası, 1996. Səh. 303-304; Habibullayev A. Özbəkistan şərqsünasları bibliyografiyası (1949–2022-ci illər). Daşkənd: Daşkənd Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti, 2022; Omonov Q., Rıxsiyeva G.

ləri doktoru (1996), professor (2004). 1966-cı ildə Daşkənd Dövlət Universitetinin (indiki Mirzə Uluğbəy adına Özbəkistan Milli Universiteti) Şərq fakültəsini bitirib. 1970-ci ildən bu günə qədər Daşkənd Dövlət Şərqsünaslıq Universitetində (əvvəlki Daşkənd Dövlət Şərqsünaslıq İnstitutu) pedaqoji fəaliyyətlə məşğuldur. 2007–2019-cu illərdə Daşkənd Dövlət Şərqsünaslıq İnstitutunun rektoru olub. “Məhnət Şöhrəti” ordeni laureatıdır. Özbəkistanda Xalqın Əməkdar Gənclər Tərbiyəçisi (2003). Abdurahim Mannanov əfqan ədəbiyyatının tarixi, əfqan folkloru⁸⁶ və özbək-əfqan ədəbi əlaqələri üzrə tədqiqatlar aparır⁸⁷. 150-dən çox elmi məqalə, monoqrafiya və dərs vəsaitinin müəllifidir. Bir sıra beynəlxalq elmi konfranslarda iştirak edib. A.Mannanov Əlişir Nəvainin yaradıcılığı və Əfqanıstanda nəvaisünaslıqla bağlı tədqiqatlar nəşr etdirib⁸⁸.

Ümumiyyətlə, 1970-ci illərdən etibarən Özbəkistanda özbək-əfqan mədəni və ədəbi əlaqələri ilə bağlı bir sıra elmi əsərlər yazılmış, tədqiqatlar müdafiə olunmuşdur⁸⁹.

Alim ömrünün məzmunu (Alimlər və ədəbiyyat əhlinin professor Abdurahim Mannanov haqqında könül sözləri), Daşkənd, 2017. S. 126.

⁸⁶Mannanov A. Əfqanıstan xalqları folkloru və klassik ədəbiyyatı. D.; 2001.

⁸⁷ Mannanov A. Özbək və Əfqan ədəbiyyat əlaqələri tarixi // İran-Əfqan filologiyasının aktual məsələləri. Daşkənd: TDŞİ, 2009. Səh. 3-10.

⁸⁸ Mannanov A. Əfqanıstanda nəvaisünaslıq // Əlişir Nəvai dünya şərqsünasları baxışında mövzusunda beynəlxalq konfransın elmi toplanması (Daşkənd, 2021-ci il, 5-6 fevral). Daşkənd: Daşkənd Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti, 2021. Səh. 16-21; Mannanov A. Şərqsünaslıq məsələləri. Daşkənd: Fan, 2022. – Səh. 38, 69-79, 101, 104-109; Mannanov A. Klassik Əfqan ədəbiyyatının mənşəyi. Daşkənd: İnnovasiya İnkişafı, 2023.

⁸⁹ Polyakova E.A. Zuxur Kabulı yaradıcılığı (XVIII əsr sonu–XIX əsrin əvvəlləri) və onun Əfqan ədəbiyyat tarixindəki yeri: Dissertasiya ... filologiya elmləri namizədi. Daşkənd, 1970; Yakubova E.S. "Divan" Əhməd Şah Duraninin puştu dilindəki və Əfqan ədəbiyyatının tarixi haqqında mənbə olaraq (Daşkənd əlyazması əsasında): Dissertasiya ... filologiya elmləri

2.2.1. Nəvai əsərlərinin nəşri və tədqiqi (özbək və dəri dillərində).

Əlyazmalar məsələsi. Klassik əsərlərin nəşrindən bəhs edərkən ilk növbədə əski əlifba ilə yazılmış əlyazmalar yada düşür. Bunun səbəbi odur ki, məhz bu mətnlərə əsaslanaraq klassik ədəbiyyat müəlliflərinin əsərləri öyrənilir və nəşr edilir. Bu baxımdan Əfqanıstanda nəvaisünaşlıq sahəsində aparılan tədqiqatların həyata keçirilməsi üçün alimlərin əlində Əlişir Nəvainin əsərlərinin mətnlərinin olması hamıya məlumdur. Əfqanıstan alimləri Özbəkistanda nəşr olunmuş Nəvai əsərlərini ərəb əlifbasına (Özbəkistandakı adı – köhnə özbək əlifbası) çevirərək onları çap ediblər. Çünki Özbəkistanda Nəvai əsərləri XX əsrin ortalarından etibarən ölkədə istifadə olunan kiril əlifbasında bir neçə dəfə nəşr edildiyi üçün onlar bu mənbələrə istinad ediblər. Əfqanıstanlı özbəklər ərəb əlifbası ilə yazılmış özbək dilindəki mətnləri yaxşı oxuya bildikləri üçün Əfqanıstandakı Nəvai əsərlərinin əlyazmalarından istifadə edə bilərdilər. Lakin bu sahədə müəyyən problemlər mövcud olmuşdur. Əfqanıstanda əlyazmaların kitabxanalarda qorunub saxlanması işləri lazımi səviyyədə təşkil olunmadığı üçün və sonrakı dövrlərdə davam edən müharibələr bir çox işlərin icrasına mane olmuşdur. Məsələn, Əfqanıstandakı əlyazmaların təsviri da-

---

namizədi. Daşkənd, 1975; Abdullayev N. Şimali-Qərbi Əfqanıstandakı Özbək dialektlərinin fonetik xüsusiyyətləri: Dissertasiya ... filologiya elmləri namizədi. Daşkənd, 1982; Xurşut E.U. "Tarixi Kipçakxani" – Orta Asiya və Şimali Əfqanıstanın XVI-XVII əsrlər tarixindən mühüm mənbə: Dissertasiya ... tarix elmləri namizədi. Daşkənd, 1982; Fayzulla Aymok. Əfqanıstandakı özbəklərin xalq mahnıları: Dissertasiya ... filologiya elmləri namizədi. Daşkənd, 1987; Nişanov M. Əfqanıstanda cəmiyyət və siyasi həyatda çap: Dissertasiya ... tarix elmləri doktoru. Daşkənd, 1993.

xil edilən kataloqlar da olduqca azdır. Fransız alimi Fransis Rişar 2016-cı ildə Kabilə gedərək Əfqanıstan Milli Arxivində saxlanılan, kolofonları mövcud olan 154 əlyazmanın təsvirini hazırlamışdır. Bu təsvirlər əsasında tərtib edilən kataloq 2022-ci ildə İtaliyada nəşr olunmuşdur⁹⁰.

Hazırda Əfqanıstanda çox sayda əlyazmanın mövcudluğu barədə yalnız ümumi və şifahi məlumatlar var. Əlişir Nəvai əsərlərinin öyrənilməsində Əfqanıstan və ümumiyyətlə, Şərqi əlyazmalarının rolu hər kəsə məlumdur. Bunun üçün Əfqanıstandakı əlyazmaların toplanması, tədqiqi, onlardakı Nəvai əsərlərindən istifadə edilməsi və onların nəşrinin həyata keçirilməsi lazımdır.

Amma Əfqanıstandakı qeyri-sabit vəziyyət bu işləri sistemli və geniş miqyasda həyata keçirməyi xeyli çətinləşdirir. Nəvainin əsərlərini nəşrə hazırlamaq (kiril əlifbasından əski özbək yazısına çevirmək) işlərində əfqan alimlərinin, xüsusilə də Abdullah Roinin böyük rolu olmuşdur. Abdullah Roin tələbələri və övladları ilə birlikdə Nəvainin 23 əsərini kiril əlifbasından köhnə yazıya çevirmiş və onları şəxsən nəşr etdirmişdir. Bu günə qədər Əfqanıstandakı nəvaişünasların əksəriyyəti Əlişir Nəvainin məhz Abdullah Roin tərəfindən həyata keçirilmiş nəşrlərinə əsaslanaraq tədqiqat aparır.

Özbəkistanda 1968-ci ildə Əlişir Nəvainin anadan olmasının 525 illiyi qeyd olunmuşdu. Elə həmin dövrdən etibarən Əfqanıstanda da nəvaişünaslıq canlanmağa başladı.

Nəvaini araşdıran elmi əsərlər dəri və özbək dillərində çap olunmağa başladı. Xüsusilə, Nəvainin əsərlərinin nəşrinə böyük diqqət ayrıldı. Nəvainin mahiyyətini anlamağın onun əsərlərini dərindən bilməkdən keçdiyi aydın idi. "Ori-

---

⁹⁰ Richard F. Əfqanıstan Milli Arxivlərindəki kolofonlu əlyazmalar. Roma: 2022

yonu" ("Ariyanə") jurnalının 1945-ci il 1-ci sayında Fikri Səlcuqinin "Əmir Əlişir Nəvai"⁹¹ adlı məqaləsi dərc olundu. Jurnalın 2-ci sayında isə bolqar şərqşünası Domosiyo Petruskuerovun "Böyük klassik şair Mir Əlişir Nəvai" adlı məqaləsi yayımlandı. Elə həmin "Oriyona" ("Ariyanə") jurnalının 1966-cı il 1-2-ci saylarında da Nəvainin yaradıcılığına aid məqalə çap edildi. Məhəmməd Yaqub Vahidi "Ərbəini-Cami və Ərbəini-Nəvai" adlı yazısında Cami və Nəvainin "Ərbəin" ("Qırx hədis") əsərləri haqqında fikirlərini bildirdi və hər iki əsərin mətnlərini təqdim etdi⁹². 1967-ci ildə Əlişir Nəvainin anadan olmasının 525 illik yubiley tədbirlərində iştirak etmək üçün bir qrup özbək alimi Kabul şəhərinə getmişdi⁹³. Bununla bağlı Əfqanıstanda məqalələr toplusu nəşr edilmişdi⁹⁴. Aşağıda həmin kitabın tərkibi barədə məlumat verilir. Sözügedən kitab Əlişir Nəvainin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı Əfqanıstanda çap olunmuş ilk nəşr idi. Əfqan ədəbiyyatşünası və tarixçi alim Abdulhey Həbibbi bu topla haqqında belə məlumat vermişdi⁹⁵: Kitab 178 səhifədən ibarət olub iki hissəyə bölünür. Birinci hissə (1-112 səhifələr) Nəvainin həyatı və ya-

---

⁹¹Fikriyalı Səlcuqi. Abdür Rauf. Əmir Əlişir və həyat əsərləri // Əmir Əlişir Nəvai–Fani. Həyatına, əsərlərinə, malfuzatlarına və nümunələrinə şərh. Müştamil və M.Y.V.Cüzcaninin əlavə etdiyi. Kabil, 1346/1967. Səh. 35-64.

⁹²Osmanov A. Əfqan alimləri Nəvai haqqında // Özbəkistanda sosial elmlər. 1967, № 8. Səh. 36.

⁹³ Aral Ə. "Əlişir Nəvai'nin 525 illiyi münasibətilə Əfqanıstana səfər (1967-ci il)" // Daşkənd: Tamaddun nuri. 2023-cü il. № 6. Səh. 59-61.

⁹⁴Əmir Əlişir Nəvai–Fani. Tam izahı, həyatı, əsərləri, məqalələri və şeir və nəsr nümunələri. Məhəmməd Y.Vohidinin əlavələri ilə. Kabul, 1346/1967.

⁹⁵Osmanov A. Əfqan alimləri Nəvai haqqında // Azərbaycanca İctimai Elmlər. Bakı, 1967, № 8. səh. 33-37.

radıcılığına həsr edilmiş məqalələri, ikinci hissə (112-153 səhifələr) isə Nəvainin bədii və nəsr nümunələrindən seçmələri əhatə edir.

Birinci hissədə dörd məqalə yer almışdır:

Sərvər Göyo Etimadi. Nəvainin həyatı və yaradıcılığı;
Səlcuqi Fikri. Əmir Əlişir Nəvai və onun inşa əsərləri;
Abdulhey Həbib. Heratın Asiyaya mədəni təsiri;
Məhəmməd Yaqub Vahidi. Əlişir Nəvainin əsərləri.

Birinci hissədəki məqalələr “Əfqanıstanın IX hicri əsrdə məşhur vəziri” adı altında təqdim olunmuşdur. Bu məqaləni Əfqanıstanın görkəmli mədəniyyət və elm xadimlərindən biri olan Sərvər Göyo Etimadi Lahorda (“Oriental Kollec Magazin” jurnalından) urdu dilindən fars (dəri) dilinə tərcümə etmişdir. Urdu dilindəki məqalənin müəllifi pakistanlı alim Seyyid Məhəmməd Abdullahtır. Sərvər Göyo Etimadinin yazdığına görə, “Nəvainin farsca şeirlərindəki təxəllüsü ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər mövcuddur”. O qeyd edir ki, “Tacik ədəbiyyatı nümunələri”, “Atəşkədəyə-Azər”, “Əsari-Herat” kimi əsərlərin müəllifləri onun təxəllüsünü “Fənai”, “Lətafətnaməyə-Fəxri”, “Riyazuş-şüəra”, “Niqaristanə-Süxən” və “Qamusul-əlam” kimi mənbələr isə “Fani” kimi qeyd etmişdir. “Riyazuş-şüəra” əsərində isə aşağıdakı farsca beyit yer almışdır:

“یناف ”رگ دسر یشوخان خزا ُ قل مشوخ نوچ
هکناز یشوخاناب لها ناهج شوخ مراد

*Gar rasad noxuşi az xulqi xuşam chun Foni,
Zonki bo noxuşi ahli jahon xuş doram.
(Əgər xoş əxlaqımdan narazılıq olarsa, Fani kimi,*

Çünkü dünya əhlindən narazılığı sevirəm)

(“Bədbəxtlik “Fani” kimi xoş əhvalımdan doğarsa, mənə dünyanın şən insanları xoş gəlir”).

İkinci məqalə “Nəvai və onun rəhbərliyi altında inşa edilmiş tikililər”⁹⁶ adlanır və Əfqanıstanın tanınmış tarixçisi Fikri Səlcuqi tərəfindən qələmə alınmışdır. Səlcuqi məqaləsində Əlişir Nəvainin elmi təhsili, onun etdiyi səfərlər, Məvəraünnəhrdə keçirdiyi həyat, Heratda tutduğu vəzifə, Astarabad hakimiyyəti, Sultan Hüseyn Bayqara ilə münasibətləri, Həcc ziyarətinə niyyəti, xeyriyyə binalarını inşa etməsi, əsərləri, yoxsullara göstərdiyi kömək, vəfatı və məqbərəsi barədə ətraflı məlumat vermişdir.

Məqalə müəllifi Əlişir Nəvainin təşəbbüsü ilə tikilmiş tarixi abidələrdən bəhs edərkən belə yazır: “Təəssüf ki, onun bütün xeyriyyə tikililəri haqqında məlumata sahib deyiləm. Əgər “Məkarimul-əxlaq” kitabı əlimdə olsaydı, onun bütün binaları barədə geniş məlumat verərdim. “Təmul-təvarix” əsərində yazıldığına görə, Əmir, Allahın 1001 adının şərəfinə tikili inşa etdirməyi planlaşdırmış və onların 366-nın tikilməsinə nail olmuşdur (“Töhfeyi-Sami” əsərinin müəllifi bu rəqəmi 370 olaraq qeyd edir). Onlardan 90-ı rabat, qalanları isə mədrəsə, xanəqah, xəstəxana, məscid, körpü, hovuz və digər tikililərdir”⁹⁷

Səlcuqi Əlişir Nəvainin inşa etdirdiyi abidələri iki

---

⁹⁶Fikri Səlcuqi. Abdür-rauf. Əmir Əlişir və onun həyat və əsərləri // Əmir Əlişir Nəvai-Fani. Tam izahı, həyatı, əsərləri, məqazələri və şeir və nəsr nümunələri. Məhəmməd Yaqub Vahidi Cüzcaninin əlavələri ilə. Kabul, 1346/1967. səh. 35-64.

⁹⁷Əmir Əlişir Nəvai-Fani. Tam izahı, həyatı, əsərləri, məqazələri və şeir və nəsr. M. Yaqub Vahidi Cüzcaninin əlavələri ilə. Kabul, 1346/1967.

qrupa ayıraraq təsvir edir: Birinci qrupa bu günə qədər mövcud olan abidələr daxildir. O, bu tikililərin adlarını, yerlərini, xüsusiyyətlərini, hətta bəzilərinin inşa və ya bərpa edildiyi tarixləri qeyd edir. İkinci qrupa heç bir izi qalmamış abidələr aid edilir və sadəcə adları çəkilir.

O cümlədən Nəvainin İncil çayı sahilindəki şəxsi iqamətgahı ətrafında inşa etdirdiyi Cami məscidi haqqında da nışaraq Xandəmirin belə bir rəvayətini nəql edir:

*Chu koxi osmon feruza xishti,
Zamin az vaz'e lutfi on behishti.
Damida ze obi kilki nek baxton,
Ze naxlistini devorash daraxton*

*Göy qübbəsinin kərpicləri füzəyidir
Yer isə onun lütfündən behiştə çevrilmişdir.
Xoşbəxtlik qələminin mürəkkəbindən
bir damcı düşərsə,
Onun divarındakı xurma ağaclarına
bənzər bağlar yaranar.*

Üçüncü məqaləni Əfqanıstanın məşhur tarixçi və ədəbiyyatşünas alimi, Əfqanıstan “Ancumane-tarix” (“Tarix cəmiyyəti”) sədri Abdulhey Həbibî yazmışdır. O, bu kitaba yazdığı giriş hissəsində belə deyir: “Əmir Əlişir Nəvai Əfqanıstanın maarifpərvər və böyük vəzirlərindən biridir. Teymurilər dövründə Herat mədəniyyətinin çiçəklənməsinə böyük töhfə vermiş, çoxsaylı poeziya və nəsr əsərləri yaratmış mütəfəkkir alim olmuşdur⁹⁸. ”Bu böyük alim çox sayda

---

⁹⁸Əmir Əlişir Nəvai–Fani. Tam izahı, həyatı, əsərləri, məqazələri və şeir və nəsr. M.Yaqub Vahidi Cüzcaninin əlavələri ilə. Kabul, 1346/1967.

elm və maarif adamını yetişdirmiş və bizə zəngin mənəvi irs qoyub getmişdir. Tarixin qürur mənbəyinə çevrilmiş bu böyük şəxsiyyəti öyrənmək gənc nəsil üçün vacibdir. Onun da doğulub böyüdüüyü və dəfn olunduğu Herat şəhəri tariximizdə böyük şəxsiyyətlər məkanı və elm mərkəzi olmuşdur. Bu böyük şəxsin məqbərəsi əvvəldən inşa edilməyə başlanmışdı. Hazırda isə Əfqanıstanın İnformasiya və Mədəniyyət Nazirliyi məqbərə üzərindəki işləri başa çatdıraraq məzar daşını yerləşdirəcəkdir. Bu məzar daşı Kabil şəhərində hazırlanmış, Abdulrauf Fikri tərəfindən Herata aparılmışdır.

Eyni zamanda, Əmir Əlişir Nəvainin anadan olmasının 525 illiyi münasibətilə Əfqanıstan Tarix Cəmiyyəti onun həyatı və yaradıcılığı haqqında kiçik bir toplu da nəşr etdirmişdir”, – deyər Abdulhey Həbibini məlumat verir.

A.Həbibinin məqaləsi puştu dilində yazılmışdır və “De Herat farhangi ag‘izi par İşiyo bondi” (“Heratın Asiyaya mədəni təsiri”) adlanır. Bu məqamda qeyd etmək lazımdır ki, Abdulhey Həbibini puştu və dəri (fars) mədəniyyəti, ədəbiyyatı və tarixi sahəsində iyirmiyyə yaxın fundamental monoqrafiyanın müəllifidir. Xorasan mədəniyyəti, o cümlədən Xoca Abdullah Ənsari, Mövlana Əbdurrəhman Cami, Əlişir Nəvai və təsəvvüf haqqında onlarla elmi əsər qələmə almışdır. “Təlifati-Əmir Əlişir Nəvai” (“Əmir Əlişir Nəvainin əsərləri”) adlı məqaləni isə yuxarıda adı çəkilən istedadlı alim *Məhəmməd Yaqub Vahidi* yazmışdır. Hazırda da elmi fəaliyyətini davam etdirən Məhəmməd Yaqub Vahidi 1932-ci ildə Sərpöl vilayətində anadan olmuşdur. 1967-ci ildə bu tədqiqatçı ilk dəfə olaraq böyük şair Əlişir Nəvainin həyatı və yaradıcılığı haqqında bir kitab nəşr etdirmişdir. O, 1961-ci ildə Kabil Universitetinin ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir. Ədəbiyyat, tarix və coğrafiya sahələrində müəllimlik etmiş, iyirmiyyə yaxın kitabın müəllifi olmuşdur. Bunlar arasında

Əmir Əlişir Nəvainin “Muhakimətul-luğətəyn”, “Vəqfiyyə”, “Mizanul-əvzan” kimi əsərlərinin nəşrləri də var.

Məhəmməd Yaqub Vahidinin məqaləsində Əlişir Nəvainin türkcə otuz, farsca üç və altı naməlum əsərindən bəhs edilir. Bu tədqiqat məqaləsi bizi xüsusi olaraq maraqlandırır, çünki burada Nəvainin qələminə aid olduğu hələ məlum olmayan altı əsər barədə müzakirə aparılır.

Böyük mütəfəkkirimiz Əlişir Nəvainin anadan olmasının 525 illiyi mədəniyyətimiz və ədəbiyyatımız üçün böyük bayramdır. Bu münasibətlə Özbəkistanda fəaliyyət göstərən navaişünas alimlər arasında da bu yeni tapıntılar maraqlı doğuracağı üçün, həmin əsərlərə qısa şəkildə toxunmağı məqsəduyğun bildik.

1. Bu əsərlərin birincisi “*Yusif və Züleyxa*”dır. Fransız alimi E. Bloşe (1870-1937) hesab edir ki, “*Yusif və Züleyxa*” Əlişir Nəvaiyə aiddir. Lakin Məhəmməd Yaqub Vahidi bu əsərin Nəvaiyə məxsus olmadığını bildirir. Fransa və Türkiyə (İstanbul) kitabxanalarında saxlanılan əlyazmalara əsasən, bu əsər XV əsr şairi Həmidü Bəlxiyə aiddir. Daşkənddə saxlanılan nüsxələrə də əsasən, bu əsər Durbək Bəlxiyə (XIV əsr) aid edilir⁹⁹.

2. “*Məxzənül-əsrar*” – Fransız alimi Belen bu əsəri Ə. Nəvainin qələmindən çıxmış hesab edir. Məhəmməd Ya-

---

⁹⁹Bu çox önəmlidir ki, E. Blosheddan əvvəl yaşamış bir başqa fransız alimi Fransua Belen (1817–1877) Əlişir Nəvai əsərlərinin adlarını düzgün göstərmişdir (Belen F. Mir Əlişir Nəvai həyatı və yaradıcılığı haqqında qeydlər // Mərkəzi Asiya Renessansı Jurnalı. Xüsusi buraxılış, №1. Bakı, 2021. Səh. 7-32; Erkinov A. “Fransua Belenin (1817–1877) Əlişir Nəvai haqqında məqaləsi (1861-ci il)” // “Əlişir Nəvainin dünya ədəbiyyatındakı yeri” mövzusunda keçirilən respublika elmi-praktik konfransının (20 may, 2021-ci il) materialları. Səmərqənd, 2021. səh. 10-12). E. Bloshenin F. Belenin məqaləsindən xəbərdar olmadığı görünür.

qubVahidi isə bu əsərin XIV əsrdə yaşamış və yaradıcılıqla məşğul olmuş Heydər Xarəzmiyə aid olduğunu bildirir.

3. “*Səbatul-əbhur*” (“*Yeddi dəniz*”) – Türk alimi Agah Sirri Ləvəndin araşdırmalarına görə, bu əsər Nəvaiyə məxsusdur. Lakin digər türk alimi Əhməd Atəş, həmyerlisi Agah Sirri Ləvəndin bu fikrini zəif və inandırıcı olmayan hesab edir. Məhəmməd Yaqub Vahidi bu məsələdə hansı alimin həqiqətə daha yaxın olduğunu deyə bilmir və bu barədə daha dərinədən araşdırma aparılmalı olduğunu qeyd edir.

4. “*Nəzmi-əqaid*” [“*Əqidələr nəzmiyyəsi*” (“*Nəzmul-cəvahir*”)] – Bəzi mənbələrdə bu əsərin də Nəvainin qələmindən çıxdığı bildirilir. Lakin Məhəmməd YaqubVahidi hesab edir ki, əsərin sonunda açıq şəkildə “bu əsər Məşhur təxəllüslü şairə məxsusdur” yazılmışdır.

5. “*Qisseyi-Şeyx Sənan*” (“*Şeyx Sənan qissəsi*”) – Bəzi alimlərin fikrincə, bu əsər Əlişir Nəvainin məşhur “*Lisanut-teyr*” əsərinin bir hissəsidir. Başqa bir alimlər qrupu isə “*Qisseyi-Şeyx Sənan*”ın Nəvainin ayrıca müstəqil əsəri olduğunu iddia edir. Məhəmməd YaqubVahidi bildirir ki, hələlik Əfqanıstan alimləri bu iki fərqli nəzəriyyədən hansının doğru olduğu barədə yekdil fikrə gəlməyiblər.

6. “*Münşəati-farsi*” (“*Fars dilində yazılmış məktublar*”) – Məhəmməd Yaqub Vahidinin fikrindən aydın olur ki, Əfqanıstan alimləri hələ də Əlişir Nəvainin fars dilində yazılmış məktublarının toplanaraq hər hansı yerdə çap edilməsi ilə bağlı məlumatla sahib deyillər. Ümumilikdə, Məhəmməd Yaqub Vahidi bu altı əsər üzərində elmi tədqiqat aparmaq məqsədilə materiallar toplamağa davam edir¹⁰⁰. Əlişir Nəvai

---

¹⁰⁰Əslində, bu alim Əlişir Nəvai yaradıcılığı üzrə əhəmiyyətli işlər görmüşdür və elmi ictimaiyyətə yaxşı məlumdur: Məhəmməd Yaqub Vahidi 1932-ci ildə Sərpul vilayətində doğulmuşdur. 1967-ci ildə Əfqan alimlərindən biri kimi Əlişir Nəvai həyatı və yaradıcılığı haqqında ilk kitabı nəşr etdirmişdir. M.

əsərlərindən ibarət bu toplunun ikinci hissəsinə Nəvainin nəzm və nəsr əsərlərindən parçalar daxil edilmişdir.

Bu hissədəki Əlişir Nəvai şeirləri Vahidi tərəfindən şairin türk və fars divanlarından seçilərək toplanmışdır.

Buraya qəzəllər, bir qəsidə, rübailər və qitələr daxildir. Topludakı Nəvainin nəsr əsərləri isə “Məhbubul-qülüb” əsərinin Şairlər zikrində, Müəllimlər zikrində və Tənbehlər zikrində bölmələrindən ibarətdir.

A. Həbibî həmçinin vurğulamışdır ki, bu toplu tezliklə nəşr olunacaq¹⁰¹. Əfqanıstanda Nəvai yubileyinə həsr olunmuş nəşrlər arasında akademik V.V. Bartoldun Əlişir Nəvai haqqında yazdığı risalə də var. Bu əsər ilk dəfə rus dilində yazılmış və çap olunmuşdu¹⁰². Daha sonra İngiltərədə yaşayan məşhur şərqşünas alim mərhum V.M.Minorski bu risaləni ingilis dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir. İngilis dilindəki bu risaləni Kabil Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsinin sədr müavini Mir Hüseyn Şah fars (dəri) dilinə çevirmişdir. Təxminən səksən səhifədən ibarət olan bu risalənin də yaxın günlərdə çap ediləcəyi gözlənilir.

Ümumilikdə, Əfqanıstanda nəşr edilən bu toplu, Əfqanıstanda Əlişir Nəvaiyə həsr olunmuş ilk genişmiqyaslı kitab kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yaqub Vahidi 1961-ci ildə Kabul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir. Ədəbiyyat, tarix və coğrafiya fənləri üzrə müəllimlik etmişdir. O, 20-dən çox kitabın müəllifi olmuşdur, o cümlədən Əmir Əlişir Nəvainin “Muhakimatul-lügətəyn”, “Vəqfiyyə”, “Mizanul-əvzan” kimi əsərlərini tədqiq edərək müqayisəli mətnlərini nəşr etmişdir.

¹⁰¹ Eyni toplusu haqqında bəzi fikirlər aşağıdakı məqalədə yer almışdır: Şomuhemədov Ş., Musaev B. Nəvai haqqında xaricdə yeni kitab // Azərbaycan Mədəniyyəti. 1967-ci il, 8 iyul.

¹⁰² Burada V.V. Bartoldun böyük həcmli "Əmir Əlişir Nəvai və siyasi həyat" adlı böyük məqaləsindən bəhs edilir: Bartold V.V. Mir Əli-Şir və siyasi həyat // Bartold V.V. Seçmələr. Moskva, 1964. Cild II(2). səh. 199-260.

1971-ci ildə Kabil şəhərində nəşr olunan “Cuvandun” jurnalında özbək yazıçısı Aybekin “Nəvai” romanı çap edilmişdir. Bu romanın bir hissəsi “Əlişirin gəncliyi” adı ilə 1979-cu ildə Kabil şəhərində nəşr olunan özbək dilli “Yulduz” qəzetində əski özbək əlifbası ilə çap edilmişdir.

Əfqanıstandakı nəvaişünaslığın nəticələrini görmək üçün özbək dilində bir tribunaya ehtiyac var. Belə bir yer kimi bu ölkədə 1978–2021-ci illərdə özbək dilində nəşr edilən “Yulduz” qəzetini misal gətirmək olar. Baxmayaraq ki, onun nəşri mütəmadi həyata keçirilməyib, “Yulduz” Əfqanıstan özbəklərinin mənəvi və mədəni siması olmuşdur. Bu qəzetdə Əlişir Nəvai haqqında onlarla elmi-tədqiqat məqalələri dərc edilmişdir. O, 1991-ci ildə Kabil şəhərində təsis edilən “Əmir Əlişir Nəvai mədəni tədbiri”nin rəsmi nəşrinə çevrilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, Nəvainin demək olar ki, bütün əsərləri və elmi tədqiqatları bu qəzet vasitəsilə oxuculara çatdırılmışdır.

1980-ci illərdən etibarən Əlişir Nəvainin əsərləri 1000 nüsxədən az olmayan tirajla nəşr edilməyə başlanmışdır. Şairin “Xəmsə”, “Xəzainul-məani” və digər bütün əsərləri bu gün Əfqanıstan oxucusu üçün tanışdır. Nəşriyyat işinə əfqan nəvaişünas Abdullah Roin rəhbərlik etmişdir. O, 2008-2017-ci illər ərzində özü və övladlarını Nəvainin əsərlərini əski özbək dilində nəşr etmək işinə cəlb etmiş, on dəfədən çox Nəvai əsərlərini 1000 nüsxə tirajla çap etdirmişdir. Digər nəvaişünaslar da Nəvai əsərlərinin nəşrinə öz töhfələrini vermişlər¹⁰³. 1981-ci ildə “Oriyona” (“Ariyanə”) jurnalının 35–36-cı nömrələrində Məhəmməd Ömər Alim Bayatın

---

¹⁰³ Aral Ə. “Əlişir Nəvai ilə bağlı Əfqanıstanda nəşr olunan kitablar” // “Əlişir Nəvai və XXI əsr” mövzusunda beynəlxalq konfrans materialları. Daşkənd-Bakı, 2023. S. 187-190.

dünya şöhrətli yaradıcı şəxsiyyət haqqında “Ulu şair və mütəfəkkir Mir Əlişir Nəvai” adlı məqaləsi çap olunmuşdur.

Bu məqalədə müəllif Əlişir Nəvainin əsərlərində aparıcı ideyalar – ədalətpərvərlik, humanizm, dostluq və məhəbbət haqqında ətraflı izah vermişdir. Şübhəsiz ki, Əlişir Nəvainin misilsiz yaradıcılıq irsi Əfqanıstanda yaşayan və yaradan şairlərin əksəriyyəti üçün poeziyanın sirlərini öyrənmək və təcrübə qazanmaq məktəbinə çevrilmişdir.

1991-ci ildə Əlişir Nəvainin anadan olmasının 550 illiyi münasibətilə Əfqanıstanda dəri dilində nəşr edilən “Hivod” (“Vətən”) qəzetinin 1991-ci ilin yanvar-fevral saylarında Nəvaiyə həsr olunmuş məqalələr çap edilmişdir.

Məsələn, qəzetin 1991-ci il 17 yanvar (1369 hicri-şəmsi, 27 cədi) tarixli nömrəsində “Əmir Nizaməddin Əlişir Nəvainin anadan olmasının 550 illiyini ehtiramla yad etmək” rubrikası altında görkəmli əfqan tədqiqatçısı Əbdulhəkim Şəri Cüzcaninin “Əlişir Nəvai – yeni ədəbi məktəbin banisi” adlı məqaləsinin birinci hissəsi dərc olunmuşdur.

“Hivod” qəzetinin 9 fevral (1369 hicri-şəmsi, 21dalv) tarixli nömrəsi isə tamamilə Əlişir Nəvaiyə həsr olunmuşdur.¹⁰⁴

---

¹⁰⁴Abdulqafurov A. Fərzanə söhbəti // Özbəkistan ədəbiyyatı və sənəti. 1991-ci il. 26 iyul.

2.2.2. Əlişir Nəvainin “Xəmsə”sinin Əfqanıstanda yenidən nəşr olunması tarixi

1. Əfqanıstanın son yüzillik tarixində indiyə qədər cəmi dörd dəfə Əlişir Nəvainin “Xəmsə”si çap edilmişdir. İlk dəfə 1989-cu ildə Kabil şəhərində, Nəvainin anadan olmasının 550 illiyi münasibətilə bu mötəbər əsərin Daşkənd daşbasma nüsxəsi Əbdulqafar Bəyaninin təşəbbüsü ilə nəşrə hazırlanaraq 2000 nüsxədə çap edilmişdir. Lakin bu nəşr keyfiyyət baxımından yetərli olmadığı üçün oxucular ondan demək olar ki, istifadə edə bilməmişdir. Çünki daşbasmadan çəkilmiş surət təkrar çap edildiyi üçün yazılar solğunlaşmış və oxunmaz vəziyyətə düşmüşdür. Molla Əbdulrəhman oğlu Əbdulqafar Bəyani 1990-cı ildə Əmir Əlişir Nəvainin anadan olmasının 550 illiyi münasibətilə mütəfəkkir şairin bir sıra əsərlərini, o cümlədən hökumət mətbəəsində ofset üsulu ilə “Xəmsə”ni (“Məsnəvilər toplusu”) çap etdirmişdir. Əbdulqafar Bəyaninin ədəbiyyat fakültəsindəki monoqrafiyasının mövzusu isə “Məkarimul-əxlaq” risaləsinə giriş və qeydləri tərtib etmək və yazmaq” olmuşdur.

5. İkinci dəfə 25 il sonra, 2014-cü ildə Əlişir Nəvainin Daşkənddə 1959-cu ildə kiril əlifbasında Parso Şəmsiyev tərəfindən hazırlanmış “Xəmsə”si Abdullah Roin tərəfindən əski özbək yazısına çevrilərək Kabil şəhərində beş cildə nəşr edilmişdir. Bu nəşr nisbətən daha mükəmməl olsa da, diqqətdən kənar qalan bəzi məqamlar da gözə çarpır. Məsələn, “Səddi-İskəndəri” poemasının əlyazma nüsxəsində.

*Xudaya, sənə xudalıq müsəlləm,
Kimsə şahdırsa da, səni səfil sayar.*

Əgər bu misralar belə yazılmışdırsa, Abdullah Roinin

tərtib etdiyi nəşrdə onların dəyişdirildiyi görünür:

*Xudaya, xudalıq sənə müsəlləm,
Biri şahdırsa da, səni səfil sayar.*

Bu cür dəyişikliklər A.Roinin tərtib etdiyi digər əsərlərdə də rast gəlinir. A.Roin və bir sıra özbək ziyalıları Məzar-Şərifdə "Nəvai-Babur Fondu"nu təsis edərək, Əlişir Nəvainin aşağıdakı beytini fondun şüarı kimi qəbul etdilər:

*Yolu yaxşıdan-pisdən soruşma,
Bismillah de və addımını at.*

Abdullah Roin indiyədək Əlişir Nəvainin 28 əsərini latın və kiril əlifbalarından əski özbək yazısına çevirmişdir.

3. "Xəmsə"nin bu nəşri 2021-ci ildə, Əlişir Nəvainin anadan olmasının 580 illiyi münasibətilə Daşkənddə əski özbək yazısında beş cildə çap edilmişdir. Nəşri Nurullah Altay latın və kiril əlifbalarından köhnə yazıya çevirərək hazırlamışdır. Əsər Özbəkistan Prezidenti Şavkat Mirziyayevin təbrik sözü, akademik Şöhrət Siracəddinov və Nurullah Altayın giriş məqalələri ilə Daşkənddə nəşr olunaraq, Nəvainin beynəlxalq Herat konfransına hədiyyə edilmişdir. "Xəmsə"nin bu nəşrindən əvvəlki Əfqanıstan nəşrlərindəki səhvlər və çatışmazlıqlar əhəmiyyətli dərəcədə düzəldilmişdir. Bununla belə, bu nəşrdə də bəzi orfoqrafik səhvlər nəzərə çarpır. Nurullah Altay Əlişir Nəvainin "Qərayibussığər" divanını və "Xəmsə"sini ərəb qrafikalı özbək dilində nəşr etdirmişdir.

4. Nəvainin "Xəmsə"sinin Səid Tacəddin Daşqın Bəhayi tərəfindən hazırlanmış beş dastanı əhatə edən bircildlik versiyası 2023-cü ildə Tehrandə nəşr olunmuşdur. "Xəmsə"-

nin əski özbək yazısındakı nəşrinin əsas fərqli xüsusiyyəti odur ki, kitabın sonunda lüğət əlavə edilmişdir. Burada “Xəmsə”də işlədilən bütün mürəkkəb söz və ifadələr, ayələr və hədislər izah olunmuşdur. Bununla yanaşı, hər dastanın əvvəlində qədim əlyazma nüsxəsindən dastanın birinci səhifəsinin rəngli fotosu verilmişdir. Kitabın təxminən 40 səhifəlik giriş hissəsində “Xəmsə”nin strukturu, dastanların ardıcılığı və “Xəmsə”nin yaradılması haqqında ətraflı məlumat verilir. Səid Siracəddin oğlu Səid Tacəddin Daşqın Bəhayi Əlişir Nəvainin “Mühakimətül-lüğətəyn”, “Məhbubul-qülob” və “Xəmsə” əsərlərini də orijinala əsaslanaraq yenidən nəşr etdirmişdir.

Hər bir millət və ölkənin gücü onun maarifçilik və mədəni inkişafında əks olunur. Bunu həmin ölkədə və o xalqın dilində nəşr olunan kitablar vasitəsilə görmək mümkündür. Eyni fikri elm üçün də söyləmək olar. Elmin inkişafı da müəyyən sahədə aparılan tədqiqatların çap olunması ilə özünü büruzə verir. Bu fikirləri Əlişir Nəvainin həyatı və yaradıcılığı ilə məşğul olan nəvaişünaslıq sahəsinə də aid etmək mümkündür. Bir əsr əvvəl Özbəkistanda nəvaişünaslıq formalaşmağa başlamış və XX əsrin ikinci yarısında öz elmi simasını qazanmışdır. Özbəkistanda Əlişir Nəvainin yaradıcılığını öyrənən nəvaişünaslıq tarixi və bu sahədə çalışan alimlərin tədqiqatları, nəşrləri haqqında çox yazılıb və hazırda da yazılmaqdadır. Əlişir Nəvai Özbəkistanın və özbək xalqının mənəvi sərəvətidir. Eyni zamanda, Nəvai – bəşəriyyətin və bütün dünya özbəklərinin mirasıdır. Bu baxımdan, Əfqanıstanda yaşayan özbəklər də Nəvaini xüsusi diqqətlə araşdırmağa davam edirlər.

Bunun bir neçə səbəbi var: Əfqanıstan özbəkləri ilə Özbəkistan özbəkləri bir millətin iki ölkədəki nümayəndələridir. Nəvainin məqbərəsi Əfqanıstanın Herat şəhərində

yerləşir. Əlişir Nəvai həyatının əsas (və ya bütün) hissəsini Teymurilər dövrünün mühüm şəhərlərindən biri olan Herat şəhərində keçirmişdir. Heratda yerləşən Teymuri Hüseyn Bayqara sarayında yüksək vəzifəyə sahib olmuş və burada həyatını itirmişdir.

Buna görə də Nəvai şəxsiyyəti və yaradıcılığına diqqət Əfqanıstan özbəkləri arasında Əlişir Nəvainin yaşadığı dövrdən bəri mövcuddur.

Son 50 ildən çox müddətdə Əfqanıstanda Əlişir Nəvainin şəxsiyyəti, əsərləri və haqqındadır sıra tədqiqat kitabları və məqalələr dərc edilmişdir.

Xüsusilə bu bölgəyə aid olan nəvaişünaslıq sahəsi formalaşmışdır. Əfqanıstanda Əlişir Nəvai haqqında tədqiqat aparan və əsərlərini nəşr edən alimlər sırasına Məhəmməd Yaqub Vahidi Cüzcani, Şəri Cüzcani, Abdullah Roin, Alim Ləbib, Daşqın Bəhayi, Azizullah Aral və başqaları daxildir. Bu nəşrləri toplamaq, sistemləşdirmək və Özbəkistan elm dünyasına təqdim etmək vaxtı çatmışdır.

Bu məsələdə dünya təcrübəsindən istifadə edərək, nəşrlərin ilkin siyahısını hazırlamaq vacibdir. Məsələn, 1991-ci ildə Daşkənddə “Əlişir Nəvai: Ədəbiyyatlar göstəricisi”¹⁰⁵ və 2016-cı ildə “Şərq” nəşriyyatında “Əlişir Nəvai. Qamusilüğət”¹⁰⁶ iki cildə çap edilmişdir. Bu kitablar nəvaişünaslıq istiqamətində mövcud elmi ədəbiyyatın təsvirini verməkdədir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, “Əlişir Nəvai. Qamusilüğət”¹⁰⁷ təcrübəsinə diqqət yetirmək məsləhətlidir. “Qamusilüğət”in 2-ci cildinin sonunda iki əlavə verilmişdir.

Birinci əlavədə “Əlişir Nəvai həyatı və yaradıcılığı ilə

---

¹⁰⁵Əlişir Nəvai: Ədəbiyyatlar göstəricisi. Tərtib edən Z.Berdieva. D.: 1991

¹⁰⁶Qamusilüğət – Ensiklopedik lüğət

¹⁰⁷Əlişir Nəvai. Qamusilüğət. 1-2-ci cild. Daşkənd: Şərq, 2016.

bağlı əsərlərin qısa təsviri”, ikinci əlavə isə “Əlişir Nəvai həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatların qısa təsviri” adlanır. İlk əlavədə Nəvainin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı nəşr edilmiş iki yüzdən çox elmi və elmi-kütləvi kitabların siyahısı və onların qısa xülasəsi verilmişdir. İkinci əlavədə isə nəvaişünaslıq üzrə Özbəkistanda, özbək dilində müdafiə edilmiş tədqiqatların siyahısı və qısa məzmunu təqdim olunmuşdur.

Biz də ilk təcrübə olaraq Əlişir Nəvai ilə bağlı Əfqanıstanda nəşr edilmiş bütün kitabların siyahısını təqdim etməyi uyğun bildik. Yuxarıdakı ensiklopediyada (qamusda) Nəvainin özünün yazdığı bədii əsərləri və nəşrlərinin siyahısı verilməmişdir. Bu başa düşüləndir. Çünki belə bir siyahıda Özbəkistan və onun xaricində bir neçə min nəşr yer ala bilərdi. Bundan fərqli olaraq, biz öz siyahımıza Əlişir Nəvai ilə bağlı Əfqanıstanda nəşr edilmiş əsərlərin mətnlərini və Nəvaiyə dair bir sıra nəşrləri daxil etdik. Onlar arasında, xüsusilə, Əlişir Nəvainin əsərlərinin nəşrlərindən aşağıdakı nümunələri qeyd etmək olar:

1. Mir Əlişir Nəvai. Çahar (farsca). – Kabil: Vəzərət etlootu farhangi, 1395/2016. 1000 nüsxə.

2. Mir Əlişir Nəvai //nəşrə hazırlayan: İlham Nəbizadə. – Kabil: Əfqanıstan EA, 1400/2021. 100 səh. 1000 nü.

3. Mir Əlişir Nəvai. Xəmsə //nəşrə hazırlayan: Abdulfəqur Bəyani. – Kabil: Dövlət mətbəəsi, 1369/1990. 511 s.

4. Mir Əlişir Nəvai. Leyli və Məcnun//nəşrə haz. M. Yaqub Qarash. – Məzari-Şərif, 1395/2016. 88 s. 1000 ədəd

5. Mir Əlişir Nəvai. Onchi dar simpoziumi Nəvai guzasht // nəşrə hazırlayan: Nüsretulla İbrahimov. – Kabil, 1396/2017. 154 səhifə. 1000 nüsxə.

6. Mir Əlişir Nəvai. Muhakimətul-lüğətəyn // nəşrə hazırlayan: Daşqın Bəhayi. – Kabil: Vəzərət etlatu fərhəngi,

1395/2016. 64 səhifə. 1000 nüsxə.

7. Əlişir Nəvai. Xəmsə // nəşrə hazırlayan: Şöhrət Si-racəddinov, Nurullah Altay. – Daşkənd: Color pack, 1400/2021. 533 səhifə. 1000 nüsxə.

8. Mir Əlişir Nəvai. Xəzainul-məani. (“Mənalar xəzi-nəsi”) // nəşrə hazırlayan: Qulam Sahi Vəkilzadə. – Məzari-Şərif: Suratgar, 1399/2020. 55 səhifə. 500 ədəd.

9. Əmir Əlişir Nəvai-Fani. “Mushtamil bar şərhi zin-dagiy, osori umroniy, malfuzot və nümünai nazmu nasri u. Ba qoşışı Məhəmməd Yaqub Vahidi Cüzcani. – Kabil, 1346/1967. 178 səhifə. 500 ədəd.

10. Mir Əlişir Nəvai. Aləm əhlin sog‘inurmen //nəşrə hazırlayan: Məhəmməd Alim Köhkan. – Kabil: Azadi bas-maxanası, 1395/2016. 248 səhifə. 1000 nüsxə.

11. Divani Əmir Nizaməddin Əlişir Nəvai-Fani // nəşrə hazırlayan: Seyyid Abbas Rastoxiz Sañçaraki. – Kabil: İnti-şoroti Əmiri, 1395/2016. 218 səhifə. 1000 nüsxə.

12. Əmir Nizaməddin Əlişir Nəvai. Lisanut-teyr // nəşrə hazırlayan: Abdullah Roin. – Məzari-Şərif, 1392/2013. 382 səhifə. 1000 nüsxə.

13. Əmir Nizaməddin Əlişir Nəvai. Xəzainul-məani // nəşrə hazırlayan: Abdullah Roin. – Kabil: Əmiri nəşriyyatı, 1396/2017. 501 səhifə. 1000 nüsxə.

14. Əmir Nizaməddin Əlişir Nəvai. Xəzainul-məani (“Fəvayidul-kibar”) // nəşrə hazırlayan: Abdullah Roin. – Kabil: Əmiri nəşriyyatı, 1396/2017. 703 səh. 1000 nüsxə.

15. Əmir Nizaməddin Əlişir Nəvai. Xəzainul-məani (“Bədayeul-vəsət”) // nəşrə hazırlayan: Abdullah Roin. – Kabil: Əmiri nəşriyyatı, 1396/2017. 705 səh. 1000 nüs.

16. Əmir Nizaməddin Əlişir Nəvai. Xəzainul-məani (“Nəvadiruş-şəbab) // nəşrə hazırlayan: Abdullah Roin. – Kabil: Əmiri nəşriyyatı, 1396/2017. 703 səh. 1000 nüsxə.

17. Əmir Nizaməddin Əlişir Nəvai. Xəzainul-məani (“Qərayibus-siğər”) // nəşrə hazırlayan: Abdullah Roin. – Kabil: Əmiri nəşriyyatı, 1396/2017. 728 səh. 1000 nüsxə.

18. Əmir Nizaməddin Əlişir Nəvai. Xəmsə (“Heyrətul-əbrar”) // nəşrə hazırlayan: Abdullah Roin. – Kabil: Əmiri nəşriyyatı, 1393/2014. 556 səhifə. 1000 nüsxə.

19. Əmir Nizaməddin Əlişir Nəvai. Xəmsə (“Leyli və Məcnun”) // nəşrə hazırlayan: Abdullah Roin. – Kabil: Əmiri nəşriyyatı, 1393/2015. 374 səhifə. 1000 nüsxə.

20. Əmir Nizaməddin Əlişir Nəvai. Xəmsə (“Səb’ai səyyar”) // nəşrə hazırlayan: Abdullah Roin. – Kabil: Əmiri nəşriyyatı, 1393/2014. 482 səhifə. 1000 nüsxə.

21. Əmir Nizaməddin Əlişir Nəvai. Xəmsə (“Fərhad və Şirin”) // nəşrə hazırlayan: Abdullah Roin. – Kabil: Əmiri nəşriyyatı, 1393/2014. 570 səhifə. 1000 nüsxə.

22. Əmir Nizaməddin Əlişir Nəvai. Xəmsə (“Səddi-İs-kəndəri”) // nəşrə hazırlayan: Abdullah Roin. – Kabil: Əmiri nəşriyyatı, 1393/2014. 710 səhifə. 1000 nüsxə.

23. Əmir Əlişir Nəvai. Əyyami-vüsal oldu yenə // nəşrə hazırlayan: Məhəmməd Alim Köhkan. – Kabil: Əhməd sənəti və təbii mətbəə, 1387/2009. 67 səhifə. 1000 nüsxə.

24. Nəvai. Əsərləri (“Nəsaimul-məhəbbət min shəmo-ayimul-fütuvvat”) // nəşrə hazırlayan: Abdullah Roin. – Kabil: İntişoroti Sa’yidi, 1391/2012. 534 səhifə. 1000 nüsxə.

25. Mir Əlişir Nəvai. Məcalisun-nəfais // nəşrə hazırlayan: Abdullah Roin. – Məzari-Şərif: Sultani nəşriyyatı, 1387/2008. 278 səhifə. 1000 nüsxə.

26. Mir Əlişir Nəvai. Mühakimətul-lügətəyn // nəşrə hazırlayan: Məhəmməd Yaqub Vahidi Cuzcani. – Kabil: Əfqanıstan EA Dövlət nəşriyyatı, 1363/1984. 77 səhifə.

27. Mir Əlişir Nəvai. Mühakimətul-lügətəyn // nəşrə hazırlayan: Argun Tuxmanayi. – Peşəvər, 1984. 60 səh. 200 n.

28. Mir Əlişir Nəvai. Mühakimətül-lügətəyn // nəşrə hazırlayan: Daşqın Bəhayi. – Kabil: Əfqanpress, 1388/2009. 65 səhifə. 1000 nüsxə.

29. Mir Əlişir Nəvai. Məhbubul-qülüb. – Kabil: Dövlət nəşriyyatı, 1365/1986. 177 səhifə. 1000 nüsxə.

30. Mir Əlişir Nəvai. Mizanul-əvzan // nəşrə hazırlayan: Abdullah Roin. – Məzari-Şərif, 1372/1993. 83 səhifə. 2000 nüsxə.

31. Nəvai. Əsərləri. I kitab / nəşrə hazırlayan: Abdullah Roin. Məzari-Şərif: Sultan nəşr-tı, 1388/2009. 1000 n.

32. Nəvai. Əsərləri. II kitab / nəşrə hazırlayan: Abdullah Roin. Məzari-Şərif: Sultan nəşr., 1388/2009. 384 səhifə. 1000 nüsxə.

33. Əlişir Nəvai. Qəzəllər (şərhlər) / nəşrə hazırlayan: Seyid Hisaməddin Duyğun. Maymana, 2018. 108 səh. 500 n.

Əlişir Nəvai həyat və yaradıcılığına dair bir sıra tədqiqat kitabları da mövcuddur, onlardan nümunələr təqdim edirik:

1. Raziq Narayval. Mir Əlişir Nəvai. Kabil, 1397/2019. 56 səhifə. 1000 nüsxə.

2. MəhəmmədAlim Ləbib. Sayri dar dunyoyi siymohoi Nəvai (“Məcmuayi-məqalə”). Kabil: Mətbəyi katib, 1389/2010. 90 səhifə. 1000 nüsxə.

3. Abduləli Nur Əhrari. Əmir Əlişir Nəvai. – Herat, 1393/2014. 256 səhifə. 1000 nüsxə.

4. Bartold V.V. Mir Əlişir Nəvai. Fars dilinə tərcümə. 1360/1981. 70 səhifə. 500 nüsxə.

5. Bartold V.V. Mir Əlişir Nəvai // tərcümə: Mir Hüseyinşah. Kabil, 1346/1967. 54 səhifə.

6. Abdullah Karqar. Əmiri donishmand (Nizaməddin

Əlişir Nəvai).Peşəvər, 1383/2004. 48 səh. 1000 nüsxə.

7. Məhəmməd Yusuf. Əlişir Nəvai. – Maymana, 1395/2016. 212 səhifə. 1000 nüsxə.

8. Məcmuayi-məqalot seminarı baynalmillaliyi bozxoni andishahoyi Əlişir Nəvai. – Kabil: Matbayi ozodi (dövləti), 1400/2021. 376 səhifə. 1000 nüsxə.

9. Rahim İbrahim. Nəvai, siyasətmədarı pişgom dar de-fo az huquqi bashar. – Kabil: Matbaayi sulh, 1395/2016. 153 səhifə, 1000 nüsxə.

10. Qulam Səhi Vəkilzadə. Əmiri Suxan Əlişir Nəvai. – Kabil: Karvan, 1398/2019, 303 səhifə. 500 nüsxə.

11. Məhəmməd Həlim Yarqin və Şəfiqə Yarqin. Siyomoyi Mir Əlişir Nəvai. – Kabil: Dövlət nəşriyyatı, 1369/1990. 95 səhifə. 1000 nüsxə.

12. Səid İsmayıl Hüseyni Fatimi. Mir Əlişir Nəvai. – Kabil: Əfqanıstan Elmlər Akademiyası, 2021.

Puştu dilində. Əfqanıstanda nəvaişünaslıq, əsasən, özbək və dəri dillərindəki tədqiqatlardan ibarətdir. Lakin Əfqanıstan dövlətinin rəsmi dillərindən biri – puştu dilində Əlişir Nəvaiyə aid məqalələr XXI əsrlə bağlı olmasını desək, yanılmazıq. Bu yazımızda məhz yeni əsrin əvvəllərindən etibarən Əfqanıstanda Nəvaiyə dair puştu dilindəki elmi nəşrlərə qısa nəzər salacağıq.

Puştu dili Hind-Avropa dilləri ailəsinə mənsub Şərqi İran dili olub, əslə Pakistanın şimal-qərb hissəsində, Əfqanıstanın cənub və şərq hissəsində, həmçinin Əfqanıstan sərhədyanı uzaq Şərqi İranın bəzi ərazilərində danışılır. Bu dil Əfqanıstan və Pakistanın Haybar-Paxtunxo vilayətində rəsmi statusa malikdir. Puştu/paxtu dili Puştu/paxtun (Pash-tona/paxtona) xalqının ana dili hesab olunur. Bu xalq və onların dili təxminən iki əsrdir ki, Əfqanıstanda rəsmi olaraq

hökm sürür. Bu yazının əvvəlində əvvəlcə sonuncu çeyrek əsr ərzində Əfqanıstanda Əlişir Nəvai şəxsiyyəti, əsərləri və onlar haqqında puştu dilində yazılmış bir sıra elmi işlər, kitablar və məqalələr siyahısı ilə tanış olacağıq.

№	Müəllifi	Əsər adı	Növ	Nəşriyyat	İl
1.	Səid İsmayıl Hüseyni Fatimi	Yalırım Yiyanış (Mir Əlişir Nəvai)	Kitab	Əfqanıstan Elmlər Akademiyası (EA)	Kabil, 2021
2.	Raziqi Nalayval	Əmir Əlişir Nəvai (Tarixi Heratın əbədielmi-mədəni siması)	Kitab	Kitab şəhri	Kabil, 2021
3.	Ləl Paça Azmun	Dövlət quruluşunun iki institutu	Məqalə	Nəvainin 580 illik konfransməqalələr toplusu	Kabil, 2021
4.	Nurağa Əzizi	Teymurilər dövrü memarçılıq üslubu və Əlişir Nəvainin ona aid hissəsi	Məqalə	Nəvainin 580 illik konfrans məqalələr toplusu	Kabil, 2021
5.	Məhəmməd Bəşir Dudval	Əmir Əlişir Nəvainin Əfqanıstan xattatlıq və mini-atürçülükdəki yeri	Məqalə	Nəvainin 580 illik konfrans məqalələr toplusu	Kabil, 2021
6.	Həbibullah Rafei	Təzkirə yazılmasında "Məcəlisun-nəfais" və	Məqalə	İnformasiya və Mədəniyyət	Kabil, 2016

		Puti “Xəzani”ni müqayisəsi		Nazirliyi, Nəvainin 575 illik Simpozium məqalələr toplusu	
7.	Abdulahadi Qurayşi	Əmir Əlişir Nəvainin tarix və mədəniyyət əsərləri sahifələrində	Məqalə	İnformasiya və Mədəniyyət Nazirliyi, Nəvainin 575 illik Simpozium məqalələr toplusu	Kabil, 2016
8.	Zərbalı Sidiqi	Əmir Əlişir Nəvai dövrünün dini təvəkkürü və fiqh elmi	Məqalə	Nəvainin 580 illik konfrans məqalələr toplusu	Kabil, 2021

Kitablar. Əfqanıstanda Əlişir Nəvaiyə dair puştu dilində nəşr olunan kitabların sayı azdır. Onlardan biri Raziqi Nalayvalın qələmindən çıxan “Əmir Əlişir Nəvai (Tarixi-Heratin əbədi elmi-mədəni siması)”¹⁰⁸ adlı əsəridir. Müəllif bu kitabda Nəvainin elm, mədəniyyət və memarlıq sahələrində qoyduğu silinməz izləri ətraflı şəkildə əks etdirmişdir. Nəvainin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı puştu dilində nəşr olunan başqa bir kitab V.Bartoldun “Mərkəzi Asiya tarixi üzrə dörd tədqiqat” adlı əsərinin üçüncü cildinin tərcü

¹⁰⁸Raziqi Nalayvol (Yılıcrima Riş Yiyavon : D) Xeyrat Tarixə Hoğirə Tapat İmlah Va Ygenhrf Hdinal (Əmir Əlişir Nəvai Tarixi Heratin Əbədi Elmi-Mədəni Şəxsiyyəti). Kabil, 2019.

məsidir. Bu əsəri əvvəlcə Vladimir Minorski rus dilindən ingilis dilinə çevirmişdir. Məhz həmin ingilis versiyası Əfqanıstan Elmlər Akademiyasının təşəbbüsü ilə Nəvainin 580 illik yubileyi ərəfəsində puştu dilində nəşr olunmuşdur¹⁰⁹. Kitabın tərcüməsini Səid İsmayıl Hüseyni Fatimi həyata keçirmiş və o, əsərin ingilis versiyasını olduğu kimi puştu dilinə çevirmişdir. Buna görə də əsərdə hər hansı bir yenilik hiss olunmur və o, müasir nəvaisevərlər üçün dərin məlumat qaynağı ola bilmir. Bununla belə, əsərin sadəliyi və yığcamlığı onu gənc oxucular üçün faydalı edir. Xüsusilə, puştu dilində çalışanlar üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki indiyədək Nəvai haqqında puştu dilində məlumat verən ədəbiyyat mövcud deyildi.

Elmi məqalələr. Əfqanıstanda Əlişir Nəvainin yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqat aparan, əsərləri üzərində çalışan və puştu dilində nüfuzlu nəşrlərdə məqalələri dərc olunan alimlərin bəzi yazılarını qısaca nəzərdən keçirək. Belə məqalələrin əksəriyyəti Nəvainin 580 illik yubileyi münasibətilə 2021-ci ildə Herat şəhərində keçirilən beynəlxalq elmi konfransda nəşr olunan “Məqalələr toplusu” kitabında yer almışdır.

Bu topludakı ilk puştu dilində yazılmış məqalə Ləl Paça Azmuna məxsusdur və o, puştu klassik ədəbiyyatının nümayəndəsi Xoşhal Xəttakın Əlişir Nəvainin izindən gəderək yaradıcılıqla məşğul olduğunu vurğulayır. Puştu klassik dövrünün – XVII əsrin mübariz şairi olan Xoşhal Xəttak puştu ədəbiyyatının güclü, milli, etnik, ictimai və epik əsasçısı hesab olunur. Bu dövrdə yazılmış çoxsaylı nəsr və nəzmlər mövzu baxımından olduqca zəngindir. Xoşhal Xət-

---

¹⁰⁹Səid İsmail Hüseyni Fatimi. Mir Əlişir Nəvai. Kabil: Əfqanıstan Elmlər Akademiyası, 2021.

takın yaradıcılığında Əlişir Nəvaidə olduğu kimi, təfəkkür və siyasət, səxavət və elm, yazı və ədəbiyyat ön planda dayanır. Bəzi mənbələrə görə, Xoşhal Xəttak 200-ə yaxın əsər qələmə almış və külliyyatına 40 min beyt daxil edilmişdir.¹¹⁰

Nəvai və Xəttakin bənzər cəhətlərini araşdırmağa çalışan puştu ədibi Ləl Paça Azmun “Dövlət quruluşunun iki təməli” adlı məqaləsində yazır ki, Əmir Əlişir Nəvainin siyasi və mədəni fəaliyyəti özbək dili və mədəniyyətində bir İntibah dövrü başlatmışdır. Onun söyləri nəticəsində özbək dilində ədəbi yaradıcılıq ənənəsi formalaşmış, şair və yazıçılar bu dili və ədəbiyyatı öyrənməyə həvəsləndirilmişdir. Müəllif vurğulayır ki, Əlişir Nəvaini özbək dilinin atası adlandırmaq mümkündür.

Xoşhal Xəttak da siyasətçi və mədəniyyət xadimi olmuşdur. O, xalqının tərəqqisi, azadlığı, dili və ədəbiyyatı üçün çalışmış, xalqa firavanlıq bəxş etmək məqsədilə mübarizə aparmışdır. O, Nəvai kimi öz ana dilinin imkanlarını əsərlərində açıq şəkildə ifadə etmişdir. Buna görə də Xoşhal Xəttak puştu dili və ədəbiyyatının atası hesab olunur.

Məqalə müəllifi Nəvai və Xəttakı böyük mədəniyyət və siyasət xadimləri kimi təqdim edərək onların özbək və puştu dillərinə göstərdiyi xidmətləri, söylərini İntibah liderləri olaraq xarakterizə edir və hər iki şəxsiyyəti özbək və puştu dillərinin Şekspiri adlandırır.

30 səhifəlik məqaləsində müəllif düşüncələrini əsasən üç sual ətrafında bölüşür:

1. Bu tədqiqatın məqsədi nədir?
2. Nə üçün bu mövzu seçilmişdir?
3. Bu iki şəxsiyyətin dövlət quruculuğu ilə bağlı əsas

---

¹¹⁰Rohi. af Əfqan Media Mərkəzi.

ortaq baxışları hansılardır¹¹¹?

Yazıçı Azmuna görə, Əmir Əlişir Nəvainin özbək dilindəki əsərləri fars və puştu dillərinə yetərincə tərcümə olunmamışdır. Buna görə də onun əsas məqsədi Nəvainin puştu oxucularına tanıtılmasıdır. Müəllif qeyd edir ki, Nəvai və Xəttak cəmiyyət üzvlərinin bir-birilə necə ünsiyyət qurmalı olduğunu, hər bir insanın azad yaşamaq və sərbəst düşünmək hüququna malik olduğunu vurğulamışdır. Üç əsrlik zaman fərqi baxmayaraq, onlar bu ideyaları demək olar ki, eyni şəkildə ifadə etmişlər.

Millət quruculuğu konsepsiyası hər bir ölkənin və xalqın sosial, mədəni, tarixi və milli özünəməxsusluğunu əks etdirir. Bu anlayış həm Nəvainin, həm də Xəttakin əsərlərində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Hər iki şair siyasi dəyərlər vasitəsilə cəmiyyətin formalaşması və insani dəyərlərin qorunmasına xüsusi önəm vermişdir. Onlar cəmiyyət problemlərini dərinlən anlayır, millətin dərini öz dərdi hesab edirlər. Onların poetik yaradıcılığında oxşarlıqlara nəzər salan Azmun, Xəttakin bir çox hallarda Nəvaidən təsirləndiyinin şahidi olur, – deyə bildirir.

Nəvai yazır:

Elni şad eyləmək gərəkdür mana,
Adlü-dad eyləmək gərəkdür mana.
Xəttak yazır:

بچ ھپ راک د تکلم ید،
تلا د ع ید، تلا د ع ید.

(“*Che pa kor de mamlakat diy, Adolat diy, adolat diy*”)

---

¹¹¹Məcəmaei Maqolat. Kabil, 2021. S. 172.

Tərcüməsi:

Dövlət üçün vacib olan şey – ədalətdir, ədalət.

Müəllif yazısının son hissəsində iki böyük şairin dünyagörüşündəki oxşarlıqları sübut etmək üçün onların yaradıcılığına müraciət edir və Nəvainin “Divani-Fani” əsərindən farsca bu beyti gətirir:

امهياجكدهز وتدابعاك
تسماجكيوقتو تعاطاچك

*(“Mo ba kujo zuhdu ibodat kujo,
Mast kujo, taqvo-u toa't kujo”).¹¹²*

Tərcüməsi:

*Mən hara, zahidlik və ibadət hara,
Məst hara, təqva və itaət hara?*

Xoşhal Xəttakın özünəməxsus həyat yolundan, üsyankar şair kimi apardığı mübarizədən bəhs edərək, Xəttakın bu baxımdan Nəvaidən geri qalmadığını göstərməyə çalışır:

تسم، مييمتسرپ، مييدنر، همركهمرك، مرك
هرو او هبستحمهداب، همروخهمروخ، مروخ

*Məstəm, mənim dərdim sual verməz,
mənim yolum şərəf və cəsarətdir,
Qorxmaz, qorxmaz, igid,
məhkəm iradəli, möhkəm, igid.
Məst yem, mayparast yem, rindiyim klima, kilima, kilim,
Vavra mohtəsibə boda xurima, xurima, xurim.*

---

¹¹²Əmir Əlişir Nəvai. Yanaf, Navid Devoni Fani. Kabil, 2016. S. 632.

Tərcüməsi:

*Mən məstəm, ibadət edirəm, məstəm, məstəm, məst,
Eşit, mohtəsib, mey içirəm, içirəm, içirəm*¹¹³.

Müəllif Əlişir Nəvai və Xəttakın züllisanəyn (iki dildə yazan) şair olduqlarını, onların doğma dillərindən başqa fars dilində də geniş yaradıcılıqla məşğul olduqlarını vurğulayır və bu iki dil arasındakı ədəbi ortaqlar cəhətlərə toxunaraq Əfqanıstanın sabiq prezidenti Əşrəf Qaninin sözlərindən sitat gətirir: "Puştu və özbək dillərimiz dəri/fars mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. Son iki yüz il ərzində puştu ədəbiyyatı minillik dəri/fars ədəbiyyatını özünə hopdurdu. Özbək ədəbiyyatı da belə bir prosesdən keçdi"¹¹⁴. Bu məqalənin müəllifi, puştu dili və ədəbiyyatı alimi Dr. Ləl Paça Azmunuzun illərcə Kabil Universitetində müəllim kimi çalışmışdır. O, 2018-ci ildə Daşkənd Dövlət Şərqsünəşliq İnstitutunun Fəxri professoru olmuş və bu ali təhsil müəssisəsinin onlayn müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Haqqında danışılan "Məcmuəyi-məqalat" ("Məqalələr toplusu") kitabında puştu dilində dərc olunmuş daha bir məqalə Zərvəli Sidikiyə aiddir. Bu məqalənin başlığı belədir: دریماییاونرېشیلعدېرودینیدر اکفواتهاف "De Əmir Əlişir Navoi de davriy diniy afkor av fqohat" ("Əmir Əlişir Nəvainin dövründə dini düşüncə və fiqh elmi"). Müəllifin fikrincə, Əfqanıstanda Nəvainin mənəvi dünyasını anlamaq məqsədilə onun əsərləri, dünyagörüşü və bioqrafiyası əsasında dərin elmi tədqiqatlar aparılmamışdır. Şərqə məxsus analiz metodları ilə Nəvainin irsi hələ lazımı səviyyədə araşdırıl-

---

¹¹³(Xoşhal Xattak, Külliyat, 2005, 93b).

¹¹⁴Muhammad Ashraf Ghani, Səhəb Nərmool Xeyrat, Gənhf Tiyah, Yilm (Milli Özlik, Mədəniyyət, Tarix, Birlikçi Məsələ). Kabil, 2010. S. 37.

mamışdır. O, Əmir Əlişir Nəvainin dini düşüncəsindən bəhs edərək qeyd edir ki, Nəvai İslam dininin prinsiplərinə sadıq olan mübarək bir şəxsiyyət idi. Hüseyin Bayqara sarayında vəzir vəzifəsində çalışdığı dövrdə İslam qaydalarına əsaslanan ədalətli idarəçilik yürütmüş, xürafat və bidətlərə yol verməmişdir. Müəllifə görə, bu cür dini düşüncəyə yalnız mənəvi aləmdə faktlara əsaslanaraq nail olmaq mümkündür. Nəvai müqəddəs İslam dininin qaydalarına düzgün əməl etmiş və ona xüsusi diqqət yetirmişdir. Zərvəli Sidiki məqaləsində alim Şəri Cüzcaniyə istinad edərək onun sözlərindən misal gətirir: “Əmir Əlişir Nəvai yalnız şair deyildi. O, yüksək mənəviyyat sahibi, həyatın müxtəlif sahələrində doğru düşünə bilən məntiqçi alim idi”¹¹⁵.

Müəllif bildirir ki, Nəvainin dini düşüncəsi və etiqadı haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Ancaq etibarlı mənbələrə əsasən, onun sünni-hənəfi məzhəbinə mənsub olduğu qeyd edilmişdir. Eyni zamanda, onun sufiliklə əlaqəsinə dair də fikirlər mövcuddur. Nəvainin böyük sufi şair Əbdürəhman Camiyə yaxın olması və onun təsiri ilə sufilik yoluna qədəm qoyduğu vurğulanır. Bu səbəbdən, Nəvai farsca yazdığı şeirlərində özünə “Fani” təxəllüsünü seçmişdir. Sufizmdə bu anlayış ali dərəcəyə çatmış təsəvvüf əhli üçün işlədilir¹¹⁶.

Əmirul-kəlam Əlişir Nəvainin anadan olmasının 575 illiyi münasibətilə təşkil olunan beynəlxalq simpoziumda Kabil şəhərində nəşr edilən “Məcmuəyi-məqalat” kitabına daxil olan 41 məqalədən yalnız ikisi puştu dilində yazılmışdır. Onlardan biri alim Həbibullah Rafiyə aid olan “Təzkirə

---

¹¹⁵Ş. Cüzcanı, 1994, 10.

¹¹⁶Cahan Şah Əfşar, Əli Rəhimi Sadıq, Əmir Ə.Nəvai divanında İranın özünə xas ünsürləri, (Toplam). Tehran, 2014, №25. S. 98

yazısında “Məcalisun-nəfais” və “Putə Xəzəfnə”nin müqayisəsi” adlı məqalədir. Bu məqalədə müəllif Məhəmməd Xəttakın XVIII əsrdə yazdığı “Putə Xəzanə” (“Gizli Xəzinə”) adlı əsəri ilə Nəvainin “Məcalisun-nəfais” əsərini müqayisə və Xəttakın Nəvainin yolu ilə getdiyini qeyd edir.

Məlumdur ki, “Putə Xəzanə” puştu dilində yazılmış əlyazma əsəridir. Onun tədqiqatçısının sözlərinə görə, bu kitab puştu poeziyasının antologiyasıdır və puştu ədəbiyyatının ən qədim nümunələrindən biri hesab edilir. Bəzi mənbələr bu əlyazmanı saxta hesab etsə də, əksər alimlər onun hicri 1141-1142-ci illər arasında Davudun oğlu Məhəmməd Xəttak tərəfindən iki il müddətində yazıldığını bildirirlər. Müəllif kitabın müqəddiməsində qeyd edir ki, bu əsəri “Şah Hüseyn Xəttakın” əmri ilə qələmə almışdır. Şah Hüseyn isə İsfahan fəhri Mahmud Xəttakın qardaşı idi.

Müzakirə mövzumuz olan növbəti məqalədə Teymurilər dövrünün memarlıq üslubu və Əlişir Nəvainin bu üsluba verdiyi töhfələr haqqında söhbət açılır.

Müəllif Nurağa Əzizi Herat şəhərində, xüsusilə Sultan Hüseyn Mirzə Bayqara dövründə mədəniyyət vəziri Əlişir Nəvainin dəstəyi ilə elm, incəsənət və memarlıq sənətinin yüksək səviyyəyə çatdığını vurğulayır.

Heratda İslam sivilizasiyasına aid tikililər ucaldılmış və bundan sonra Teymuri memarlıq ənənələri Məşhəd, Bəlx, Səmərqənd kimi şəhərlərdə də öz əksini tapmışdır. Müəllifhəmçinin qeyd edir ki, Nəvai dövründə təsviri incəsənət və xəttatlıq Əfqanıstanda əsrlər boyu davam edən bir ənənəyə çevrilmişdir. Nəticə olaraq, Əfqanıstanda puştu dilində nəvaişünaslıq sahəsində müəyyən tədqiqatların aparıldığı məlum olur¹¹⁷.

---

¹¹⁷Əmir Əlişir Nəvai-Fani. Muştamil bar şərhizindəy, əsarəti, malfuzat və

2.3. Nəvaiyə həsr olunmuş konfranslar nəvaişünaslıq mənbəyi kimi

Özbəkistanda Əlişir Nəvainin doğum tarixləri ilə bağlı konfranslar son yüz il ərzində¹¹⁸, həmçinin Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat İnstitutundakı ənənəvi nəvaişünaslıq konfransları 1960-cı illərdən bu günə qədər təşkil olunur və həmin konfranslardakı məruzələr haqqında mətbuatda mütəmadi məlumat verilir.¹¹⁹ Vaxtilə Rusiyada da Nəvainin 500 illik yubileyi münasibətilə konfrans keçirmək planlaşdırılmışdı¹²⁰. 2016-cı ildən etibarən “Əlişir Nəvai və XXI əsr” mövzusunda konfranslar Əlişir Nəvai

---

namuna Nazm və Nasri u. Ba köşişi Muhammad Yaqub Vahidi Cüzcanı. Kabil, 1346/1967; Əbdulhəqim Şəriyi Jüzcanı. “Əmir Əlişir Nəvai İjodi və Fikirləri Miqyası Haqqında Mülahizə” (toplam). Kabil 1994, 14-cü nömrə; Abdullah Karqar. Əmiri Danışmand (Nizomidin Əlişir Nəvai). Pişəvər, 1383/2004; Zabihullah Safo, Farsiyy nazm və nasrinin tərəqqiyyəti. 4-cü nəşr, Tehran, 2010 (fars dilində); Muhammad Ashraf Ghani, Səhəb Nərmool Xeyrat, Gənhf Tiyah, Yilm (Milli Özlik, Mədəniyyət, Tarix, Birlikçi Məsələ). Kabil, 2010; Cüzcanı A.Ş. Əfqanıstanda nəvaişünaslıq // Nəvaiə Armuğan. (VI kitab). D., 2010. S. 53-63; Məhəmməd Alim Ləbib. Sayri dar Dunyoiyi Simoloyi Nəvai (Məcmuəyi mətlələr). Kabil: Matbaayi Kotib, 1389/2010; İnatatullah Şəhrani. Suratgaroni Muasir. Birinci Kitab, Kabil, 2014; Cəhən Şahı Aşsor, Ali Rahimiyy Sadiq, Əmir Əlişir Nəvai devonunda İranın özünə xas unsurları (toplam). Tehran, 2014, 25-ci nömrə; Əbduləli Nur Əhrari. Əmir Əlişir Nəvai. Herat, 1393/2014; Xuşolxan Xattak, Kulliot. Nəşrə təyarlayıcı: Əbdulqayum Zahid Mişvanay, Pişəvər, 2015; Devoni Əmir Nizomidin Əlişir Nəvai Fani”. Nəşrə təyarlayıcı: Said Abbas Rastoihiz Sañçoraki. Kabil, 2016; Əmir Ə.Nəvai. Yanaf, Navid Devoni Fani. Kabil, 2016; Rozıq Nərayval. Mir Əlişir Nəvai. Kabil, 1397 /2019; Fatimi, “Mir Əlişir Nəvai”. Nəşir Əfq. EA Kabil, 2021; Səid İsmayıl Hüseyni Fatimi, “Mir Əlişir Nəvai”. Əfqanıstan EA nəşri. Kabil, 2021.

¹¹⁸Boltaboyev H. Ə.Nəvainin ilk yubileyi /Cahan ədəb. 2016. №2. s.129-137.

¹¹⁹Nəvaişünaslar konfransı / Özbək dili və ədəbiyyatı. D., 2015. №1, s.125.

¹²⁰Xalliyeva G.İ. Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyinin qeyd olunması üçün arxiv məlumatları // Əsrlərin səsi. 2014, 1/2. S. 274-275.

adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti tərəfindən təşkil edilir.

Xaricdə də Əlişir Nəvainin həyatı və yaradıcılığına həsr olunmuş konfranslar keçirilir. Məsələn, 2015-ci il 7-9 fevral tarixlərində İranın Məşhəd şəhərində, Məşhəd Firdovsi Universitetinin təşkilatçılığı ilə “Əmir Əlişir Nəvainin ideyaları, nailiyyətləri və töhfələri” adlı beynəlxalq konqres (“International Congress on Thoughts, Achievements and Contributions of Əmir Ali Shir Nava’i”) baş tutmuşdu. Başqa bir nümunə isə 2016-cı il 12 fevralda Almaniyanın paytaxtı Berlində Özbəkistanın Almaniyaadakı səfirliyi, Berlin Dövlət Kitabxanası, Humboldt və Azad Berlin universitetlərinin birgə təşkilatçılığı ilə Nəvainin 575 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın keçirilməsi idi. Bu beynəlxalq konfransda həm xarici, həm də özbək nəvəişünasları iştirak etmişdilər. Konfrans “Əlişir Nəvai və onun dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafına töhfəsi” (“Alisher Nava’i und sein Beitrag zur Entwicklung der Weltliteratur und Weltkultur”) adında təşkil edilmişdi.

Eyni zamanda, Əfqanıstanda Əlişir Nəvai ilə bağlı dövlət səviyyəsində keçirilən beynəlxalq konfransları yüksək tribunalardan biri kimi qeyd etmək olar. Baxmayaraq ki, bu cür konfransların sayı çox deyil, onların Əfqanıstandakı nəvəişünaslıq üçün əhəmiyyəti böyükdür. Əlişir Nəvai ilə bağlı bu cür tədbirlər 1967-ci ildən etibarən təşkil olunmağa başlamışdı.

Əlişir Nəvainin 525 illik yubileyi Özbəkistanda 1968-ci ildə, yəni əsl tarixdən iki il sonra qeyd edilmişdi. Bununla bağlı Nəvainin həyatı və yaradıcılığının tədqiqi sahəsində geniş işlər görülmüşdü. Məsələn, özbək dilində Əlişir Nəvainin əsərlərinin 15 cildlik nəşri, rus dilində isə 10 cildlik nəşri işıq üzü görmüşdü. Paralel olaraq, Əfqanıstanda da Nəvainin

yubileyinə hazırlıq məqsədilə müəyyən işlər görülürdü. Əfqanşünas alim Arif Osmanov 1967-ci ildə Əfqanıstana səfər edərkən bu istiqamətdə aparılan işləri müşahidə etmiş və onlar haqqında məqaləsində fikir bildirmişdi.

Nəvainin yubileyindən əvvəl – 1966-cı ildə bir qrup özbək şərqşünas alimi Əlişir Nəvainin məzarını ziyarət etmək üçün Herat şəhərinə səfər etmişdi. Onların arasında İbrahim Möminov, Qari Niyazi, Vahid Zahidov və Həmid Süleyman kimi alimlər var idi. Bu alimlər Əfqanıstanda Nəvainin yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı Özbəkistanda aparılan hazırlıqlardan bəhs etmişdilər. Arif Osmanov isə Nəvainin 525 illik yubileyi münasibətilə Əfqanıstanda görülən işlər haqqında öz məqaləsində məlumat vermişdi.

Bu çərçivədə bəzi məqamlara xüsusi diqqət yetirmək olar. Məsələn, əfqan alim Abdulhey Həbibli Arif Osmanov ilə söhbəti zamanı bildirib ki, Əfqanıstanda Nəvainin 525 illiyi münasibətilə Əfqanıstan Tarix Cəmiyyəti tərəfindən bir elmi toplusunun nəşri planlaşdırılır. Bu kitabda puştu və dəri dillərində məqalələrin yer alacağı nəzərdə tutulurdu. Kitab “Əmir Nizaməddin Əlişir Nəvai-Faninin doğumunun 525 illiyi münasibətilə” adlandırılmışdı.

Kitabı Məhəmməd Yaqub Vahidi çapa hazırlamışdı. Həqiqətən də, həmin kitab 1968-ci ildə eyni adla Kabildə nəşr edilmişdi¹²¹. Arif Osmanov öz məqaləsində Abdulhey Həbibinin bu topluda yer alan məqalələri barədə oxucuları məlumatlandırdığını da qeyd etmişdi. Ümumilikdə, Əlişir Nəvainin 525 illik yubileyi xüsusi olaraq qeyd olunmasa da, 1968-ci ildə Nəvaiyə həsr olunmuş məqalələr toplusunun

---

¹²¹Əmir Əlişir Nəvai-Fani. Həyatına, əsərlərinə, malfuzatlarına və şeir və nəsr nümunələrinə dair tam şərh. Məhəmməd Yaqub Vahidi Cüzcani ilə birgə. Kabil, 1346/1967.

nəşr edilməsi Əfqanıstan alimlərinin Nəvainin yubile-yinə töhfəsi olmuşdur.

Arif Osmanov bu barədə aşağıdakı vacib məlumatları bildirmişdir¹²²: 1967-ci il fevralın 7-də Heratda mühüm bir tədbir keçirilmişdir. Əfqanıstan kralı Əlahəzrət Məhəmməd Zahir Şahın əmri və Əfqanıstanın İnformasiya və Mədəniyyət naziri Məhəmməd Osman Sidqinin təşəbbüsü ilə Herat şəhərində yerləşən Nəvainin məzarına mərmər sinədəşi qoyulmuşdur. Bu mərmər sinədəşi xüsusi olaraq Kabildə hazırlanmış və üzərinə Xandəmirin Nəvai haqqında məşhur qitəsi həkk olunmuşdur. Fevralın 7-də Əlişir Nəvainin məzarının ətrafına Heratda yaşayan bütün şairlər, alimlər və Nəvainin çoxsaylı pərəstişkarları toplaşmışdır¹²³.

Mərasimdə Herat şəhərinin valisi Məhəmməd Siddiqi, Əfqanıstanın tanınmış alimlərindən Fikri Səlcuqi və Məhəmməd Ələm Qəvvas Əlişir Nəvai haqqında məruzələr oxumuşlar. Bu möhtəşəm tədbir barədə məlumatlar Kabil - dəki radio vasitəsilə puştu, dəri, ərəb, urdu, bəluç, rus, ingilis, alman və fransız dillərində yayımlanmış və Əfqanıstanın mərkəzi qəzetlərində dərc edilmişdir.

Arif Osmanovun səfəri zamanı əldə etdiyi məlumatlar onun xatirələrinə əsaslanaraq yazılmış və nəvaişünaslıq tarixi üçün mühüm mənbə olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Əfqanıstanda Əlişir Nəvainin 525 illik yubileyi münasibətilə özbək ədəbiyyatına, xüsusən də klassik özbək ədəbiyyatına maraq artmaqdadır. Xüsusilə, Əlişir Nəvainin əsərləri dünyanın əsas dillərinə tərcümə olunaraq geniş yayılmaqda,

---

¹²²Osmanov A. Əfqan alimləri Nəvai haqqında // Özbəkistanda sosial elmlər. Daşkənd, 1967, № 8. S. 37.

¹²³Osmanov A. Əfqan alimləri Nəvai haqqında // Özbəkistanda sosial elmlər. Daşkənd, 1967, № 8. S. 36-37.

böyük şairin yaradıcılığına həsr olunmuş elmi simpoziumlar və konfranslar təşkil edilməkdədir.

1991-ci ilin fevralında, Əlişir Nəvainin anadan olmasının 550 illiyi münasibətilə qonşu Əfqanıstanın paytaxtı Kabildə də belə bir elmi konfrans keçirilmişdir. Növbəti simpozium 2016-cı ildə Nəvainin 575 illiyi münasibətilə Kabul, Məzari-Şərif və Herat şəhərlərində beynəlxalq tədbir şəklində təşkil olunmuşdur.

2021-ci ildə isə Əlişir Nəvainin əbədiyyətə qovuşduğu qədim Herat şəhərində dahi mütəfəkkirin 580 illiyinə həsr olunmuş üçgünlük beynəlxalq elmi seminar keçirilmişdir. Bu tədbirdə Özbəkistan və daha səkkiz ölkədən nəvəişünas alimlər və tədqiqatçılar, ədəbiyyatşünaslar, dilçilər, tarixçilər, yazıçılar, mədəniyyət və incəsənət xadimləri iştirak etmişlər. Konfrans çərçivəsində Nəvainin həyatı və yaradıcılığına dair 40-a yaxın məruzə oxunmuş və qız-ğın müzakirələr aparılmışdır.

Əfqanıstanda Əlişir Nəvai yubileyləri ümumilikdə dövlət səviyyəsində dörd dəfə qeyd olunmuşdur. Onlardan birincisi 1991-ci ildə Kabildə Nəvainin anadan olmasının 550-ci ildönümünə həsr olunmuş tədbir keçirilib¹²⁴. Burada 20-dən çox mühazirə oxunmuşdur. Ancaq təəssüf ki, bu məqalələr topluda dərc olunmadı. İkinci beynəlxalq konfransla birinci konfrans arasındakı dövr 25 ili əhatə edib. Nəhayət, 2016-cı ildə paytaxt Kabildə, Məzari-Şərifdə və Heratda mütəfəkkirin anadan olmasının 575-ci ildönümünə həsr olunmuş beynəlxalq simpozium keçirildi.

---

¹²⁴ Əfqanıstanda nəvəişünaslıq // Özbək ədəbiyyatı və sənəti. 1991, 26 iyul; Abduqafurov A. Fərzanə sözü // Özbək ədəb. və sənəti. – D.: 1991, 26 iyul.

2.3.1.Əlişir Nəvainin anadan olmasının 580 illiyinə həsr olunmuş Herat konfransı

Son 580 il ərzində Əfqanıstanda Əlişir Nəvai yalnız dörd dəfə dövlət səviyyəsində anılıb. Onun doğum gününü qeyd etmək üçün Kabildə və digər şəhərlərdə dörd beynəlxalq konfrans keçirilib. İlk konfrans 1991-ci ildə Kabildə Nəvainin 550 illiyinə həsr olunmuş, dördüncü konfrans isə 2021-ci ildə Nəvainin göbək qanının töküldüyü qədim və qədim Herat şəhərində təşkil olunub.

7-9 aprel 2021-ci il tarixlərində keçirilən “Əlişir Nəvai düşüncələrini yenidən öyrənmək” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans Nəvainin anadan olmasının 580 illiyinə həsr edilmişdir¹²⁵. Əfqanıstanın sabiq prezidenti bu konfransın komissiya üzvləri ilə görüşlərindən birində belə bir fikir bildirmişdir: “Fani təxəllüsü ilə fars dilində yaradan Əlişir Nəvainin farsca şeirləri, mübaliğəsiz demək olar ki, fars şairi Əbulqasim Firdovsinin şeirlərindən üstündür... Nəvai bizim Şekspirimizdir”

Özbəkistan prezidenti Şavkat Mirziyayev isə Daşkənddə nəşr olunmuş və əski özbək əlifbasında yenidən çap edilmiş Nəvainin şah əsəri “Xəmsə”nin nüsxəsini Əfqanıstanın mədəni-maarif ictimaiyyətinə hədiyyə edərək bu konfransa xüsusi diqqət göstərmişdir.

Qədim Herat şəhərində baş tutan “Əlişir Nəvai düşüncələrini yenidən öyrənmək” adlı beynəlxalq elmi-praktik konfrans 10-a yaxın xarici ölkədən olan nəvaişünas alimləri, yazıçı və şairləri, elmi və mədəniyyət xadimlərini bu qədim

---

¹²⁵Əlişir Nəvai düşüncələrinin yenidən öyrənilməsi. Məqalələr toplusu / Beynəlxalq Əlişir Nəvai seminarı məqalələri. Tərtib edən Əzizullah Aral. Kabil: Mətbuə Ozod, 1400/2021.

diyara toplayıb.Əlişir Nəvainin anadan olmasının 580 illiyini onun doğma torpağında – məzarı yerləşən Herat şəhərində qeyd etmək ideyası ilə bağlı qısaca qeyd:

9 fevrala bir qədər az, 100 gün qalmışdı. Uzun cəhdlərdən sonra Əfqanıstanın sabiq prezidenti (Məhəmməd Əşrəf Qani) aparat rəhbəri (M.Şakir Karqar) ilə kabinetində görüşməyə müvəffəq oldum (müəllif). 1 noyabr 2020-ci il şənbə günü (Əfqanıstanda həftənin ilk iş günü), Əlişir Nəvaini layiqincə və fərqli şəkildə anma tədbirinin (580 illik yubileyinin) astanasında olduğumuzu, bu tarixin dövlət səviyyəsində rəsmi və təntənəli şəkildə qeyd edilməsinin vacibliyini səmimi şəkildə ifadə etdim. Heç bir müqavimətlə qarşılaşmadan fikrim təsdiqləndi və prezidentlə məsləhətləşmə qərarı alındı.

Beləliklə, çox keçmədən 27 noyabr 2020-ci il tarixində (№3015) prezident fərmanı rəsmi şəkildə elan edildi. Fərmanda, Heratda doğulmuş və orada dəfn edilmiş, bugünkü Əfqanıstanın görkəmli mütəfəkkiri Əlişir Nəvainin 580 illik yubileyi münasibətilə onun mirasına diqqət yetirmək və düşüncələrini yenidən öyrənmək məqsədilə 2021-ci ildə Heratda beynəlxalq elmi-praktik konfransın keçirilməsinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanırdı. Bununla əlaqədar olaraq, altı nəfərdən ibarət komissiyanın Şakir Karqarın rəhbərliyi ilə elmi-akademik institutların alimləri ilə əməkdaşlıq çərçivəsində sürətli fəaliyyətə başlaması qərarı alınmışdı. Prezident fərmanında komissiya üzvləri aşağıdakı qaydada göstərilmişdir:

Şakir Karqar – Prezident Aparatının katibi

Tahir Zahir – Mədəniyyət və informasiya naziri

Azizullah Aral – Kitab Mədəniyyəti Mərkəzinin rəhbəri

Əsədullah Qəzənfər – Prezidentin mədəniyyət məsələləri üzrə müşaviri

Azmun Ləl Paça – Prezidentin müşaviri
Bala Karzay – Ali təhsil nazirinin müavini

Prezident fərmanı elan edildikdən dərhal sonra komissiya elmi və təşkilati komitələr yaradaraq fəaliyyətə başladı. Komissiyanın tapşırığı ilə elmi komitəyə məsul şəxs təyin edilmiş Azizullah Aral konfrans haqqında rəsmi məlumat məktubunu dörd dildə (fars, özbək, puştu və ingilis) hazırlayaraq yaydı. Məktubun məzmunu belə idi: “2021-ci il 7-9 aprel tarixlərində Herat şəhərində Mövlana Cəlaləddin Rumi (Bəlxı) konfrans zalında Əmirul-Kəlam Mir Nizaməddin Əlişir Nəvainin anadan olmasının 580 illiyi münasibətilə “Əlişir Nəvai düşüncələrini yenidən öyrənmək” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik seminarın keçirilməsi planlaşdırılır. Həmin beynəlxalq elmi-praktik seminara aşağıdakı 22 istiqamət üzrə məqalə və elmi tezislər qəbul ediləcəkdir:

1. Əlişir Nəvainin düşüncəsində dözümlülük və qarşılıqlı anlaşma
2. Nəvai və Cami düşüncələrinin oxşarlıqları
3. Əlişir Nəvai dövründə dövlət idarəçiliyi
4. Əlişir Nəvai, Rəhman Baba və Hafiz Şirazi düşüncələrinə giriş
5. Əlişir Nəvai Əttar Nişapuri və Mövlana Cəlaləddindən təsirlənibmi?
6. Əlişir Nəvai və Xoşhalxan Xəttak düşüncələrində həmrəylik və birlik
7. S.H.Bayqaranın hakimiyyətində Əlişir Nəvainin rolu
8. Nəvainin dini baxışları
9. Əlişir Nəvai düşüncəsində ədəbiyyat və sənət
10. Əlişir Nəvainin özbək dilinin inkişafına verdiyi töhfə
11. Əlişir Nəvai düşüncəsində nəsihət və hikmət
12. Özbək ədəbiyyatında Nəvainin vətənpərvərlik mövqeyi
13. Əlişir Nəvai dövrünün ədəbi və dini mətnlərinin tədqiqi

14. Heratda Ə.Nəvai dövrünün ədəbiyyatı və mədəniyyəti
15. Ətraf mühitin qorunmasında Əlişir Nəvainin rolu
16. Əlişir Nəvai yaradıcılığında qadınlara münasibət
17. Ə.Nəvai əsərlərində insan hüquqları və insan ləyaqəti
18. Əlişir Nəvai poeziyasında müharibə və sülh
19. Şərqi iki dildə yazan ədəbiyyatında Nəvai-Fani irsinin yeri

20. Əlişir Nəvainin yaşadığı Herat Teymurilər dövrünün siyasət və mədəniyyət mərkəzi

21. Əlişir Nəvainin siyasətdəki mövqeyi

22. Nəvai əsərlərində dövlət idarəçiliyi və ədalətin təzahürü

Konfransın məlumat məktubu elan edildikdən üç ay sonra, yəni 2021-ci ilin 1 martına qədər 119 növ məqalə göstərilən ünvanlara çatdı. Məqalələr elmi komitə üzvləri (Amanullah Fasihi – yazıçı və tədqiqatçı; Məhəmməd Zarin Anzur – ədəbiyyatşünas; Rahila Hamidzay – filologiya elmləri doktoru; Əsədullah Qəzənfər – yazıçı və jurnalist; Qulam Dastgir Xavərin – tarix elmləri doktoru; Məhəmməd Alim Köhkan – şair və yazıçı; Aqibatullah Ədibyar; Abdülhənan Arslan, Abdüləhəd Manqal, Məhəmməd Rəfi Bəyan, Sonia, Nəciyullah Niyazi) tərəfindən hərtərəfli nəzərdən keçirilərək, 48 məqalə ərəb-fars və latın əlifbalarında, özbək, fars, puştu və ingilis dillərində, ümumilikdə 600 səh. ətrafında keyfiyyətli kağız və qalın üzlükdə çap olunmuşdur. Ərəb-fars əlifbasında nəşr olunan özbək dilindəki məqalələr¹²⁶:

1. Səid Tacəddin Daşqın. Əlişir Nəvainin “Mühakimə-tul-lügəteyn” əsərində iki dilin, semantik, leksik, fonetik, qrammatik təhlili.

---

¹²⁶Əlişir Nəvai düşüncələrinin yenidən öyrənilməsi. Məqalələr toplusu / Beynəlxalq Əlişir Nəvai seminarı məqalələri. Kabil: 1400/2021.

2. Seyyid Nurullah Əminiyar. Əlişir Nəvai əsərlərində insan siması.

3. M.Kozen Amini. Əmir Əlişir Nəvai – özbək dilində ilk müstəqil təsəvvüfi-irfani əsərlər müəllifi.

4. Azizullah Aral. Amerikada nəvaişünaslıq və Əlişir Nəvai əsərləri.

5. Məhəmməd Əşrəf Şərif. “Heyrətul-əbrar”da cisimləşən həqiqi insan siması.

6. Naciullah Behzad. Əmir Əlişir Nəvainin türk dilinin inkişafda rolu.

7. Fauziya Aral Habibi. Əmirul-kəlam Əlişir Nəvainin mənəvi-maarif dünyası.

8. Məhəmməd Həşim Həmdəm. Əmir Əlişir Nəvai təfəkküründə əxlaq və hikmət.

9. Məhəmməd A.Köhkan. Əmir Əlişir Nəvai – xalqsevər şair.

10. Şecavəddin Hənif. Əmir Əlişir Nəvainin “Qərayib-us-siğər” əsərində ədəbiyyat və təsəvvüfün inikası.

11. Məhəmməd Yasin Eldaş. Əlişir Nəvai qit’ələrinin qafiyə xüsusiyyətləri və təhlili.

12. Abdvahid Hayit. Əlişir Nəvai “Xəmsə”sində əsliyat və təfsir.

13. Abdhənan Qılıç Arslan. Nəvai əsərlərindən seçilən bəzi sözlərin ifadəsi.

14. Nuryağdı Nur. Ə.Nəvai əsərlərində insanlıq anlayış layışları.

Puştu dilində nəşr olunan məqalələrin siyahısı:

1. Lal Paça Azmun. Millət quruluşunun iki əsası.

2. Siddiqi Zərvali. Əlişir Nəvai dövründə dini təfəkkür və fiqh elmi.

3. Əziziya Nurağa. Teymurilər dövrü memarlıq üslubu və Nəvainin bu memarlığa qatdığı töhfəni öyrənmək.

4. Dudyal Bəşir Məhəmməd. Xəttatlıq və miniatür, Əfqan memarlıq üslubunda Əlişir Nəvainin rolu.

Fars (Dəri) dilində nəşr olunan məqalələr siyahısı:

1. Təbriz Ziya. Əlişir Nəvai və fars ədəbiyyatında dörd böyük qəzəlnəvislə yaxınlaşması.

2. Təbəş Əli Qənbər. Əlişir Nəvainin fars dilindəki şeirlərinin genişlənməsində rolu.

3. Kazmi Ə.Səid. Ə.Nəvainin düşüncəsində mülayimlik.

4. Tayib Qəyyum Abdul.Dəri və türk dillərində Nəvainin ədəbi ifadələrinin yerini öyrənmək.

5. Mişah Bəsir Abdul Seyyid. Nəvai – Teymurilər dövrü mədəni və bədii inkişafında Əlişir Nəvainin rolu.

6. Kuhi Xəlil Seyyid.Nəvai dövründə ədəbiyyat və mədəniyyətin mövqeyi.

7. Anisa Nəcəfi. Əlişir Nəvai ədəbiyyatında təfəkkür

8. Camal Ziyaudin. Sultan Hüseyn Bayqara dövründə Əlişir Nəvainin rolu.

9. Nurza Xatira. Ə.Nəvainin qəzəllərinin ritm təşəbbüsü.

10. Bəxtiyari Səfa Zərif. Əlişir Nəvainin iqtisadi planlarının təhlili.

11. Ənvari Adilə. Əlişir Nəvainin şeirlərində qəzəl tərtibinin quruluşu.

12. Əhməd Cavad Anuş və Saniyə Acman. Əlişir Nəvainin epik (fəlsəfi) baxışlarının əks olunması.

Özbəkistan, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistandan nəvaişünasların özbək və ingilis dillərindəki məqalələri:

1. Salahi Dilaram. Ə.Nəvainin nəsr əsərlərinin bədiyyatı.

2. Aşurova Gulbahar. Əlişir Nəvainin həyat və yaradıcılığının təhlili və ümumbəşəri ideyaların təfsiri məsələsi.

3. Azadə Tacıbayeva. XX əsrin əvvəlində Əlişir Nəvai “Xəmsə”sinin təbliği və təfsiri.

4. Dilnavoz Yusupova. “Aşiatul-lama’at” əsərinin yaradılmasında Əlişir Nəvainin rolu.

5. Dehqanav Əkrəmcan. Böyük şairin öyüd-nəsihətləri.

6. Burabiya Rəcəbova. İmam Buxari və Nəvainin əlaqələri.

7. Muhiddinova Bədiə. Əlişir Nəvainin əsərlərinin tərcüməsində Şahislam Şahməhəmmədovun rolu.

8. Nazmiyə Muhiddinova. Əlişir Nəvai və Səmərqənd.

9. Əhədخان Məhəmmədiyev. Nəvainin şeirlərində ümumbəşəri ideyaların təfsiri.

10. Əlişir Rəzzaqov. Əlişir Nəvainin qəzəllərində təvhid ideyasının bədii təfsiri.

11. Kəramət Mollaxocayeva. Əbdurəhman Cami və Əlişir Nəvainin şeirlərində Peyğəmbərin (s.a.v.) tərifi.

12. Ölməz Xocayev. Əlişir Nəvai və siyasi kommunikasiya (əlaqə).

13. Xasiyat Bekmirzayeva. Nəvai və Babur.

14. Fayzulla İskəndərov. “Heyrətul-əbrar” dastanındakı nağıl və tarixi həqiqətlərin bədii təfsiri.

15. Zuhra Açılova. Əlişir Nəvainin özbək dilinin inkişafında tutduğu yer və rolu.

16. Suvonova R.A. Əlişir Nəvainin “Mühakimətul-lügətəyn” əsərindəki bəzi sözlərin təhlili.

17. İbadulla Mirzəyev. Əlişir Nəvai yaradıcılığının Rusiya türkologiyasında geniş miqyaslı tədqiqi.

18. Almaz Ülvi Binnətova. Əlişir Nəvainin əsri və nəsi (Azərbaycan).

Bu konfrans münasibətilə aşağıdakı kitablar özbək, fars və puştulu dillərində nəşr olunmuşdur:

1. Əlişir Nəvai. Xəmsə (nəşrə haz.: Nurullah Altay)
2. “Əlişir Nəvainin təfəkkürlərini yenidən öyrənmək” məqalələr toplusu
3. “Özbək dilinin qısa tarixi” (nəşrə hazırlayan: Fauziya Aral Habibi)
4. “Özbək-puştu-dəri atalar sözləri toplusu” (nəşrə hazırlayan: Məhəmməd Alim Köhkan)
5. “Özbəkçə-puştuca-farsca (dəri)-türkçə-ingiliscə danışıq kitabı” (nəşrə hazırlayan: Azizullah Aral)
6. Əlişir Nəvainin portreti və abidələrindən xüsusi rəngli təqvimlər.

“Nəvai təfəkkürlərini yenidən öyrənmək” konfransına Özbəkistan Əlişir Nəvai “Xəmsə”sinin əski özbək yazısında çap edilmiş nüsxəsini təqdim etdi. Əsərin birinci cildi “Heyrətül əbrar” Özbəkistan prezidenti cənab Şavkat Mirziyayevın təbrik sözləri və Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universitetinin rektoru, nəvaişünas Şöhrət Siracəddinovun giriş sözü ilə başlayır.

Özbəkistan Respublikası Prezidenti Şavkat Mirziyayevın təbrik sözlərindən bir hissə: “Bu günə qədər Mir Əlişir Nəvainin əvəzsiz əsərləri müxtəlif xalqları mənəvi baxımdan birləşdirir. Xüsusən, bütün türk xalqları onu öz böyük şairi hesab edir və haqlı olaraq fəxr edirlər.

Hal-hazırda böyük babamızın doğulub böyüdüüyü dost və qardaş Əfqanıstan torpağında bu möhtəşəm şəxsiyyətin xatirəsinə hörmət və ehtiram göstərilməkdədir. Xüsusən, Herat şəhərində şairin məqbərəsinin abadlaşdırılması sahəsində əfqanlı dostlarımızla birgə aparılan əməliyyatlar bizə böyük məmnuniyyət bəxş edir.

Mən Həzrəti Nəvainin “Xəmsə”sinin yeni nəşrini qonşu və qardaş Əfqanıstan mədəniyyət ictimaiyyətinə özbək

xalqının səmimi hədiyyəsi kimi təqdim etməkdən məmnunam. Bu söz sənətinin bənzərsiz nümunəsi olan bu qiymətli əsər, Özbəkistan və Əfqanıstan arasında mövcud dostluq və həmrəylik əlaqələrini yeni və daha yüksək mərhələyə qaldırmağa xidmət edəcəkdir, inanıram.

7 aprel səhəri,özbəkistanlı nəvəişünaslardan ibarət rəsmi nümayəndə heyəti xüsusi təyyarə ilə Daşkənddən Herata uçdu. Cənab İsmətulla Erqaşov (Özbəkistan Prezidentinin Əfqanıstandakı xüsusi nümayəndəsi), Qeyrət Məcidov, Maarifjon Yoldaşov, Alimcan Dövlətov, Gülbahar Aşurova, İlyas Ərəbov və başqaları nümayəndə heyətinin tərkibində idi.

Açılış mərasimində çıxış edən nəvəişünas alim Şöhrət Siracəddinov “Böyük məqsəd yolunda (Cami və Nəvai)”adlı məqaləsi ilə tanışlıq edərkən, Cami tərəfindən tanınan Nəvainin dahiliyini belə şərh etdi: “Əbdurəhman Cami, Əlişir Nəvainin yaradıcılığını dünyaca məşhur fars ədəbiyyatı silsiləsində dəyərləndirərkən, onun türkcə şeirindəki bədii ustalığını fars şeirinin ölməz dahiləri ilə bir sıraya qoyur. Onlar arasındakı ədəbi əməkdaşlıq Əlişir Nəvai tərəfindən “Xəmsətul-mütəhəyyirin” əsərində geniş və ətraflı şəkildə işıqlandırılıb, Cami bu barədə “Baharistan” təzkirəsində qeyd edir və nəhayət, bu iki yaradıcı şəxslər arasındakı yazışmalar göstərir ki, onlar fars və türkcə şeirin yeni zirvəyə çatmasında qarşılıqlı razılıqla hərəkət ediblər”

Hər iki şairin fərdi münasibətləri, Cami Nəvaini ən yaxın dostu olaraq qiymətləndirirdi:

*Ən çox da dostluq bağına gələndə,
Vəfa budagında dursa Nəvai səssizcə,
Nəvazişlə söz açanda könüldən,
Təsəlli tapar sınımış ürəklər içdən.*

Nəvainin Herat konfransında iştirak edən nəvaişünas alim, filologiya elmləri doktoru Aftandil Erkinov “Nəvainin doğma şəhəri – Herata səyahət” adlı məqaləsində, konfransda Nəvainin və onun dilinə olan yüksək hörməti belə təsvir etdi: “Əlişir Nəvainin yaradıcılığına həsr olunmuş Herat konfransının ən mühüm cəhətlərindən biri özbək dilinə xüsusi diqqət ayrılması oldu. Məsələn, konfransda məktəb şagirdlərindən ibarət xor ansamblı əvvəlcə özbək, sonra isə dəri və puştu dillərində mahnılar oxudu. Bu, Əlişir Nəvainin dilinə olan hörmətin göstəricisi olaraq könülləri sevindirdi”¹²⁷

Konfransda yer alan 48 məqalədən 30-u özbək dilində, qalan 12-si dəri, 4-ü puştu və 2-si ingilis dilində yazılmışdı.

“Nəvai düşüncələrini yenidən öyrənmək” mövzusunda keçirilən beynəlxalq elmi-praktik konfransda 2000-dən çox iştirakçı yer aldı. Mərasim, Əfqanıstan Prezidenti M. Şakir Kargarinin nitqi ilə başladı. Daha sonra, Əfqanıstan Prezidenti M.Əşrəf Qaninin video məruzəsi göstərildi.

Tədbirə, Özbəkistan Respublikası Prezidentinin Əfqanıstan üzrə xüsusi nümayəndəsi İsmətullah Erqəşev, Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universitetinin rektoru, professor Şöhrət Siracəddinov, bu universitetin professoru Nurbay Cabbarov, filologiya elmləri doktoru Aftandil Erkinov, “Özbəkkino” milli agentliyinin baş direktorunun birinci müavini Şöhrət Rizayev, Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin sədr müavini Qeyrət Məcidov, filologiya elmləri doktoru Maarifjon Yoldaşov, nəvaişünas alim, filologiya elmləri namizədi Alimcan Dövlətov, Yunus Rəcəbi adına Özbək Milli Musiqi Sənəti İnstitutunun kafedra müdiri İlyas Ərəbov və ədəbiyyatşünas Gulbahar Aşurova

---

¹²⁷ Erkinov A. Nəvainin vətəni – Herata səfər

(https://uza.uz/uz/posts/Nəvaining-ona-shahri-Heratgasafar_275119)

qatıldılar. Tədbirdə çıxış edən İsmətullah Erqaşev, Şöhrət Siracəddinov, M.Tahir Zahir, Almaz Ulvi Binnətova, Səid Vahid Qatoli və başqaları böyük mütəfəkkir Əlişir Nəvainin dahiliyinin nə qədər böyük olduğunu, onun mirasının qiymətini bilmək və öyrənməyin vacibliyini, hazırda nəvaişünaslıq sahəsində görülməsi lazım olan araşdırma işlərini və Nəvainin düşüncələrini müasir dövrün tələbləri əsasında yenidən öyrənmək məsələlərini müzakirə etdilər. Açıq mərasimi sənət ustası İlyas Ərəbovun mükəmməl ifası ilə başa çatdı. Ardınca konfrans iştirakçıları Əlişir Nəvainin və Gövhərşadbəyimin məqbərəsini ziyarət etdilər.

Herat şəhərində Gövhərşadbəyim adı ilə əlaqəli abidələr də çoxdur. Bunlardan bəziləri: “Gövhərşad məktəbi”, “Gövhərşad cümə məscidi”, “Sultan Hüseyn Bayqara məktəbi”, “Sultan Hüseyn Bayqara xanəqahı”, “Əmir Əlişir Nəvai cümə məscidi”, “Darul-hovuz”, “Daruş-şəfa”, “İxlasıyyə xanəqahı” və “İxlasıyyə məktəbi” qeyd edilə bilər. Sovet işğalı və Əfqanıstandakı vətəndaş müharibələri nəticəsində bu tarixi abidələrə böyük ziyan dəymişdir. Bu günə qədər möhkəm qalan tək bina isə Gövhərşadbəyim məqbərəsinin tarixən tanınan “Yaşıl qübbə” və ya “Dərviş qalpaq qübbəsi” adı ilə tanınan qübbəsidir. Onun yanında Əlişir Nəvai məqbərəsi yerləşir. Məqbərə ilk dəfə 1948-ci ildə hakim Abdullahxan Malikyarın təşəbbüsü ilə yenidən qurulmuş, 2005-ci ildə isə Özbəkistanın Babur Fondu işi başlamış, amma Əfqanıstan rəsmiləri tərəfindən maneələr səbəbindən dayanmışdır.

Səkkiz ildən sonra Əfqanıstan Mədəniyyət və İnformasiya Nazirliyi tərəfindən yenidən tikilmişdir. Burada bir məlumatı qeyd etmək vacibdir ki, Heratdakı Teymurilər dövrünün heç bir memarlıq abidəsi hələlik UNESCO tərəfindən rəsmi olaraq siyahıya alınmamışdır. Özbəkistan Res-

publikası rəsmi nümayəndə heyəti 2020-ci ilin yazında Herata etdiyi səfərdə nümayəndə heyətinin rəhbəri Abduqafur Qırğızbayev dedi: “Əmir Əlişir Nəvai qəbrini rekonstruksiya etməklə yanaşı, ətrafı da abadlaşdırmağı nəzərdə tuturuq. Gələn il Əfqanıstanla birlikdə Nəvainin 580 illik yubileyini qeyd edəcəyik”.

8 aprel “Əlişir Nəvai düşüncələrini yenidən öyrənmək” mövzusunda beynəlxalq konfransın ikinci günü elmi komitə sədri Azizullah Aralın hesabat məruzəsi ilə başladı. O, öz məruzəsində bəzi vacib faktlarla iştirakçıları tanış etdi: “Əfqanıstan prezidentinin 09.11.2020-ci il tarixli 3015 nömrəli sərəncamı ilə, ali məktəb müəllimləri, Elmlər Akademiyası üzvləri, nəvaişünas alimlərdən 12 nəfərlik elmi komitə yaradıldı. Komitə üzvləri üç ay yarım ərzində fasiləsiz işləmişdir. Bu müddət ərzində konfrans ünvanına göndərilən 119 məqalədən 84-ü komitə müzakirəsinə daxil edilmişdir. Onlardan 76 məqalə topluda çap olunması məqsədəuyğun hesab edilib. Birinci mərhələdə isə 48 məqalə nəşr olunması qərara alınmışdır. Elmi komitə tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş 22 məqalə müəllifinə məruzə etmə imkanı verilmişdir”.

Eyni zamanda, elmi komitə hesabatında komitə üzvləri tərəfindən hərtərəfli yoxlanılıb, nəşrə tövsiyə olunan 9 kitab adı (Nəvainin 5 kitabda “Xəmsə”si, “Özbək dilinin qısa tarixi”, “Özbək-puştu-dəri atalar sözləri toplusu”, “Özbək-puştu-dəri-türkçə-ingiliscə danışıq” kitabları da daxil olmaqla) qısa şəkildə təqdim edilmişdir. Elmi məruzələr zamanı çıxış edən Əfqanıstan Mədəniyyət və İnformasiya naziri M.Tahir Zahir, yerli və xarici nəvaişünas alimlər öz məzmunlu və zəngin elmi məqalələri ilə iştirak etdiklərini yüksək qiymətləndirərək, dedi: “Beynəlxalq seminar komissiyasının üzvü və elmi komitə sədri Azizullah Aralın təqdim

etdiyi hesabatdan məlum olur ki, seminar çərçivəsində əlliyə yaxın elmi məqaləni əhatə edən xüsusi toplu çap olunmuşdur”. Nəvainin “Xəmsə”si Özbəkistan dövlətinin yardımı ilə Daşkənddə nəşr edilmiş və bu əsər tezliklə Kabilə aparılaraq, ölkə boyu universitetlər və digər elmi müəssisələrin istifadəsinə veriləcəyi vurğulanmışdır.

Özbək, azərbaycanlı, qazax, qırğız, tacik, türkmən və əfqan alimləri, nəvaişünasları, yazıçı və şairlərinin fəal iştirak etdiyi elmi konfransın yekununda iştirakçılar tərəfindən yekdilliklə 10 maddədən ibarət qətnamə qəbul edilmişdir.

Qətnamədə deyilir: “Tarixi Herat şəhərindəki “Mövlanə Cəlaləddin Rumi” konfrans sarayında üç gün davam edən, böyük mütəfəkkir, şair, yazıçı və dövlət xadimi Əmirul-kəlam Əlişir Nəvai düşüncələrini yenidən öyrənməyə həsr olunmuş beynəlxalq seminar öz qarşısına üç məqsəd qoyaraq işə başlamışdır: “Ölkə və bölgədə qarşılıqlı yaxınlaşma və geniş miqyasda həmrəylik mühiti yaratmaq, daim sülh və sabitlik təmin etmək və nəhayət, ölkənin elm və maarifləndirmə sahəsindəki mütəfəkkir şəxslərinin şərəfini, vətən və bölgənin mədəni irsini qorumaq”

Qətnamənin davamında irəli sürülən tələblər maddə-maddə qeyd olunur.

1. Əlişir Nəvai məqbərəsi və bağı Teymurilər dövrü memarlığı üslubunda təmir edilməsi.

2. Herat və ölkənin digər şəhərlərində Əlişir Nəvai dövrünə aid tarixi abidələri bərpa etmək və təmir etmək.

3. Əlişir Nəvainin elm, mədəniyyət və dil sahəsindəki xidmətləri sayəsində Kabil şəhərində Əlişir Nəvai adına Türk dili tədqiqat mərkəzi təşkil etmək.

4. Özbəkistan və Əfqanıstan arasında, eləcə də region və dünyanın digər ölkələri ilə elmi və mədəni əməkdaşlıq platforması yaratmaq.

5. Ə.Nəvai adına yüksək dövlət mükafatı təşkil etmək
6. Ölkənin müxtəlif vilayətlərində bir neçə məktəbə Əlişir Nəvai adını vermək.

7. Ölkənin birinci dərəcəli vilayətlərindən birinin aeroportuna Əlişir Nəvainin adını vermək.

8. Kabilin ümumi kitabxanasına Əlişir Nəvai adının verilməsi.

9. Ölkənin yaxın gələcəkdə vilayət statusuna qaldırılacaq inzibati mərkəzlərindən birinə Əlişir Nəvai adının verilməsi.

10. Herat Universiteti nəzdində Əlişir Nəvai kitabxanasının təşkil edilməsi. Bu işlər Əfqanıstan dövlət başçısı, hökuməti və müvafiq təşkilatlardan ciddi şəkildə tələb edilir.

Konfrans iştirakçılarının mədəni-maarif gecəsi İxtiyarəddin qalasında (eramızdan əvvəl 330-cu ildə inşa edilmiş İskəndər Qalası) təşkil olundu.

9 aprel, konfransın üçüncü günü Herat tarixi abidələrini ziyarət etməklə seminar işi sona yetdi.

2021-ci ildə Əlişir Nəvainin anadan olmasının 580 illiyi münasibətilə Özbəkistanda geniş miqyasda tədbirlər keçirildi. Əfqanıstan İslam Respublikasının Herat şəhərində isə 2021-ci il 7-9 aprel tarixlərində Nəvainin 580 illik yubileyinə həsr olunmuş konfrans keçirildi. Özbəkistanlı bir neçə nəvəişünas və ziyalı həyatlarında ilk dəfə olaraq Əfqanıstana, xüsusilə Herat şəhərinə getməyi və Əlişir Nəvai məqbərəsini görməyi bacardılar. Bir neçə nəslin özbək nəvəişünasları Herat şəhərini və Nəvai məqbərəsini görmək ümidi ilə bu dünyadan köçdülər. Filologiya elmləri doktoru Aftandil Erkinov bu səfəri belə xatırlayır: “Bu sətirlərin yazılmasının başlanğıcı 1981-ci ilə gedib çıxır. O vaxt biz Daşkənd Dövlət Universitetinin özbək filologiyası fakültəsinə qəbul olunmuşduq. Kurs yoldaşlarımız arasında

Əfqanıstandan olan özbək – Azizullah Aral adlı bir gənc də var idi. Kabil Universitetinin dəri filologiyası fakültəsini bitirib, artıq özbək filologiyasını öyrənmək üçün Özbəkistana gəlmişdi. Azizullah bizdən yaşca böyük idi, ona uyğun olaraq həyat təcrübəsi də daha çox idi. Biz onunla dostlaşdıq. Ondan öyrəndiyim həyat təcrübəsi mənə ömrüm boyu faydalı oldu. Azizullahın vətəni olan Əfqanıstan haqqında təsəvvürlər biz – özbək alimi üçün əsasən Nəvainin siması və onun Heartdakı məqbərəsi vasitəsilə canlanırdı.

Azizullah Universitetdə təhsilini bitirərək öz yurduna qayıtdı. Əfqanıstandakı vəziyyət ölkə ziyalıları üçün çoxsaylı çətinliklər yaratdı. Buna baxmayaraq, Azizullah filoloq və jurnalist kimi özbək mədəniyyəti üçün çox faydalı işlər görmüş, böyük uğurlar əldə etmişdi. Və nəhayət, Əlişir Nəvainin 580 illik yubileyinin Əfqanıstanda hökumət səviyyəsində keçirilməsində əsas təşkilatçılardan biri oldu. Bu konfransın ən yüksək nöqtəsi bizi – qonaqları Əlişir Nəvai məqbərəsinə aparılması oldu. Bu ziyarətimizdən aldığımız təəssüratları təsvir etmək mümkün deyil. Bu, sanki yuxuda idi”¹²⁸ Həqiqətən də, son yarım əsrdə Əfqanıstandakı qeyri-sabitliklər səbəbindən, özbək nəvaişünas alimləri üçün Əlişir Nəvainin məzarını ziyarət etmək əlçatmaz bir arzu olmuşdu. Nəvainin məzarını ziyarət etmək fürsətini tapmağa müvəffəq olmağımıza imkan verən şəraitdən də danışmaq lazımdır.

Özbəkistan Respublikasının Prezidenti Şavkat Mirziyayevın söyləri, aparılan danışıqlar uzun illərdir müharibə vəziyyətində olan Əfqanıstandakı vəziyyəti yumşaltmaq, regionda sabitliyi təmin etmək üçün görülən tədbirlər artıq

---

¹²⁸ Erkinov A. Əlişir Nəvainin 580 illik yubileyinə həsr olunmuş Herat konfransına qatılma /Əlişir Nəvai. Beynəlxalq jurnal. 2023 (1). S. 49-57.

öz nəticəsini verməyə başlayır¹²⁹.

Konfransda Özbəkistan, Azərbaycan, Qırğızıstan, Qazaxıstan kimi ölkələrdən bir sıra ədəbiyyatşünas alimlər iştirak etdilər. Böyük şairin həyatı və fəaliyyəti haqqında məruzələr təqdim olundu, şairin qəzəllərindən nümunələr oxundu. Yığıncaqdan sonra konfrans iştirakçıları, o cümlədən özbəkistanlı qonaqlar Nəvai məqbərəsini ziyarət etdilər. Həmin vaxt Qafur Qulamın 1964-cü ildə yazdığı “Nəvai qəbri üstündə” şeirinin misraları ağıla gəlir:

*Dilimin aydınlığı hislə doğar gün kimi,
Məzarın önündə durub düşüncəm dün kimi.
Qulağın eşitməsə də, qəlbdən səslər ün kimi,
Vətəndaşlar salamını yazdım kitab – cild-cild,
Nəvai deyib gəldim Musəllaya könül bil.*

Konfrans iştirakçıları gələcəkdə dövlətlərarası münasibətləri inkişaf etdirmək, ədəbiyyat əlaqələrini yaxşılaşdırmaq üzrə bir çox tədbirlər planlaşdırdılar. Əlişir Nəvainin doğulub-yaşadığı torpağa addım atmaq hər nəvaişünas alim, Əlişir Nəvai ilə əlaqəli insan üçün böyük bir şərəfdir.

“Hərdən Herat səfərindən özümlə Nəvai qəbrindən üç sıxma torpaq gətirə bilməyimin də bəlkə rəmzi mənası vardır. Bir ovuc atam nəvaişünas alim Sadiq Erkinov (1930-2009) qəbrinə səpdim. O, digər nəvaişünas alimlər kimi Nəvainin məqbərəsini ziyarət edə bilməsə də, Nəvainin torpaq payından bir pay onun yer sinəsinə çatdı. Daha bir paymüəllimlərim, akademik, filologiya elmləri doktoru, professor Əziz Qəyumov (1926–2018) və filologiya elmləri doktoru, professor Nəcmiddin Kamilovun (1938–2012) mə

---

¹²⁹Yenə orada, s.49-57.

zarları üstünə apardım.

Üçüncü qism torpağı nəvaişünas şagirdim, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Rüstəm Cabbarova təhvil verdim. Qoy, o Özbəkistanda olsa da, Nəvainin ömür sürdüyü şəhərə və vətən torpağına yaxınlaşsın. Böyük nəvaişünasların işini Əlişir Nəvai torpağını əlində və qəlbində saxlayaraq davam etdirsən”¹³⁰. Bu yerdə Herat konfransına gedən özbəkistanlı dostlarımızın konfransdan aldıkları təəssüratları bölüşməyi də uyğun bildik.

Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universitetinin rektoru, filologiya elmləri doktoru, akademik Şöhrət Siracəddinov Özbəkistan və Əfqanıstanın ədəbiyyat əlaqələrində fəal iştirak edən alimlərdən biridir. Alim Əlişir Nəvai siması vasitəsilə iki xalq arasında ədəbiyyat və mədəniyyət əlaqələrinin möhkəmlənməsinin bütün ədəbiyyat və elm sahiblərinin marağında olduğunu vurğulamışdır: “Prezidentimizin türkdilli dövlətlərarası əməkdaşlıq şurasının sammitində Nəvai babamızın irsini öyrənmək və təbliğ etməyin bugünkü dövr üçün nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi barədə söylədiyi fikirlər tarixən kök salmış xalqlarımız üçün mənəvi yüksəlişə çağırış oldu. Türkdilli dövlətlər şurasında təsis edilən Əlişir Nəvai adına beynəlxalq mükafat artıq dünya humanitar elmlərinin inkişafına, babamızın söylədiyi ümumbəşəri dəyərlərin təbliğinə xidmət edən elm, ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət xadimlərinə veriləcək. Bu bizə Nobel mükafatının nüfuzunu xatırladır. Heratda keçirilən beynəlxalq konfransa məhz belə yüksək ruhla, şərəflə getdik”¹³¹. Əfqanıstanda özbəklərin dərin hörmətə sahib olması qədimdən iki xalq arasındakı

---

¹³⁰Erkinov A. Nəvai məqbərəsindən üç parça torpaq // Dəraçki, 2021, 27 may.

¹³¹Herat səfəri: Nəvai dahası dünya // Yeni Özbəkistan. 2021-ci il, 16 aprel.

yaxın əlaqələrin əsasını təşkil edir.

Özbəkistan Prezidenti Şavkat Mirziyayev tərəfindən regionda sülhü qorumaq məqsədilə həyata keçirilən cəhdlər bu əlaqələri daha da möhkəmləndirməkdədir. Əlişir Nəvai şəxsiyyəti haqqında söhbət gedərkən hər iki dövlətin rəhbərlərinin böyük şairin xatirəsinə göstərdikləri ehtiramı xüsusilə qeyd etmək lazımdır, bizim fikrimizcə. Herat şəhərində əməkdaşlıqla keçirilən beynəlxalq konfrans nəvaişünaslıq sahəsində mühüm addımlardan biri olmaqla tarixə düşəcək. Bu konfransda Əlişir Nəvaiyə və özbək ədəbiyyatına aid bir çox mütəxəssislər iştirak etmişdir.

Beynəlxalq konfrans iki qonşu dövlətin mədəni və siyasi həyatında mühüm yer tutduğuna görə Özbəkistan Respublikasının Prezidenti Şavkat Mirziyayev və Əfqanıstan Respublikasının Prezidenti Əsrəf Qəni konfrans iştirakçılarına təbriklərini göndərmişlər.

Əfqanıstanda yaşayan özbəklər üçün ərəb əlifbasında Əlişir Nəvainin “Xəmsə”si 5000 nüsxədə hədiyyə olaraq göndərilməsi Özbəkistan hökumətinin Əlişir Nəvai şəxsiyyətinə və Əfqanıstandakı özbəklərə qarşı dostluq münasibətinin sübutu sayılır.

Hazırda Əfqanıstanda 7 milyondan çox özbək yaşayır, onlarca məktəbdə, o cümlədən Şimali Əfqanıstandakı demək olar ki, bütün məktəblərdə özbək dili və ədəbiyyatı fənni proqramlara daxil edilir.

Özbəkistan Respublikasının Prezidenti tərəfindən hədiyyə olunan kitablar bu məktəblərin şagirdlərinə paylanacaqdır. Hazırda Əfqanıstandakı 5 universitetdə Özbək dili və ədəbiyyatı fakültəsi fəaliyyət göstərməkdədir. Bu gələcəkdə yaxın əməkdaşlığa işarədir.

Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti Əfqanıstandakı özbək dili tədris edilən

bütün təhsil müəssisələri üçün əsas metodik mərkəz hesab olunur. Universitetin alimləri tərəfindən hazırlanmış kitab toplusunu Əfqanıstan Respublikası Prezident Administrasiyasının rəhbəri Məhəmməd Şakir Karqara təqdim edərək əməkdaşlığımızın davam edəcəyinə ümid etdik. Konfrans yüksək ruhda keçdi. Bu fürsətdən istifadə edərək müxtəlif ölkələrdən gələn nəvəşünas dostlarımızla görüşdük, fikir mübadiləsi apardıq, elmi əməkdaşlıq üzrə planlar qurduq. Əlişir Nəvainin məqbərəsini ziyarət etdik. Ruhumuz təmizləndi, qəlbimiz nura büründü. Çünki böyük Nəvainin əsərlərində tərənnüm olunan dostluq və sülh mühiti daim xeyirxahlığa aparır¹³².

Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universitetinin professoru, filologiya elmləri doktoru Nurbay Cabbarov uzun illərdir klassik ədəbiyyat, xüsusən də Əlişir Nəvainin yaradıcılığı üzərində tədqiqatlar aparır. Onun Herata səfəri və böyük şairin məqbərəsini ziyarət etməsi elmi fəaliyyətində unudulmaz iz buraxdı.

“Uzun müddət idi ki, Əlişir Nəvainin doğulub böyüdüüyü Herat şəhərinə getmək, onun mübarək məzarını ziyarət etmək bir arzu idi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyayevin söyləri ilə bu arzumuz gerçəkləşdi. Heratda Nəvai babamızın anadan olmasının 580 illiyi münasibətilə keçirilən beynəlxalq konfransda Özbəkistan Prezidentinin Əfqanıstan üzrə xüsusi nümayəndəsi İsmətullah Erqəşevin rəhbərlik etdiyi elmi və yaradıcı heyətdən ibarət nümayəndə heyətimiz böyük babamızın müqəddəs məqbərəsini ziyarət etdi.

Bu, həqiqətən də yeni dövrə qədəm qoyduğumuzun sübutudur. Prezidentimizin konfrans iştirakçılarna ünvanladığı təbriki dinləyərkən dərin təsirləndik. Yeni Özbəkistanın

---

¹³² Yenə orada.

böyük mütəfəkkirlərinin bəşəriyyət mədəniyyətinə verdiyi misilsiz töhfələri dünyaya layiqincə təqdim etdiyini qəlbimizin dərinliklərində hiss etdik. Əfqanıstanın elm və incəsənət nümayəndələri ilə yanaşı, qardaş türk dövlətlərindən olan nəvaişünas alimlərin də konfransda iştirakı onun beynəlxalq nüfuzuna əlavə dəyər qatdı.

Prezident Əşrəf Qəninin video təbrikində bu ifadə Özbəkistan rəhbərliyinə və xalqına olan yüksək ehtiramın göstəricisi oldu: “Özbəkistanın Heratda Əlişir Nəvai memorial kompleksini abadlaşdırması, bərpa proqramını həyata keçirməsi və böyük şairin “Xəmsə”sinin yenidən nəşr edilməsi Nəvai irsini öyrənən əfqan elmi-akademik cəmiyyəti və dünya mütəxəssisləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilib. Onun əsərlərində ifadə olunan və heç vaxt köhnəlməyən bəşəri ideyalar bu gün üçün də olduqca dəyərlidir¹³³.”

Özbəkistan Yazıçılar Birliyi sədrinin müavini, şair Qeyrət Məcid də Herat konfransının iştirakçılarından biri idi. Onun bu səfərlə bağlı təəssüratları mətbuat vasitəsilə yayımlandı: “Rəhmətlik babam və atam Nəvainin əsərlərini çox oxumağın vacibliyini dəfələrlə vurğulayırdı. O zaman onların sözlərindən ilhamlanaraq bu misraları yazmışdım:

*İlahi kəlamı lağ yeri sanma,
Özünü özgəyə əsla qul sayma.
Atam söyləmişdi: – Herat ellərə,
Salam göndərməyi heç unutma.*

Bu şeiri yazarkən, əlbəttə ki, böyük Nəvainin məqbə-rəsinə getmək və onu ziyarət etmək ağıma belə gəlmirdi.

---

¹³³Herat səfəri: Nəvai dahası dünya tərəfindən tanınır // Yeni Özbəkistan. 2021-ci il, 16 aprel.

Aeroportda bizi səfirlik nümayəndələri və Əfqanıstan hökumətinin rəsmiləri qarşıladı. Daha sonra beynəlxalq konfransın açılış mərasiminə qatıldım. Herat şəhərindəki möhtəşəm konfrans zalı dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş alimlər, şairlər və Nəvaiyə dərin ehtiram bəsləyən insanlarla dolu idi. Görkəmli alimlər və yaradıcı şəxslər böyük mütəfəkkirin dünya ədəbiyyatındakı yeri, insan kamilliyi yolundakı misilsiz xidmətləri barədə yeni fikirlər söylədilər. Bu, qəlbimizi sevindirdi. Əlişir Nəvainin müqəddəs məzarına gəldik və Qurani-Kərim oxuduq”¹³⁴

---

¹³⁴ Yenə orada.

III FƏSİL

NƏVAİŞÜNASLIĞIN ELMİ-KÜTLƏVİ İSTİQAMƏTİ VƏ MƏNBƏLƏRİ

3.1. Dövri mətbuat – nəvaişünaslığın tribunası

“Yulduz” həftəliyi haqqında

Tarixdə Cənubi Türküstan adlandırılan coğrafi ərazi hazırkı Əfqanıstanın şimalında yerləşən on vilayəti (Bədəxşan, Təhhar, Qunduz, Bağlan, Samangan, Bəlx, Cüzcan, Sərpul, Herat və Bədğis) əhatə edirdi. Bu vilayətlərdən ilk dördü “Qatağan diyarı” (*Qatağon sözünün mənası –repressiya deməkdir – A.Ü.*), qalan altısı isə “Türküstan diyarı” adlanırdı. Sonradan Qatağan “Şimal-şərq”, Türküstan isə “Şimal” vilayətləri kimi işlədilmişdir. Bəzi mənbələrdə Cənubi Türküstan əvəzinə “Türküstani-Əfqaniyyə” (1919) ifadəsinə də rast gəlinir.

Bu ərazi qədimdən türklərin (türk xalqlarının), o cümlədən özbəklərin, türkmənlərin, qazaxların, qırğızların, qızılbaşların, bayatların, qaraqalpaqların, qırpaqların, Xorasan türklərinin, tatarların, afşarların, aymakların və digər türk xalqlarının vətəni olmuşdur. Onlar öz milli dillərinə, yazı sistemə, mədəniyyətinə və idarəetməsinə malik idilər. XVIII əsrin ikinci yarısına qədər Cənubi Türküstan özbəkləri öz ərazi hakimiyyətlərinə sahib idilər. Məlumatlara görə, keçmişdə olduğu kimi, bu gün də özbək əhalisi Özbəkistandan sonra ən çox hazırda Əfqanıstanın şimalında yaşayır. Buna əsasən demək olar ki, Cənubi Türküstan (Şimali

Əfqanıstan) qədimdən bəri türklərin (türk xalqlarının) yurdu olmuşdur. XVIII əsrin sonlarına doğru bu bölgədəki yerli özbək hakimiyyətləri, o cümlədən Maymana hakimiyyəti (1751-1893) cənubdan hücum edən puştu qəbilələrinin əlinə keçmişdir.

Nəticədə siyasi böhranla üzləşən Cənubi Türküstan əhalisi puştuların idarə etdiyi Qəndəhar hakimiyyətinə tabe edilərək vergi ödəməyə məcbur edilmişdir. Şah Əmənullah Xan dövründə (1919-1929) Şimali Əfqanıstanın puştulaşdırılması məqsədilə ölkənin cənub və şərq vilayətlərindən puştu qəbilələrinə mənsub əhali Cənubi Türküstana köçürülmüşdür. Bu siyasət xüsusi bir “Nizamnamə” əsasında həyata keçirilmiş və köçürülən puştular torpaq, su, pul və silahla təmin edilmişdir. Şimali Əfqanıstanın, xüsusilə “Qatağan” diyarının (Şimal-şərq vilayətləri) puştulaşdırılması prosesi Nadir Xan dövründə (1929-1933) də davam etmişdir. Bu axının davam etməsilə yerli əhali gəlmə hakim təbəqənin təsiri altına düşmüş, dilini, ədəbiyyatını, adət-ənənələrini və ən əsası, öz kimliyini unutmaq həddinə çatmışdır.

Mərkəzi hökumət tərəfindən tətbiq edilən yeni siyasət nəticəsində Cənubi Türküstanın (Şimali Əfqanıstan) türkləri (özbək, türkmən, qazax, qırğız, tatar və başqaları) ana dillərində oxumaq, yazmaq, təhsil almaq, dövlət idarələrində işləmək və açıq şəkildə öz dillərində danışmaq hüququndan tamamilə məhrum edilmişdir. Yerli əhalinin övladları məktəblərdə puştu dilində təhsil almağa məcbur edilirdi. Bunun üçün cənubdan puştu müəllimləri cəlb edilirdi.

Uşaqılıq illərində bu vəziyyətin şahidi olmuş Turdiqul Maymanaqi (1936, hazırda İsveçdə yaşayır) bildirir ki, puştu dilində yazılmış məktəb dərsliklərini oxumaq yerli türk (türk xalqları) uşaqları üçün nəinki böyük çətinlik yaratmış, həm də yerli müəllimləri çətin vəziyyətə salmışdır.

Maymanaqi, ABŞ-da təhsil almış Herat vilayətinin maarif idarəsinin rəhbəri Əhməd Ziya Təhxariyə (1960-cı illər) istinad edərək yazır ki, Herat vilayətinin (mərkəzi Maymana şəhəri) əhalisi ölkənin maarif sisteminə etiraz olaraq Maarif naziri (1955-1964) Əli Əhməd Poapala “özbək bölgələrində məktəblərdə özbək dilində dərs keçirilməlidir” deyərək ərizə təqdim etdikdə, nazir Poapal onların ərizəsinin altına: “özbək dilində məktəb təhsili almaq istəyənlər Özbəkistana getsinlər”, – deyərək cavab yazmışdır. O dövrdə mərkəzi hökumətin bu siyasətinə nəinki özbəklər, taciklər və hətta bəzi puştu ziyalıları da etiraz etmişdir.

Məsələn, Məhəmmədzayi qəbiləsinə mənsub Nəci-bulla Tur Vayon Kabildə nəşr etdiyi bir məqalədə bildirmişdir ki, puştulaşdırma siyasəti ölkənin inkişafına mane olacaq, xalqlar arasında ixtilaf yaradacaq və daha məqsəddə uyğun olanı məktəblərdə müxtəlif dillərin tədris edilməsidir. Bu şəkildə illər keçdikcə cəmiyyətdə tədricən bir oyanmış baş vermiş, siyasi və sosial dəyişikliklər yaşanmağa başlamışdır. Nəticədə özbəklər də ölkənin Milli Məclisinə (Parlamentinə) nümayəndələr göndərməyə başlamışdır. Bundan sonra xalqın millət vəkilləri vasitəsilə özbəklərin mədəni hüquqlarının təmin edilməsi məsələsində hökumətə müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür. Qısa müddət sonra ölkədə siyasi partiyalar yaranmağa başlamışdır (1960-cı illər).

Əfqanıstan Xalq Demokratik Partiyasının orqanı olan “Xalq” qəzetinin (həftəlik nəşr) 1965-ci il üçüncü və beşinci saylarında ilk dəfə özbək dilində iki şeir dərc olunmuş və bu hadisə ölkə özbəkləri tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır. Əbdulhəkim Şəri Cüzcaniyə məxsus bu şeirlərdən biri “Yeni yol”, digəri isə “Yeni dövr nəğməsi” adlanırdı. Müəllifin sözlərinə görə, həmin dövrdə Kabil Universitetində təhsil alan özbək tələbələr bu şeirləri oxuyarkən

çətinlik çəkmiş və hətta onların hansı dildə yazıldığını belə müəyyən edə bilməmişlər. Az sonra eyni qəzetdə türkmən şairi Öraz Məhəmməd Farnın türkmən dilində bir şeiri dərc ediləndə, türkmənlər də öz dillərində yazılmış bu şeiri oxumaqda çətinlik çəkmişlər. Çünki bu dövrə qədər puştulaşdırma siyasəti nəticəsində Cənubi Türkünstanın (Şimali Əfqanıstanın) yerli əhalisinin övladları üçün öz ana dilləri yad bir dilə çevrilmişdi.

“Yulduz” qəzetinin yaranması

1978-ci ilin yazında (27 aprel) Əfqanıstanda baş verən çevriliş nəticəsində Xalq Demokratik Partiyası siyasi hakimiyyətə gəldi. Əvvəllər mərkəzi nəşri olan “Xalqqəzeti”nin səhifələrində özbək və türkmən dillərində şeirlər dərc edən bu partiyanın siyasi hakimiyyəti ələ keçirməsi ölkədə yaşayan türklər – özbəklər və türkmənlər üçün mühüm tarixi hadisə və dərin dönüş nöqtəsi hesab olunur. Bu siyasi dəyişiklikdən sonra özbək və türkmən ziyalıları dövlət idarələrində məsul vəzifələrə gətirilməyə başlandı. Ən azı 250 il mətbuatdan kənar saxlanılan özbəklərə öz ana dillərində oxumaq, yazmaq, danışmaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq, kitab, qəzet və jurnal nəşr etmək, radio yayımlamaq hüququ verildi. Əfqanıstan mətbuatında ilk dəfə işıq üzü görən “Yulduz” qəzeti (1978) özbək və türkmən dillərində nəşr olunmağa başladı.

Bu bölmədə “Yulduz” qəzetinin yaradılması, nəşri və yayılması məsələlərinə ətraflı toxunmağa çalışacağıq.

Tarixçi alim Şadman Hayitov “Yulduz” qəzeti haqqında belə yazır: “1978-ci ilin aprel hadisələrindən 21 gün sonra Bəlx vilayətinin mərkəzi Məzari-Şərif şəhərində Abdullah

Roin redaktorluğu ilə özbək dilində “Yulduz” qəzeti nəşr olundu. “Yulduz” qəzeti Əlişir Nəvainin məşhur misrası – “İnsan isən, insan kimi yaşa, xalq dərđini dərđin bil” şüarı altında çap edilirdi. Qəzet 7300 nüsxədə çap olunur və onun səhifələrində Nəvai, Babur, Məşrəb, Nadirə, Uveysi, Ənbər Atun kimi klassik özbək ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərləri ilə yanaşı, Qafur Qulam, Aybək, Pirimqul Qadirov, Adil Yaqubov, Arif Osmanov kimi müasir özbək ədiblərinin əsərlərindən də nümunələr verilirdi. “Yulduz” qəzeti ilə yanaşı, türkmən dilində “Gürəş” (“Güləş”) qəzeti də nəşr olunurdu. “Yulduz” və “Gürəş” qəzetləri Əfqanıstanda özbəklərin yaşadığı 10 vilayətə yayılırdı. “Yulduz” qəzetində əfqanıstanlı özbəklərdən Əşrəf Əzimi, Məhəmməd Əmin Mətin, İshaq Sano, Taci Məhəmməd Zikrullah kimi ziyalılar fəaliyyət göstərirdi. 1990-cı ildə “Yulduz” qəzetinin bir qrup əməkdaşı Özbəkistana səfər edərək özbəkistanlı jurnalistlərlə fikir mübadiləsi aparmışdı. “Yulduz” qəzetinin redaksiyasına Özbəkistandan “Sovet Özbəkistanı” (“Özbəkistanın səsi”), “Özbəkistan ədəbiyyatı və sənəti”, “Aydın” qəzetləri, həmçinin “Şərq Yulduzi” və “Gülüstan” jurnalları göndərilirdi.”¹³⁵

Əfqanıstan Xalq Demokratik Partiyasının rəhbərlərindən biri, özbək əsilli Əbdulhəkim Şəri Cüzcani çevrilişdən sonra ölkənin Ədliyyə naziri və Baş prokuroru təyin edilmişdi. Cüzcani xatirələrində bildirirdi ki, o, partiyanın Baş katibi və İncilabi Şura rəhbəri Nurməhəmməd Taraki ilə görüşü zamanı belə bir fikir səsləndirmişdi:

“Partiyamız öz nizamnaməsində xalqa xidmət edəcəyinə söz verib. Zorakı rejimlər dövründə əziyyət çəkmiş müxtəlif xalqların və etnik qrupların mədəni həyatını bərpa

---

¹³⁵Hayitov Ş. Özbək miqrantlarının tarixi (1917-1991). D.: 2008, S. 142-143.

etməyi öz borcu hesab edib. Bu gün partiyamız hakimiyyəti ələ keçirdi. İndi isə verdiyi vədləri ardıcıl olaraq yerinə yetirməlidir, Taraki onun sözlərini təsdiqləyərək demişdi: “Əlbəttə, verdiyimiz vədləri yerinə yetirəcəyik”. Daha sonra o, əlavə edərək soruşmuşdu: “Partiyamız verdiyi vədləri yerinə yetirmək üçün hökumətimiz hansı addımları atmalıdır?” Bu zaman Cüzcani Tarakiyə belə cavab vermişdi: “Biz özbək, türkmən, bəluç, paşayi və digər azsaylı xalqların Əfqanıstan milli radio və televiziyasında öz ana dillərində yayımlarını təşkil etməliyik. Onların dillərində kitab, jurnal və qəzetlər nəşr etməliyik. Bundan əlavə, Elmlər Akademiyası və Maarif Nazirliyində xüsusi bölmələr açmalıyıq”. Çox keçmədən dövlət rəhbəri Nurməhəmməd Taraki bu məsələyə dair İncilabi Şura tərəfindən qəbul edilmiş “IV Fərman”ı imzaladı.

Savr inqilabının qələbəsindən cəmi üç ay sonra, Kabil-də Mədəniyyət və İnformasiya Nazirliyinin nəzdində bu qurumun orqanı kimi “Yulduz” təsis edildi. “Yulduz” əvvəlcə özbək və türkmən dillərində həftədə bir dəfə nəşr olunan qəzet (həftəlik) kimi fəaliyyətə başladı. Lakin özbək ziyalıları arasında bu qəzetin baş redaktoru vəzifəsinə uyğun bir şəxs tapmaq çətin idi. Çünki həmin dövrdə Əfqanıstanda özbək dili və özbək jurnalistikası üzrə təhsil almış mütəxəssis demək olar ki, yox idi.

Nəhayət, özbək ziyalılarından şair Məhəmməd Əmin Uçqun (1931–2013) bu vəzifəyə layiq görülərək 1978–1979-cu illərdə “Yulduz” qəzetinin baş redaktoru oldu.

Məhəmməd Əmin Uçqun qəzet səhifələrini doldurmaq üçün özbək və türkmən şair və yazıçılarından şeirlər və məqalələr toplamağa başladı. Qəzətdə dərc olunan rəsmi xəbərlər, bəyanatlar və elanlar isə dəri və puştu dillərindən tərcümə edilərək nəşr olunurdu.

“Yulduz” həftəliyinin ilk sayı

“Yulduz” həftəliyinin ilk sayı özbək və türkmən dillərində 1357-ci il saratan ayının 15-də (06 iyul 1978) Kabildə nəşr olunub. Onun birinci səhifəsinin yuxarı hissəsində Əmir Əlişir Nəvainin aşağıdakı iki beyti yazılmışdı:

Birincisi, dünyaşümul mütəfəkkirin insanlıq haqqında olan beyti:

*İnsan isən, insan kimi yaşa,
Xalqın dərini çəkməyənsə insana bənzəmə.*

İkincisi isə eyni ruhda dərin ictimai məna kəsb edən beytlərdən biri idi:

*Əkinçi gecə-gündüz çəmənə baxmasa,
Ağac quruyar, meyvə yerinə quru odun verər.*

Bundan başqa, birinci səhifədə Əfqanıstanın Mədəniyyət və İnformasiya naziri Bariq Şafeinin təbrik sözü (özbək və türkmən dillərində), “Bütün güc xalq gücüdür” adlı özbək dilində məqalə, Ədliyyə naziri Şəriyi Cüzcaninin “Yeni zaman nəğməsi” başlıqlı şeiri və Əfqanıstan Xalq Demokratik Partiyasının Baş katibi Nurməhəmməd Tarakinin portreti yer almışdı.

“Yulduz” Kabildə fəaliyyətə başladığı ilk günlərdə türkmən ziyalılarında Xudaqul İnaq (1979-1984-cü illərdə Daşkənd Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsində təhsil alıb) və Məhəmməd Siddiq Amini, özbək ziyalılardan isə Abdullah Roin, Səid İkrəm Kamal, Abdulmannon Daşqın, Məhəmməd Əmin Uçqun baş redaktorluq vəzifə-

lərini icra etməyə başladılar. 1978-ci il dekabrın 27-də keçmiş sovet ordusu Əfqanıstana daxil oldu. İnkilabi Şura başçısı və Baş nazir Hafızullah Əmin rus silahlı qüvvələri tərəfindən edam edildi. “Yulduz” həftəliyinin baş redaktoru bu hadisəni açıq şəkildə yazma bilmədiyinə görə, jurnalın yeddinci sayında Özbəkistan xalq şairi Erkin Vahidovun “Özbəyim” şeirini çap etdirdi. Lakin bu da onu rahat buraxmadı, bundan sonra o, “Yulduz”un səkkizinci sayında fars dilində “Justijuhu” (“Axtarışlar”) adlı satirik şeirini dərc etdi. Həmin şeirdən yalnız dörd misra təqdim edirik:

*Ze dasti guruhi palangina xuho,
Sunoni sitam merasad bar guluho.
Xazon burda obi ruxi sabzau gul,
Chaman doda az dasti xud, rangi buho.*

Məzmunu – farscadan sətiri tərcümə

*Pələng əli toxunmuş bağçaya, gülə,
Zülm dolmuş, sitəm yağır bülbülə.
Solmuş yaşıl ruhu, suyu, gülüstan,
Çəmən ağlayır rənginə, ətirə.*

Sovet qoşununun işğalına qarşı yazdığı bu satirik şeirə görə Uçqun “Yulduz” həftəliyinin baş redaktoru vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı və onun yerinə Qunduz vilayətindən olan özbək ziyalısı Abdullah Roin 1979-cu ildə baş redaktor təyin edildi. O, cəmi üç ay bu vəzifədə çalışdı. Elə həmin il bu vəzifə artıq özbək qadını Ayxan Bəyaniyə tapşırıldı və Abdullah Roin onun müavini oldu. Çox keçmədən “Yulduz” həftəliyi ilə yanaşı, türkmən dilində də “Görəş” (1978, “Güləş”) həftəliyi təsis edildi. Bununla da özbəklər və türk-

mənlər ayrı-ayrılıqda öz qəzetlərinə sahib oldular. “Yulduz” un səhifələrində gündəlik xəbər və yeniliklərdən başqa, sosial və mədəni həyatla bağlı məqalələr, şeirlər, kiçik hekayələr, həmçinin qonşu Özbəkistanın yazıçı və şairlərinin əsərlərindən nümunələr dərc edilirdi. Kabildə çap olunan “Yulduz” paytaxtdan kənarında yaşayan özbəklərə, xüsusən ölkənin şimal və şimal-şərq vilayətlərindəki özbək icmasına geniş şəkildə yayılırdı. Kabildə 1978-1983-cü illər arasında fəaliyyət göstərən bu həftəliyin tirajı 2000 nüsxə idi. 1980-ci illərin sonlarında isə “Yulduz” qəzetində dərc olunan materiallar Özbəkistan alimləri tərəfindən müsbət qiymətləndirilmişdi¹³⁶.

1983-cü ildən etibarən “Yulduz” Əfqanıstan Qəbilələr və Millətlər Nazirliyinin nəşrinə çevrildi və redaksiyası Kabildən Özbəkistanla sərhəd olan Bəlx vilayətinin mərkəzi Məzari-Şərif şəhərinə köçürüldü. Əfqanıstan özbək ziyalılarından şair Məhəmməd Alim Köhkan “Mətbuat səmasında parlayan “Yulduz” adlı məqaləsində Şəriyi Cüzcaniyə istinad edərək yazır ki, Moskva və Kabul Əfqanıstan türklərinin, o cümlədən özbəklərin siyasi və mədəni sahələrdə inkişaf etməsini istəmədiyinə görə “Yulduz” Kabildən Məzari-Şərifə köçürülmüşdü. “Yulduz” Məzari-Şərifə köçürüldükdən sonra Abdullah Roin yenidən baş redaktor, Qulam Səhi Vəkilzadə isə onun müavini təyin edildi. “Yulduz” un Kabildəki tərcüməçisi Məhəmməd Ömər Əlim Bayat (1926-2016) da Məzari-Şərifə gəlib fəaliyyətini davam etdirdi.

“Yulduz” Məzari-Şərifdə 1983-1985-ci illər ərzində 3500 tirajla nəşr edildi. 1986-cı ildən etibarən Bəlx, Cüzcan, Herat və Sərpul vilayətlərində abunəçilərin sayı sürətlə artdığı üçün həftəliyin tirajı 3500-dən 10 minə yüksəldi.

---

¹³⁶Töhmətmurad Züfərov. "Yulduz" səhifələrində / Kommunist", 1987, 20 fe.

Həftədə bir dəfə çap olunan “Yulduz” artıq həftədə iki dəfə dərc olunmağa başladı və qəzet statusu aldı. Həmin dövrlərdə qəzetin hərbcilər arasında da abunəçilərinin sayı artmışdı. Özbək icmasının müxtəlif təbəqələri “Yulduz” qəzetini həm mənəvi, həm də maddi baxımdan dəstəkləyirdilər.

1980-ci illərdə “Yulduz” qəzetində Əlişir Nəvaiyə həsr olunmuş bir sıra məqalələr dərc edilmişdi:

1. Məhəmməd Ömər Əlim Bayat. Böyük şair və mütəfəkkir Əmir Əlişir Nəvai // Yulduz, 1979, №15.

2. Feyzulla Aymaq. Əlişir Nəvai əsərlərində xalq sözləri // Yulduz, 1981, №4.

3. Əşrəf Əzimi. Ulu babam Nəvai // Yulduz, 1981, №10.

4. Mümtaz Cüzcani. Uluğ Nəvai // Yulduz, 1983, №7.

5. Məhəmməd Həlim Yarqin. Mir Əlişir Nəvainin tərbiyəvi fikirləri haqqında // Yulduz, 1983, №7.

6. Qulamsəhi Yurtdaş. Nəvainin “Qərayibus-siğir” adlı ilk divanında ictimai məsələlər // “Yulduz”, 1983, №8.

7. Əkrəm Qızgın. Uluğ babam Nəvai / “Yulduz”, 1983, №8.

8. Teymur. Nəvai və Nadirə // “Yulduz”, 1983, №20.

9. Süleyman Layıq. Nəvai – Əfqanıstanın görkəmli övladı // “Yulduz”, 1987, №6.

10. Əsədulla Həbib. Nəvai – böyük insan dostu // “Yulduz”, 1987, №6.

11. Abdullah Uçqun . Nəvainin “Nəzmul-cəvahir” əsəri // “Yulduz”, 1987, №6.

12. Həlim Yarqin. Nəvainin “Xəmsə”si / “Yulduz”, 1987, №28.

Məzari-Şərifdə “Yulduz” qəzeti Əlişir Nəvainin adını daşıyan böyük kitabxanaya da sahib olmuşdur. Bu kitabxanada bir sıra əlyazmalarla yanaşı, Özbəkistan və Əfqanıstanda nəşr olunan çoxsaylı özbək ədəbiyyatı nümunələri də

mövcud idi. Təəssüf ki, bu kitabxana 1377-ci (1998) ilin əvvəlində baş verən arzuolunmaz hərbi-siyasi hadisələrin nəticəsində amansızcasına talan edilmişdir.

Burada bir qədər geriyə nəzər salmaq lazımdır. 1992-ci ildə doktor Nəcibullahın başçılıq etdiyi hökumət islamçı mücahid qruplar tərəfindən devrildi və mücahidlər hakimiyyəti quruldu. Bu hadisədən bir neçə ay sonra mücahid qrupları arasında daxili çəkişmələr şiddətləndi və ölkədə vətəndaş müharibəsi başladı. Nəticədə, ölkə bir neçə yerli hakimiyyətlərə parçalandı.

Həmin dövrdə Şimal vilayətləri general Əbdürrəşid Dostumun rəhbərlik etdiyi Əfqanıstan Milli İslam Cünbişi hərəkətinin nəzarətində idi. Bu daxili qarşıdurmalar səbəbindən şimal vilayətlərində də dövlət idarələri fəaliyyətini dayandırmağa başladı. Dövlət işçiləri, o cümlədən “Yulduz” qəzeti əməkdaşlarının bir qismi maaşlarını ala bilmədikləri üçün vəzifələrini tərk etdilər. Lakin “Yulduz” qəzetində bəzi şəxslər könüllü olaraq işi davam etdirdilər. Onlardan biri də 1993-cü ilə qədər qəzetin baş redaktoru vəzifəsini icra edən Abdullah Roin idi. Ondən sonra təxminən bir il müddətinə qəzetə Məhəmməd Nəbi Furuq rəhbərlik etdi.

1994-cü ildən etibarən bu məsuliyyət özbək dili mütəxəssisi Nurullah Altaya həvalə edildi (Altay 1982–1987-ci illərdə Daşkənd Dövlət Universitetinin özbək filologiyası fakültəsində təhsil almışdı). O, “Yulduz” qəzetini aylıq nəşrə çevirərək (A5 formatında 24-34 səhifə həcmində) gestetner vasitəsilə çap etməyə başladı. 1994–1998-ci illərdə “Yulduz” qəzetinin tirajı maliyyə çətinlikləri səbəbindən cəmi iki yüz nüsxəyə qədər azaldı. Bu dövrdə qəzetin dili daha normativ özbək dilinə yaxınlaşdı. Orada dərc olunan məqalələr, şeirlər və digər janrlardakı yazılar geniş özbək ziyalıları tərəfindən böyük maraqla qarşılandı. Çünki həmin dövr-

də “Yulduz” səhifələrində əsasən yerli özbəklərin həyatı, tarixi, ədəbiyyatı və məşhur şəxsiyyətlərin fəaliyyəti işıqlandırılırdı.

“Yulduz” qəzetinin son baş redaktoru Nurullah Altay onun fəaliyyəti barədə bunları qeyd edir: “Məncə, qəzet əvvəlcə Kabildə fəaliyyətə başlamışdı və o zaman həftədə bir dəfə dörd səhifəlik qəzet formasında nəşr olunurdu. Daha sonra Məzari-Şərifə köçürüldü. Doktor Nəcibullah dövründə Məzari-Şərifdə həftədə bir dəfə nəşr edilirdi. İslam dövləti (Cünbişi) dönəmində uzun müddət çap olunmadı. Sonra mən rəhbərlik etməyə başladım. Dövlət nəşriyyatında çap imkanı olmadığı üçün şəxsi vəsait hesabına jurnal formatında, ayda bir dəfə buraxmağa başladım. Bu vəziyyət Talibanın ilk hakimiyyəti dövrünə qədər davam etdi. Ondan sonra qəzetin nəşri dörd il dayandı. Respublika dövründə (2002) “Yulduz” yenidən çap olunmağa başladı. Lakin bu dəfə üç dildə – özbək, dəri və puştu dillərində nəşr edilirdi. Son iki ildir (2021-ci ildən bu günə qədər) “Yulduz”un vəziyyəti barədə məlumatım yoxdur”¹³⁷

Altay məqaləsində davam edir: “Mənim dövrümdə xəbərlərdən çox ictimai-publisistik məqalələr çap olunurdu. Xatırlayıram ki, o zamanlar Aftandil Erkinovun Əlişir Nəvai haqqında bir məqaləsi dərc edilmişdi. Qəzetdə əfqanıstanlı müəlliflərdən heç kimin Nəvai haqqında yazısı çıxmamışdı, çünki qəzetin həcmi elmi məqalələrin çapına imkan vermirdi. O dövrlərdə “Yulduz”un tirajı üç-dörd yüz nüsxədən çox olmurdu”¹³⁸ Prezident Həmid Kərzayi hakimiyyəti dövründə (2001-2014) “Yulduz” 2006-cı ildə yenidən

---

¹³⁷“Yulduz” həftəlik qəzetinin sabiq baş redaktoru Nurullah Altay ilə söhbət.

Daşkənd-Şubirqan, 2023-cü il.

¹³⁸ Yenə orada.

fəaliyyətə başladı. Qəzet bu dəfə ölkənin Qəbilələr və Etnik İşlər Nazirliyinin sərəncamına əsasən üçdilli nəşrə çevrildi və baş redaktoru vəzifəsinə Mustafaqul adlı şəxs təyin olundu. Beləliklə, “Yulduz” qəzeti 2021-ci ilə qədər fəaliyyətini davam etdirdi. Prezident Məhəmməd Əşrəf Qəninin hakimiyyətinin süqutu (15 avqust 2021) ilə “Yulduz”un nəşri tamamilə dayandırıldı və Talibanın Qəbilələr və Etnik İşlər Nazirliyindən çıxarıldı.

İki dəfə “Yulduz” qəzetinin baş redaktoru olmuş Abdullah Roin qəzetin səhifələrində Əlişir Nəvainin qəzəllərindən nümunələr, bəzi əsərlərindən parçalar və risalələr dərc etdirməyə başladı.

Sonralar A.Roin Nəvai əsərlərinin əlifbasını kirildən ərəb qrafikasına çevirərək, dahi mütəfəkkirin 23 əsərini kitab şəklində çap etdirməyə nail oldu. Bunlar arasında “Məcəlisun-nəfais”, “Nəsayimul-məhəbbət”, “Lisanut-teyr”, “Xəmsə”, “Ərbəin”, “Məhbubul-qülüb”, “Münşəat”, “Vəqfiyyə”, “Siracul-müslimin”, “Xəmsətul-mütəhəyyirin” və digər əsərlər yer alır. Eyni zamanda, A.Roin Əlişir Nəvainin anadan olmasının 575 illiyi münasibətilə onun “Xəzainul-məani” toplusunda yer alan dörd divanını (“Qərayibus-siğər”, “Nəvadiruş-şəbab”, “Bədayeul-vəsət”, “Fəvayidul-kibar”) Özbəkistanda çap olunan nüsxələr əsasında ərəb qrafikasına çevirərək nəşr etdirdi. O, bu nəşrin ön sözündə özbək nəvəişünas alim Həmid Süleymanın yazdığı müqəddimədən istifadə etmişdir. Nəvainin adı çəkilən əsərlərindən bəzilərinin müqəddiməsi ingilis dilinə də tərcümə edilmişdir (bu işdə ona kiçik qızı Adiya Roin kömək etmişdir).

3.1.2.Özbək dilində digər nəşrlər:

Əfqanıstanın özbək yazıçı və şairlərinin ədəbi, bədii, elmi-tədqiqat, satirik və folklor əsərləri təkcə “Yulduz” jurnalında deyil, həmçinin sonrakı illərdə paytaxt və vilayətlərdə yaradılmış rəsmi və özəl qəzet və jurnallarda da çap olunmağa başlamışdır. Xüsusilə son 30 il ərzində (1990-2020) bu nəşrlərin sayı sürətlə artmışdır. Onların bəziləri dövlətə, təşkilat və qurumlara, bəziləri isə fərdlərə məxsus olmuşdur. Burada bəzi nəşrlərin adlarını qeyd edirik:

1992-ci ildə Herat vilayətinin mərkəzi Maymana şəhərində təsis edilən “Quyosh” (“Günəş”) dərgisi. Bu nəşr Əmir Əlişir Nəvai Mədəniyyət Cəmiyyəti tərəfindən Səid Tacəddin Daşqın Bəhayi baş redaktorluğu ilə çap edilmişdir.

1992-ci ildə Məzari-Şərifdə nəşrə başlayan “To‘g‘ri yo‘l” (“Doğru yol”) jurnalı Məhəmməd Alim Ləbibin baş redaktorluğu ilə işə başlamış, lakin V buraxılışdan sonra maliyyə çətinliklərinə görə fəaliyyətini dayandırmışdır.

“Yog‘du” (“Yağdı”) jurnalı da Ləbibin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərmiş və ilk sayı 1995-ci ildə çap olunmuşdur.

1999-cu ildə Məzari-Şərifdə yaradılan “İldiz” (“Ulduz”) dərgisi İnayətullah Şəhirdin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərmişdir.

2002-ci ildə Məzari-Şərifdə yaradılan “Ulus” dərgisi “Mirzə Ulugbəy Mədəniyyət Cəmiyyəti”nin nəşri kimi fəaliyyət göstərmiş və Hidayətullah Hidayət baş redaktor olmuşdur.

Əsədullah Valvolicinin rəhbərliyi ilə “Andişə” (“Əndişə”) dərgisi də bu şəhərdə nəşr edilirdi.

2005-ci ildə Kabildə yaradılan “Belgi” həftəlik qəzetinin baş redaktoru akademik Harun Hormas olmuşdur.

2007-ci ildə Məzari-Şərifdə Alim Ləbibin rəhbərliyi

ilə “Közgü” (“Güzgü”) dərgisi təsis edilmişdir.

2007-ci ildə Kabildə nəşrə başlayan “Təxxoriston güz-güsü” (“Təhharistan güzgüsü”) həftəliyi akademik Nəsrullah Qazizadənin başçılığı altında fəaliyyət göstərmişdir.

2007-ci ildə Maymana şəhərində təsis edilən “Kuraş” (“Güləş”) həftəliyinin baş redaktoru Məhəmməd Rəsul Örtak olmuşdur.

2007-ci ildə Maymana şəhərində təsis edilən “İşanç” adlı aylıq nəşrin baş redaktoru Səid Məhəmməd Naim Uyğun olmuşdur.

2007-ci ildə Maymanada təsis edilən və baş redaktoru Məhəmməd Kazım Amini olan “Maymana” həftəliyi çap olunmağa başlamışdır.

2008-ci ildə Məzari-Şərifdə yaradılan “Nəvai” (“Nəvai”) həftəliyi Məhəmməd Həşim Həmdəmin başçılığı ilə nəşrə başlamışdır.

2006-cı ildə Mədəniyyət və İnformasiya Nazirliyi nəzdində təsis edilən “Vatandoron” (“Vətənpərvərlər”) jurnalına Əmənullah Rəhimi rəhbərlik etmişdir.

2007-ci ildə Şibirqanda yaradılan “Ezgu tuyg‘u” (“Əzgi duyğu”) həftəliyi “Zəhirəddin Məhəmməd Babur Mədəniyyət Cəmiyyəti”nin nəşri olub, Səid Siracəddin Qani baş redaktor kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Dövlətə məxsus olan “Payomi Cumhuriyyət” (“Cümhuriyyətin mesajı”) həftəliyi və “Milliyathoi barodar” (“Qardaş millətlər”) // (Qəbilələr və Millətlər Nazirliyinin nəşri) də özbək dilində məqalə və şeirləri nəşr edirdi.

“Oydin” (“Aydın”) jurnalı 2008-ci ildən etibarən Kabil, Herat, Cüzcan, Sərpul, Bəlx və Təhar vilayətlərində Əbdurrəhim Məsumi rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərmişdir.

Bəlx Universitetinin filologiya fakültəsinin özbək bölməsi tələbələrinin çap orqanı olan “Bulaq” jurnalı 2008-

ci ildə təsis edilmişdir.

2009-cu ildə Kabildə yaradılan “Oq yo‘l” (“Ağ yol”) həftəliyinin baş redaktoru Nurəhməd Yurtdaş olmuşdur.

2018-ci ildə Kabildə yaradılan “Ulus” dərgisi Məhəmməd Alim Köhkanın rəhbərliyi ilə fəaliyyətə başlamışdır.

“Vulis” dərgisinə isə Nəcibullah Niyazi rəhbərlik etmişdir.

2009-cu ildən Şibirqanda çap olunan “İpək yolu” dərgisi Əhməd Cavad Zorenin rəhbərliyi ilə nəşr edilmişdir.

Həmçinin, dövlətə məxsus olan “Herat” və “Cüzcan” qəzetləri illər ərzində özbək dili və ədəbiyyatı üçün əhəmiyyətli işlər görmüş, Əlişir Nəvainin həyat və yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirmişdir.

Əfqanıstandan kənar da müxtəlif özbək dilində nəşrlər fəaliyyət göstərmişdir. Məsələn:

ABŞ-da Erqaş Uçqunun baş redaktorluğu ilə “Çupandoz” jurnalı;

Almaniyada Qiyaməddin Barlos Roai baş redaktorluğu ilə “Paymon” dərgisi;

Pakistanda Məhəmməd Alim Köhkanın baş redaktorluğu ilə “Chovush” (“Çovuş”) jurnalı.

Bu nəşrlər özbək dili və ədəbiyyatının, xüsusilə Əlişir Nəvainin ideyalarının dünyaya yayılmasında böyük xidmətlər göstərmişlər.

“Yulduz” həftəlik qəzetinin baş redaktorlarının qısa tərcümeyi-halı:

1. *Məhəmməd Əmin Uçqun*– 1931-ci ildə Herat vilayətinin Qargantəpə rayonunda anadan olmuşdur. Əsas təhsilini atası Qari Sultan Mərgilanidən almışdır. Daha sonra

Maymana şəhərində Mövləvi Mühiddin Mərgilanidən ərəb dili və fiqh elmini öyrənmişdir. O, ədəbiyyatda Qulam Məhəmməd Xədimin şagirdi olmuşdur. 1978-ci ildə Əfqanıstanda dövlət tərəfindən özbək dilində çap edilən ilk həftəlik qəzet olan “Yulduz” qəzetinin ilk baş redaktoru olmuşdur. Sovet ordusunun Əfqanıstana müdaxiləsinə etiraz edən “Palanginaxu” ("Pələng kimi") adlı şeiri səbəbindən vəzifəsindən uzaqlaşdırılmış, əvvəlcə Pakistana, sonra İrana və oradan da Türkiyəyə köçməyə məcbur olmuşdur. 2013-cü ildə İstanbulda vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur.

*Yo o 'lim yo o 'lka istiqloli bizning orzu,
Koshki bo 'lsa, ijobat bu duolardan biri.
Men vatan ishqi ila hatto unutdim kimligim,
Sayd etolmas ko 'nglimi yuz dilrabolardan biri.*

Məzmunu – sətri tərcümə

*Ya ölüm, ya da vətən istiqlalı bizim arzumuz,
Kaş ki, bu dualardan biri qəbul olaydı.
Mən vətən eşqi ilə hətta unutdum kim olduğumu,
Bir könül alandan biri belə ovlaya bilməz qəlbimi.*

2. “Yulduz” jurnalının ikinci baş redaktoru özbək qadınlarından biri – *AyxanBəyani* olmuşdur. Bəyani 1953-cü ildə Sarpul vilayətində dünyaya gəlmişdir. 1971-ci ildə Sarpulun Minhacı Sirac litseyini bitirmişdir. 1976-cı ildə Kabil Universitetinin ədəbiyyat fakültəsini tamamlayaraq, 1977–1978-ci illər ərzində Kabilin Aminai Firdəvi litseyində müəllimlik etmişdir. O, Maarif Nazirliyində, Kabil radiosunda özbək dilində fəaliyyət göstərmişdir. 1979-cu ildə “Yulduz” jurnalının Əmin Uçqundan sonra ikinci baş redak-

toru olmuş və bu vəzifəni altı il boyunca icra etmişdir. Bəyani ədəbi və mədəni fəaliyyəti çərçivəsində bir sıra müəlliflərin kitablarını və toplularını nəşr etdirmişdir. O cümlədən, 1991-ci ildə Əlişir Nəvainin 550 illik yubileyi münasibətilə “Özbək şairləri” adlı üç cildlik kitabın birinci və ikinci cildlərini, “Ölkəm baharı” adlı şeirlər toplusunu, Mir Hüseyn Şahın qələmə aldığı “Zindaganiyi siyasi Mir Əlişir Nəvai” (“Həbsdə olan siyasi Mir Əlişir Nəvai”) əsərini çap etdirməyə nail olmuşdur. O, 2004-cü ildən etibarən ailəsi ilə birlikdə Norveçdə yaşayır.

3. *Abdullah Roin* 1984-cü ildə “Yulduz” jurnalının üçüncü baş redaktoru kimi bu məsuliyyəti üzərinə götürmüşdür. O, 1950-ci ildə Qunduz vilayətinin Kasan məhəlləsində dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini atasından almış, sonra isə mədrəsədə oxumağa başlamışdır. Mədrəsə təhsilini tamamlayaraq Quran, təfsir və ərəb dilini öyrənmişdir. Mədrəsəni bitirdikdən sonra Hilmənd vilayətində məktəb müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, ana dilindən əlavə puştı, dəri və ərəb dillərini də yaxşı bilirdi. Şair ruhlu Roin şeirlər də yazırdı. O, Əlişir Nəvai əsərlərinin yenidən nəşr olunmasında böyük xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biridir.

Nəvainin şeirlərini “Yulduz”un səhifələrində çap edərək, oxucular arasında ona maraq oyatmışdır. Abdullah Roin öz dövründə Əlişir Nəvainin “Məcalisun-nəfais”, “Lisanut-teyr”, “Nəzmul-cəvahir” kimi əsərlərini “Yulduz” jurnalında dərc etdirmişdir. Həmçinin, “Məşrəb divanı”nı da “Yulduz”da çap etdirməyə nail olmuşdur.

A. Roin bu fəaliyyətini “Yulduz”dan sonra da davam etdirərək, səkkiz il ərzində fasiləsiz çalışmış və Nəvainin 23 məşhur əsərini latın və kiril əlifbasından əski özbək yazısına çevirib çap etdirmişdir (bu işdə ona övladları yaxından kömək etmişdir). Hazırda o, Məzari-Şərif şəhərində

yaşayır və yaradıcılıqla məşğuldur.

4. “Yulduz” jurnalının növbəti, *dördüncü və sonuncu* baş redaktoru *Nurullah Altay*¹³⁹ olmuşdur. Altay 1961-ci ildə Herat vilayətinin Maymana şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini “Jarnayl Qavsiddin” adlı məktəbdə, litsey təhsilini isə “Əbu Ubeyd Cüzcani” məktəbində almışdır. Müsəbiqə imtahanını verərək Kabil şəhərindəki “Mühasibat və hesabdərlik” institutuna qəbul olmuşdur. Bu təhsil ocağında bir semestr oxuduqdan sonra, 1982-ci ildə Özbəkistanın paytaxtı Daşkəndə təhsil almağa gəlmişdir. Daşkənd Dövlət Universitetində hazırlıq mərhələsində mühəndislik üzrə təhsil almışdır. Lakin bu ölkə onun üçün özünü dərk etmə yolunda yeni bir dövrün başlanğıcı olmuşdur. Burada o, öz millətinin dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin nə qədər zəngin və möhtəşəm olduğunu hiss etmişdir. Bu hiss onu mühəndislik sahəsindən imtina edərək özbək filologiyası fakültəsinə daxil olmağa sövq etmişdir. N. Altay 1987-ci ildə özbək dili və ədəbiyyatı üzrə magistr dərəcəsinə almışdır.

İki il yarım əvvəl hərbi xidmətdən sonra, 1989-cu ildə Kabil Universitetinin dil və ədəbiyyat fakültəsində elmi işçi kimi fəaliyyətə başlamışdır. Kabil şəhərində islamçı qruplar arasında müharibə və qırğınlar başladığı üçün 1991-ci ildə Məzari-Şərif şəhərinə köçərək Bəlx Universitetində işləməyə başlamışdır. O, 1992–1995-ci illərdə özbək dilində nəşr edilən “Yulduz” jurnalının baş redaktoru vəzifəsini icra etmişdir. Hazırda o, “Cüzcan Universiteti”nin ictimai elmlər fakültəsində özbək dilindən dərs deyir. Onun “Hər şey pulda” adlı satirik hekayələr toplusu və “Özbək dili lüğəti” adlı kitabları çap edilmişdir. Həmçinin, o, Əlişir Nəvainin

---

¹³⁹“Yulduz” həftəlik qəzetinin sabiq baş redaktoru Nurullah Altay ilə söhbət. Daşkənd-Şibirqan, 2023-cü il.

“Qərayibus-siğar” divanını və “Xəmsə”sini ərəb-fars imlasına əsaslanan özbək əlifbasında nəşr etdirmişdir.

Nurullah Altayın “Əlişir Nəvainin özbək ədəbi dili inkişafındakı rolu”, “Əfqanıstan özbək ədəbi dilinin bəzi problemləri”, “Əfqanıstan özbək ədəbiyyatında bədii nəsrin yeri”, “Özbək əlifbasının islah edilməsi zərurəti”, “Özbək ədəbi dilini rus dili təsirindən çıxarmaq vaxtı gəlmədimi?”, “Özbək dili ləhcə deyil, özbək xalqının milli dilidir”, “Xəmsə– Nəvai yaradıcılığının zirvəsi” kimi məqalələri Əfqanıstan və Özbəkistanın qəzet və jurnallarında çap olunmuşdur.

1978-ci ildə uzun illər sonra Əfqanıstan özbək mətbuatı tarixində gözlənilməz bir yenilik baş vermişdir. Əfqanıstan özbəkləri arasında ilk dəfə özbək dilində bir qəzet nəşr olunmuşdur. Bu iş 1960-cı illərdə bilikli və mədəniyyətsevər şəxslərin səyləri nəticəsində həyata keçmişdir.

1960-cı ildə Əfqanıstan Xalq Demokratik Partiyasının nizamnaməsində bu barədə belə yazılmışdır: “Bütün ölkə boyunca bütün vətəndaşlar (7 yaşdan sonra oğlan və qızlar) üçün ana dilində ibtidai təhsil pulsuz və məcburidir.”

Bu təşəbbüsdə Əfqanıstan özbək siyasətçiləri və ictimai xadimləri – Məhəmməd Tahir Bədəxşi, Şahrilullah Şahpar, Şəri Cüzcani və başqalarının adlarını çəkmək olar.

3.1.3.Əfqanıstanda türkdilli xalqların mətbuatı və ədəbi-mədəni fəaliyyəti

Əfqanıstandakı türkdilli xalqların ziyalılarının davamlı fəaliyyəti nəticəsində 1969-cu ildə “Pərçəm” həftəlik qəzetinin 7, 8 və 9-cu saylarında özbək və türkmən dillərində bu xalqların siyasi hüquqları haqqında üç məqalə nəşr edildi.

Birinci məqalə: “Özbək-türkmən xalqlarının mədəniy-

yəti Əfqanıstan milli mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir”.

İkinci məqalə: “Özbək-türkmən xalqlarının dili və ədəbiyyatına bir baxış”.

Üçüncü məqalə: “Əfqanıstan özbək və türkmən folkloru” başlıqları altında çap olundu.

Bu məqalələr yuxarıda adı çəkilən özbək və türkmən ziyalılarının qələm məhsulu idi. Oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmış və türkdilli xalqlar arasında öz ana dili və ədəbiyyatına marağın artmasına təkan vermişdi. Bundan sonra ölkənin bəzi qəzet və jurnallarında özbək dilində şeirlər çap olunmağa başladı.

Nəhayət, 1978-ci il gəlib çatdı. Ölkədə siyasi çevriliş baş verdi, hakimiyyət solçuların əlinə keçdi. Yuxarıda adı çəkilən həftəlik qəzetlər artıq gündəlik qəzetə çevrildi və nizamnamələrindəki maddələr tədricən həyata keçirilməyə başladı. Nazirlər Kabinetinin 4 nömrəli qərarına əsasən, ölkədə özbək dilində “Yulduz” həftəlik qəzeti təsis edildi. Əvvəlcə bu qəzet 4 səhifəlik nəşr olunurdu, ehtiyac yarananda isə 6, bəzən isə 8 səhifəyə qədər genişlənirdi.

Bu qəzetin səhifələrində elmi, ədəbi, ictimai və iqtisadi mövzularda müxtəlif yazılarla yanaşı, müxtəlif şairlərin şeirləri dərc olunurdu. Qısa müddət sonra “Yulduz” qəzeti özbək dilində, “Kuraş” qəzeti isə türkmən dilində nəşr edilməyə başladı. Bu iki müstəqil qəzet özbək və türkmənlərin mədəni həyatında “Çolpan ulduzu” rolunu oynadı.

“Yulduz” qəzetinin ilk məsul redaktoru istedadlı jurnalist, şair və yazıçı Məhəmməd Əmin Uçqun idi. Əfqanıstan türkdilli xalqlarının mətbuat tarixindən bəhs edən bir məqalədə bu barədə belə yazılır: “1978-ci ildə Savr inqilabından sonra ölkənin əsas qanununda türkdilli xalqların, xüsusilə özbək dilinin və ədəbiyyatının inkişafı üçün müəyyən imkanlar yaradılacağı qeyd edildi. Nəticədə “Yulduz” və

“Kuraş” qəzetləri rəsmi olaraq təsis edildi. Halbuki əv-vəlki qanunlarda Əfqanıstandakı özbəklərin hüquqları, dili və mədəniyyəti haqqında heç bir qeyd yox idi”

Əvvəlcə “Yulduz” qəzeti İnformasiya və Mədəniyyət Nazirliyinin tərkibində fəaliyyət göstərirdi. Daha sonra Qəbilələr və Millətlər Nazirliyinin tabeliyinə keçdi. Hökumətə bağlı olmasına baxmayaraq, bu qəzetlər özbək və türkmən icmalarının həm maddi, həm də mənəvi dəstəyi ilə qorunurdu. Məsələn, Şəhabəddin Yəsəvinin iplik və toxuculuq fabriki qəzetin redaksiyasına “Fuluks Vaqon” markalı avtomobil hədiyyə etmişdi. Əhali isə qəzetin yayılmasına könüllü dəstək verməyə başlamışdı. “Yulduz” qəzetinin ilk baş redaktoru MəhəmmədƏmin Uçqun üçün 8 səhifəlik qəzetin məzmununu doldurmaq asan deyildi. Çünki o dövrdə özbək dilində yazan jurnalist və yazıçıların sayı olduqca məhdud idi. 1978-ci ilə qədər Əfqanıstanda özbək dili mətbuat dili statusuna malik deyildi. Hətta 1960-cı illərə qədər bu dildə heç bir çap məhsulu nəşr olunmamışdı. İlk dəfə 1965-ci ildə Əfqanıstan Xalq Demokratik Partiyasının orqanı olan “Xalq” jurnalında iki şeir çap edilmişdi. 1965-ci ildən 1978-ci ilə qədər, yəni 14 il boyunca özbək dilində mətbuatda heç bir yazı dərc olunmamışdı.

Nəhayət, 1978-ci ildə Savr inqilabı qələbə çaldıqdan iki ay sonra özbək mətbuatı səhnəyə çıxdı və “Yulduz” həftəlik qəzeti nəşr olundu. Bu qəzet Əfqanıstan özbəklərinin tarixində, ümumilikdə isə ölkə tarixində özbək dilində nəşr olunan ilk rəsmi qəzet idi.

Dövlət tərəfindən nəşr olunan bu həftəlik qəzet özbəklər üçün ümid ulduzuna çevrildi. Təəssüf ki, bu ulduz mətbuat səmasında uzun müddət parlamadı.

Mənbələrə görə, bunun başlıca səbəbləri bunlar idi:

a) Siyasi hakimiyyətin tərkibində kifayət qədər özbək

nümayəndələrinin olmaması;

b) Özbək dili və ədəbiyyatının siyasi dairələr üçün prioritet məsələ sayılmaması;

c) Özbək dilində kifayət qədər yazı bilən jurnalist və yazıçıların olmaması;

d) Özbək dili və əlifbasının standartlaşdırılmış formalarının hələ işlənib hazırlanmadığı;

e) Fars dilinin güclü təsiri və əhalinin böyük hissəsinin savadsız olması;

f) Xalqın öz hüquqlarını tam anlamaması və onları dövlətdən tələb edə bilməməsi.

3.3.Əlişir Nəvai yaradıcılığında ədəbi-bədii əlaqələrin qaynaqları

Onlar özbək klassik ədəbiyyatının ənənələrini bu günə qədər davam etdirirlər. Teymuri dövründə özbək klassik ədəbiyyatı Əlişir Nəvai yaradıcılığı sayəsində zirvəyə yüksəlmişdi¹⁴⁰. Bu regionun ayrıca bir xüsusiyyəti var: Əfqanıstanda Nəvai dövrünün ədəbi ənənələri bu gün də yaşamaqdadır. Burada gənc və yaşlı nəsil şeir yazır, çoxlu şeirlər əzbər bilir və nitqini şeirlə bəzəməyi sevir. Şərq klassik ədəbiyyatına istinad edərək fikirlərini ifadə edirlər. Bunun səbəbi odur ki, Əfqanıstanın təhsil sistemində, orta əsr müsəlman Şərqində olduğu kimi, şeirə böyük əhəmiyyət verilir. Buna görə də bu ölkənin şairləri şeir yazır və Əlişir Nəvaiyə bənzəməyə çalışırlar. Nəvai yaradıcılığına nəzirələr qoşulur, onun ənənələ-

---

¹⁴⁰Erkinov A. Alisher Nəvai "Xəmsə"sinin təhlilinə mənbələr (XV–XX əsrin əvvəlləri). Daşkənd: Tamaddun, 2018; Yusupova D. Teymuri dövrü əruzuna dair risalələrin müqayisəli təhlili. DSs dissertasiyası. Daşkənd, 2019.

rini davam etdirən şairlərdən Domla Bedil, Məhəmməd Alim Ləbib, Mir Məhəmməd Əmin Qurbət, Məhəmməd Əmin Mətin Andxoyi, Məhəmməd Yəhya Hafizi Cüzcani, Zikrullah İşanç və Qulam Sahi Vəkilzadəni misal çəkmək olar.

Əlişir Nəvai təkcə özbək klassik ədəbiyyatının deyil, bütün türk dünyası ədəbiyyatının ucalığını sübut etmiş bir dahidir. Onun əsərləri əsrlərdir ki, türk xalqlarının ədəbi xəzinəsinə daxil olmuşdur. Nəvai xalqının dili və ədəbiyyatının təmsilçisi kimi, onu həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan yüksək zirvələrə qaldırmış və dəstəkləmişdir.

XV əsrin ikinci yarısında yaşayan və yaradan Əlişir Nəvai öz ana dilində yazaraq bu dilin gücünü, imkanlarını, məzmun zənginliyini və parlaqlığını sübut etmişdir. Nəticədə, misilsiz ədəbi əsərləri ilə bütün dünyada şöhrət qazanmışdır. Onun möhtəşəm poeziyası artıq beş yarım əsrdir ki, türk dillərinin müxtəlif ləhcələrində danışan və yaradan şairlərə təsir göstərməkdədir. Eyni zamanda, onun ədəbi ənənələri özbək və fars dillərində yazan bir çox şairlər üçün ilham mənbəyi, söz xəzinəsi və poetik sənətkarlıq nümunəsi olmuşdur.

Əlişir Nəvainin “Xəmsə”si türk dilində yazılmış ilk beşlik kimi məşhur olmuşdur. Onun türk xalqları ədəbiyyatındakı yeri, ədəbi təsiri və davamçılıq məsələləri ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır¹⁴¹. Xəmsənəvislik ənənəsi

---

¹⁴¹ Əliyev G.Y. Nizaminin şerq xalqları ədəbiyyatındakı mövzuları və hekayələri. Moskva: Elmlər, 1985; Abduqafurov A. Böyük beşlik dərsləri: məqalələr. Daşkənd: Elm, 1995; Erkinov S. Nəvai "Fərhad və Şirin"i və onun müqayisəli təhlili. Daşkənd, 1971; Narzullayeva S. "Leyli və Məcnun" mövzusu Sovet Şerq xalqları ədəbiyyatının tarixində. Daşkənd: Elm, 1983; Əlişir Nəvai "Xəmsə"si (tədqiqatlar). Daşkənd: Elm, 1986; Haşanov S. Nəvainin yeddi hədiyyəsi. Daşkənd: Ədəbiyyat və sənət, 1991; Mühiddinov M.Q. Əlişir Nəvai və onun öncülləri yaradıcılığında insan konsepsiyası

Teymurilər dövründən başlayaraq əsrlər boyu davam etmişdir¹⁴². Diqqətəlayiq məqamlardan biri də budur ki, bu gün Əfqanıstan torpağında da Nəvainin “Xəmsə”sinə müraciət olunmaqdadır. XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində nəvaişünas və bedilşünas şair və alim Lütfullah oğlu mərhum Safirullah Lütfi Nəvainin izi ilə gedərək, eyni vəzn və qafiyələrdə yazdığı “Xəmsə”ni məhz Nəvai kimi Tanrıya həmd və sitayişlə başlamışdır. Aşağıda hər iki "Xəmsə"nin başlanğıcından nümunə təqdim edirik:

Əlişir Nəvainin “Xəmsə”sinin başlanğıcı	Safirullah Lütfinin “Xəmsə”sinin başlanğıcı
<p><i>Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim, Risətgə çəkdi neçə Dürri- yetim. Hər dürr ona cövhəri candan füzun, Qiymət etibarilə iki dünyadan füzun.</i></p>	<p><i>Bismillahir-RəhmanirRəhim, Çəkdi qələm lövh üzrə adı kərim. Qıldı müğənni kimi şanında saz, Zəməməsi içrə olub kəşfi raz.</i></p>

Safirullah Lütfinin “Xəmsə”si hələ nəşr olunmamışdır. Müəllifin əlyazma nüsxəsi hazırda Əfqanıstanın paytaxtı Kabil şəhərindən 460 km məsafədə, Türkmənistan sərhədinə yaxın Andxoy rayonunda mərhumun övladları saxlayır. Müxtəlif türk dillərindəki ədəbiyyatlarda Nəvai poeziyasına maraq və onun şeirlərini əhatə edən əlyazma-

(“Xəmsə”lərin birinci dastanları əsasında). DSc dissertasiyası. Daşkənd, 1995; Mühiddinov M. Könül heyrətləri. D: Tamadun. 2021.

¹⁴²Tahirov S. Teymuri dövründə xəmsənəvislik. Daşkənd: Tamaddun, 2021.

ların hazırlanması hələ şairin sağlığında başlamışdır¹⁴³. Nəvai şeirlərinə nəzirələr yazmaq və ya müxəmməslər qoşmaq əsrlər boyu davam etmişdir. Bu ənənəyə Azərbaycan¹⁴⁴ və Osmanlı türkcəsində yazılmış ədəbiyyatda da rast gəlmək mümkündür¹⁴⁵. Özbək klassik ədəbiyyatında, xüsusən Kokand və Xivə xanlıqları dövründə Nəvaini təqlid etmək geniş yayılmışdır¹⁴⁶. 1982-ci ildə Əfqanıstanın Kabil şəhərində yerli şairlərin iştirakı ilə nəvaixanlıq – Nəvai şeirlərinin oxunması və ona nəzirələr yazılması mərasimi keçirilmişdir¹⁴⁷. Professor Əbdüzuhur Əbdüəzizovun məlumatına görə, Əlişir Nəvainin yaradıcılığı əfqan şairləri üçün bir poe-

---

¹⁴³ Əlişir Nəvai. "Aq qoyunlu Admirerlərinin Divanı" (1471). A. Erkinoglu (redaktə edən). Tokio: ILCAA, 2015; Əlişir Nəvai. "Oqqoyunlu Mühlislar Divanı". Nəşrə hazırlayanlar A. Erkinoglu, R. Cabbarov. Daşkənd: Şərq, 2020; Cabbarov R. Əlişir Nəvai "Oqqoyunlu Mühlislar Divanı" və onun dövr ədəbiyyat mühitində tutduğu yer. Daşkənd: Donışmand Ziyosi, 2021; Erkinoglu A. Cabbarov R. Nəvai şeirləri "Sultan Yaqub Seçməsi"ndə // "Əlişir Nəvai və XXI əsr" mövzusunda beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları toplusu. Daşkənd. 2019. S. 36-41.

¹⁴⁴ Nağıyeva C. Azərbaycanda Nəvai. Bakı: Tural-E, 2001; Demirci J. Azərbaycan şairi Kişver'in Nəvai şeirlərinə yazdığı təhmislər // Ankara Universiteti Dil və Tarix-Coğrafiya Fakültəsi Türkoloji Dergisi. 17, 1. 2010. S. 47-55; Sultanov T. Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi köklər, ənənələr və varislik (Kişvarî və Sadiqî əsərləri misalında). Fil. üzrə fəlsəfə doktoru (PhD) dissertasiyasının avtoreferatı. Daşkənd, 2019.

¹⁴⁵ Əhməd Paşo. Divan. Nəşrə hazırlayan R. Rüzmənova. Daşkənd: Akademya, 2011; Rüzmənova R. Əlişir Nəvai ənənələrinin Osmanlı türk şeirinə təsiri (Əhməd Paşo və Saydi Əli Rəyis Kətibin əsərləri misalında) // PhD dissertasiyası. D., 2011; Rüzmənova R. Əlişir Nəvai gəzəlləri təsirində yazılmış 33 nazira // Əlişir Nəvai B/xalq Jurnalı, 2021, № 1, s. 205-214.

¹⁴⁶ Erkinov A. "Temurilər – Qo‘qon xonəliyi sülaləsinin leqitimasiya modeli olaraq (XIX – XX əsr başlanğıcındakı saray yazmaları nümunəsində)" // Şərqsünəşliq. 2011, №15, s.20-33; Jüraboyev O. "Əmiriylərin Nəvaiqəzəllərinə təhmisələri haqqında" // Nəvaiye armğan. VI kitab. D., 2010, s.155-161;

¹⁴⁷ Əbdüəzizov A. "Əfqanıstanda Nəvaiçilik" // Özbək ədəbiyyatı və incəsənəti. 1982-ci il, 12 fevral.

ziya məktəbi olmuşdur. Əfqanıstanda yazıb-yaradan özbək şairləri¹⁴⁸ klassik ənənəyə uyğun olaraq daha çoxaruz vəznində şeirlər yazır və Nəvaiyə nəzirələr yazmaqla yanaşı, onun əsərlərinə təxmislər də qoşurlar. Teymurilər dövründən bəri Əlişir Nəvai poeziyasının əruz vəzni ənənələri bu gün də davam etdirilməkdədir¹⁴⁹. Bu ənənəni davam etdirənlər arasında Qari Şərəfuddin tərəfindən Nəvainin “Tuz” rədifli qəzəlinə, M.Əmin Uçqun tərəfindən isə “Hərgiz” rədifli qəzəlinə qoşulmuş təxmisləri göstərmək olar.

Biz tədqiqat işimizdə Əlişir Nəvainin əbədi qəzəllərinə nəzirələr və müvəşşlər yazmış, habelə bir sıra təxmislər qoşmuş Əfqanıstan özbək şairlərinin – Məhəmməd Alim Ləbib, Cəlaləddin Qiyami, Qulam Səhi Vəkilzadə, Məhəmməd Alim Köhkan, Zikrullah İşanç, Məhəmməd Əmin Uçqun, Şərəfəddin Şərəf (Domla Bedil), Əşrəf Əzimi, Siracəddin Qani Məhbubullah Turan, Məhəmməd Haşim Həmdərd, Səid Tacəddin Daşqın Bəhayi, Əbdulbəsir İlqar və başqalarının yaradıcılığından qısa nümunələr təqdim etməklə kifayətlənəcəyik. Onların şeirləri müxtəlif poeziya toplularında, qəzet və jurnallarda, eləcə də sosial şəbəkələrdə nəşr edilmişdir. Əfqanıstandakı bir çox özbək şairləri¹⁵⁰ Nəvai poeziyasına müraciət edərək nəzirələr yazmış, Nəvai qəzəllərinə təxmislər qoşmuşlar. Bu barədə fikirlərimizi təsdiqləmək üçün müvafiq məlumatları təqdim edirik¹⁵¹.

---

¹⁴⁸Yusupova D. "Teymurilər dövründəki əruz haqqında risalələrin müqayisəli təhlili". Filologiya elmləri doktoru (DSs) dissertasiyası... Daşkənd, 2019.

¹⁴⁹Ləbib S.M.O., Nadim M.H. "Alisher Nəvainin Xorasanda qoyduğu izlər və ədəbiyyat ənənələrinin davamı" // Əlişir Nəvai. B/xalq j.. 2023 (1), s.42-48.

¹⁵⁰Ləbib S.M.O., Nadim M.H. "Alisher Nəvainin Xorasanda qoyduğu izlər və ədəbiyyat ənənələrinin davamı" // Alisher Navoiy. Beynəlxalq jurnal. 2023 (1). – S. 42-48.

¹⁵¹Aral Ə. "Alisher Nəvai haqqında afqan şairi Alim Ləbibin nəzərdən keçir-

Səid Məhəmməd Alim Ləbib 1957-ci ildə Əfqanıstanın Herat vilayətinin Andxoy rayonunun Xonçahorboq kəndində anadan olmuşdur. 1984-cü ildə Rusiyanın Voronej Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini magistr dərəcəsi ilə bitirmişdir. 2018-ci ildə Tacikistan Dövlət Pedaqoji Universitetində filologiya elmləri namizədi dərəcəsinə müdafiə etmişdir. Ləbib 1984–2014-cü illər ərzində Kabil Universiteti və digər ali təhsil müəssisələrində müəllim, kafedra müdiri və rektor vəzifələrində çalışmışdır. 2014–2020-ci illərdə Türkiyənin Ankara Universitetində müəllimlik etmişdir.

Onun “Söz inciləri” (1989, Kabil), “Duyğularım, qayğılarım” (2005, Məzari-Şərif), “İki güzgüdə bir təsvir” (2010, Məzari-Şərif) adlı şeir topluları nəşr olunmuşdur. Yaradıcılıqla yanaşı, “Təzkireyi-Muqimxani”, Xarəzminin “Məhəbbətnamə”si və “Mövlana Lütfi divanı” kimi əsərlərin tənqidini mətnlərini də nəşrə hazırlamışdır. Həmçinin, Alim Ləbib Əlişir Nəvainin qəzəllərinə təxmislər və nəzirələr yazmışdır. Həmin nəzirədən nümunə:

Navoiy:

*Qoshi yosinmu deyin, ko ‘zi qarosinmu deyin,
Ko ‘ngluma har birining dardu balosinmu deyin?*

Labib:

*Davr zulminmu deyin, davron jafosinmu deyin,
“Tolib” oshubinmu deyin, “Doish” balosinmu deyin?*

Məzmunu – sətri tərcümə

Nəvai

Qası yasinmi deyim, gözü qarasınmu deyim,

Könlümə hər birinin dərdi-bəlasınmı deyim?

Ləbib:

*Dəvrin zülmünmü deyim, dövrün cəfasınmı deyim,
"Talib"¹⁵² eşqininmi, "Daiş"¹⁵³ bəlasınmdəyim,
Çarxın zülmündən danışıq, fələyin əzabındanmı,
Yaxud istibdadın ədalətsiz zülmündənmi, deyim?*

Məhəmməd Aslam Gudaz 1955-ci ildə Maymana şəhərinin Dövlətabad məhəlləsində anadan olub. Şibirqan şəhərində Əbubeyd Cüzcani litseyini bitirdikdən sonra ali təhsilini Kabil Universitetinin İqtisadiyyat fakültəsində alıb (1977). İran, Pakistan, Hindistan, Türkiyə, Şri-Lanka və Tailand kimi ölkələrdə, Əfqanıstanın səfirliklərində fəaliyyət göstərib. 1979-cu ildə Maymanada nəşr edilən "Herat" qəzetinin məsul katibi vəzifəsində çalışıb. İqtisadiyyat və ticarət elmləri üzrə magistrlik dissertasiyasını və namizədlik tədqiqatını Tacikistan Universitetində müdafiə edib.

M.A.Gudaz ikidilli şair olaraq həm özbək, həm də fars dillərində şeirlər yazır. Onun şeirlərindən ibarət bir kitab nəşr olunub, ikinci kitabı isə çap üçün hazırlanıb.

Məhəmməd Aslam Gudazın Əlişir Nəvainin qəzəlinə yazdığı nəzirədən nümunə:

*Vasf etgali bo 'lmas, bir ajab siymtan erdi,
Ko 'rdimki, pari, fitnayı husni hasan erdi.
Men soriga keldi, qo 'lida bir qadahi may,
Gul fasli o 'tirgan yerimiz bir chaman erdi.
Uyg 'otdi esib tong yeli nogah, ko 'zim ochsam,*

---

¹⁵² Əfqanıstan Talibançı hərəkatı.

¹⁵³ İraq və Şam İslam Dövləti (İŞİD).

Tush ko 'rmisham, oldimda na u siymtan erdi

Məzmunu – sətri tərcümə

*O gözəlliyi tərif etmək mümkün deyildi,
Gördüm ki, bir pəriydi – fitnə, gözəlliklə bəzənmişdi.
Yanıma gəldi, əlində bir badə vardı,
Gül fəslində idik, oturduğumuz yer çəmənlikdi.
Bir anlıq əsdi səhər yeli, gözüüm açıldı,
Yuxu imiş – nə o gözəl var idi, nə də bir səs duyuldu¹⁵⁴.*

Məhəmməd Alim Köhkan 1962-ci ilin yazında Şimali Əfqanıstanın Herat vilayətinin Guzari kəndində anadan olub. 1982-ci ildə “Herat” adlı yerli qəzetin baş redaktoru və məsul katibi vəzifəsində çalışıb. 1999-cu ildə “Əmir Əlişir Nəvai” adına nəşrin orqanı olan “Çavuş” jurnalının baş redaktor müavini olub. 2018-ci ildə “Ulus” adlı həftəlik qəzetin baş redaktoru kimi fəaliyyət göstərib. M.A.Köhkan “Sənin üçün yarandım” adlı şeirlər kitabının və “Özbək ədəbiyyatı fərhəngi” adlı əsərin müəllifidir. O, elmi-ədəbi və mədəni fəaliyyətlərinə görə “Mir Məscidxan” adlı milli mükafata layiq görülüb. Məhəmməd Alim Köhkanın 1982-ci ildə Maymana şəhərində Əlişir Nəvai şərəfinə yazdığı müvəşşəhindən nümunə:

Ulug‘ inson

Alam chekding adab mulkida sen fathi diyor aylab,

Navo berding ulusga yo ‘qu boringni nisor aylab.

Lab ochding so ‘zga, bo ‘ldi barcha

shoirlar senga hayron,

---

¹⁵⁴Öztürk Rıdvan. Bugünkü əfqanıstanlı özbək şairləri, Konya: 2014, s. 296.

*O'zingda "Xamsa" yozish qudratini oshkor aylab.
Yarattirding Hiri (Hiro) mulkida turfa hunarlarini,
Oshirding shuhratin Bag'dodlardin iftixor aylab.*

Məzmunu – sətiri tərcümə

Böyük insan

*Ədəb mülkündə dərd çəkdi, fəth etdi diyarları,
Səxavətinlə ulusa verdi bütün varları.
Dil açdı sözə, heyran oldu sənə bütün şairlər,
Özündə "Xəmsə" yazmaq qüdrətini aşkar etdi.
Yaratdı Herat mülkündə türfəhünərini,
Aşırdı şöhrətini Bağdadlara qədər iftixarla.*

Zikrullah İşanç Töre oğlu 1959-cu ildə Herat vilayətinin Şirintaqob rayonunun İslamqala kəndində anadan olub. O, ibtidai və orta təhsilini Herat vilayətindəki Zəhirəddin Herati adına litseydə alıb. Hərbi xidməti başa vurduqdan sonra 1982-ci ildə Daşkənd Dövlət Universitetinin Özbək filologiyası fakültəsinə daxil olub və 1988-ci ildə ali təhsilini uğurla bitirib. Bundan sonra bir müddət Əfqanıstan Elmlər Akademiyasında çalışıb. 1993-1994-cü illərdə “Əfqanıstan Milli-İslami Cümbüş” partiyasının informasiya katibi olub, həmin illərdən 2006-cı ilə qədər “Azadlıq” radiosunda müxbir kimi fəaliyyət göstərib.

İşanç, Məhəmməd Alim Köhkan ilə birlikdə “Özbək ədəbiyyatı fərhəngi” adlı əsəri yazıb və bu əsər 1996-cı ildə Heratda nəşr olunub. O, özbək və fars dillərində şeirlər yazan iki dilli şairdir. İşanç 1982-ci ildən şeir yazmağa başlayıb. Onun bir çox şeirləri “Herat” və “Yulduz” qəzetlərində dərc olunub. Hazırda nəşrə hazırlanmış “Nəvaini anlamaq yolunda” adlı məqalələr toplusu da mövcuddur.

Aşağıda Zikrullah İsançın Əlişir Nəvainin “Oxşamaz” qəzəlinə yazdığı nəzirəni təqdim edirik:

Navoiy:

*Ko 'nglim ichra dardu g'am avvalgilarga o'xshamas,
Kim, ul oyning hajri ham avvalgilarga o'xshamas.*

Ishonch:

*Endigi sevgi, sanam, avvalgilarga o'xshamas,
Nozu so'z, qiynog'i ham avvalgilarga o'xshamas,
Hajridin ayflash bor erdi shu qismat lavhida,
Ko'zdagi shuroba nam, avvalgilarga o'xshamas,
Jonni shipqab qog'az uzra so'zni do'ndirding Ishonch,
Barmog'inda qil qalam, avvalgilarga o'xshamas¹⁵⁵.*

Məzmunu – sətiri tərcümə

Nəvai:

*Könlüm içrə dərd və qəm əvvəlkilərə oxşamaz,
O ayın hicranı da əvvəlkilərə oxşamaz.*

İsanç:

*İndiki sevgi, gözəl, əvvəlkilərə oxşamaz,
Nazi, sözü, əzabı da əvvəlkilərə oxşamaz.
Hicranı alnıma yazmışdı bu tale qisməti,
Gözdəki göz yaşları əvvəlkilərə oxşamaz.
Canımdan süzülüb kağıza sözlərim töküldü,
Barmağında qıl qələm, əvvəlkilərə oxşamaz.*

---

¹⁵⁵İshonch Zikrullah. "Batqoqda böyüən nilüfar" // "Gözəl çinar" məqalələr toplusu, M. Həşim Hamdan Foriyobinin təşəbbüsü ilə. Ankara: Sahil nəşriyyatı, 2021, 72-81.

Qari Qiyam oğlu Cəlaləddin Qiyami 1981-ci il aprelin 5-də Əfqanıstanın Herat vilayətinin Andxoy rayonunun Mirşikərxana məhəlləsində anadan olub. O, beş-altı yaşından etibarən dini təhsillə yanaşı, oxuyub-yazmağı Qari Əbdurəhim məktəbində öyrənib.

1989-cu ildə Andxoy Darulhifaz mədrəsəsinə daxil olub və 2000-ci ildə oranı bitirib. 2000-2004-cü illərdə Andxoy rayonunun Qazi Babamurad və Əbumüslim litseylərində müəllimlik edib. 2004-2014-cü illərdə Maymana, Kabil və Andxoy şəhərlərində müxtəlif xarici qurumlarda çalışıb. O, Maymana və Andxoy şəhərlərində bir qrup ziyalı gəncə birlikdə xüsusi kurslar açaraq ingilis dili dərsləri keçib. 2016-cı ildən bəzi səbəblərə görə Əfqanıstanı tərk edərək Norveçdə yaşayır. Cəlaləddin Qiyami gənc yaşlarından şeirə və ədəbiyyata böyük maraq göstərən istedadlı bir sənətkardır. Bu sahədə ona mərhum atası Qari Qiyam nümunə olmuşdur. Hazırda o, özbək və fars dillərində dərin məzmunlu şeirlər yazır. O, bu il (2023) “Çıraq Çarvağı” adlı şeirlər toplusunu nəşrə hazırlayıb.

Cəlaləddin Qiyami tərəfindən Əlişir Nəvainin 580 illik yubileyinə (2021) yazılmış qəsidəyə diqqət yetiririk:

Navoiy

*Bugun ne bo 'ldikim, tab 'im bulog 'i bo 'yla jo 'shondur,
Qalam ilgimda turmay, yaproq uzra raqs-raqsondur.
Ne xushdirkim burungi norasoliglar sezilmaydi,
Ajoyib o 'zgarish yuz bermish-u xomam durafshondur.
Vujudimda azalgı qayg 'ular xushlikka o 'grildi,
Ko 'ngil ko 'ksim ichiga sig 'magay zavq ila, shodondur.
Məzmunu – sətri tərcümə*

Nəvai

*Bugün nə oldu ki, təbim bulağı ilə coşubdur,
Qələm ilgimdə turmay, yarpaq üzərində
rəqs-rəqsandır.*

*Nə xoşdur ki, əvvəlki narahatlıqlar hiss olunmur,
Möhtəşəm dəyişiklik baş vermişdir və
Bu xamamdür əfşandır.*

*Bədənimdəki əvvəlki kədərlər xoşluğa çevrildi,
Qəlbim sinəmdə sığmayacaq qədər sevinc və şaddır.*

Məhəmməd Amin Uçqun 1930-cu ildə Herat vilayətinin Mayma şəhərinin Ərəbxana məhəlləsində doğulmuşdur. İlk təhsilini mədrəsələrdə almışdır. 1937-ci illərdə onun ailəsi Heratdan Qunduz vilayətinə köçmüşdür. Şairin həyatı burada keçdiyi üçün onu Qunduzlu adlandırmışlar. Məhəmməd Amin “Sadim”, daha sonra isə “Uçqun” təxəllüsərini istifadə etmişdir. Əsərləri dəri və özbək dillərində çap olunmuşdur. O, əsərlərində tez-tez milli duyğu və düşüncələri əks etdirmişdir. 1978-ci ildə öz fəaliyyətinə başlamış “Yulduz” adlı özbək dilindəki ilk qəzetin təsisçisi və uzun illər məsul müdiri olmuşdur. Əfqanıstanda siyasi vəziyyət gərginləşdikdən sonra 1981-ci ildə Hindistana köçmüşdür. Oradan Səudiyyə Ərəbistanına keçmiş, sonradan Türkiyədə yaşayış yerini tutmuşdur. Onun şeirləri bu günə qədər müstəqil olaraq nəşr olunmamışdır.

Şərafəddin Şərəf “Domla Bedil” – Abulməani Bedil əsərlərini yaxşı mənimsəyən və onu dərin təhlil edərək izah edən birisi olaraq xalq arasında “Domla Bedil” və ya “Domla Bedil Daşkəndi” ləqəbləri ilə tanınır. Mir Qasım oğlu Şərafəddin Şərəf 1875-ci ildə Daşkəndin Murod məhəlləsində doğulmuşdur. Başlanğıc təhsilini burada almış və uzun illər Buxara mədrəsələrində oxumuşdur. O, Daşkənddə “Qari ağa” kimi tanınmışdır. O dövrün alimlərindən olan Mah-

mudxoca Behbudi və Münəvvər Qari ilə görüşmüşdür. O, gəncliyindən özbək və fars klassiklərini oxumuşdur. Türkistanda yaranan sosial-siyasi çətinliklər səbəbindən Əfqanıstana keçərək, Andxoy, Mayma və sonra isə Kabildə yaşamışdır. Domla Bedil həyatının böyük hissəsini Andxoyda (Türkmənistanla sərhəd Herat vilayətinin bir kəndində) keçirmişdir. Bir mahir xəttat tərəfindən yazılmış və şeirləri rədiflər əsasında tərtib edilmiş Əlişir Nəvainin “Xəzainul-məani”nin (“Dörd divan” toplusu) nadir əlyazma nüsxəsi Domla Bedil tərəfindən qorunmuşdur. Nəvaişünas və bedilşünas vəfat etdikdən sonra bu nadir əsər onun ikinci oğlu Hüsaəddin Şərəfiyə keçmişdir. Onun dəri və özbək dillərində yazdığı şeirlər həyatında “Domla Bedil divanı” adı altında toplanmış, lakin bu divan hələ də nəşr olunmamışdır. Bu divan da onun oğlu tərəfindən qorunub saxlanılmaqdadır. Domla Bedil 1943-cü ildə Kabildə vəfat etmiş və Aşıqan-Arifan qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. Şeir dünyasında yüksək istedadla malik olan Əlişir Nəvai, Füzuli, Kamal Xoqandi, Abdulqadir Bedil gəzəllərinə təxmis və nazirlər yazmışdır. Məsələn, Şərafəddin Şərəf (Domla Bedil) tərəfindən Əlişir Nəvai gəzəlinə yazılmış “Zərhdaldın raqam” təxmisə mövcuddur:

Zərhdaldın raqam

Sabo nohid savtin suyi gulzori aram chekti,

Uyandıq tole'u gaflat sipohi sindi, ram chekti,

Qamar davroni chekti, xayri bodi subhidam chekti,

“Sahar xovar shahi charx uzra kim

xilu hasham chekti”,

“Shuoi xat bilan ko 'hsor uza oltun alam chekti”.

“Sharaf” holiga bir yol yo nabi qilsang

nazar no 'lg 'ay,
Baqa mayxonasında rindlar bazmıda yol bo 'lg 'ay,
Mayi jomi muhabbatdin, siniq paymonasi to 'lg 'ay,
“Nəvai şoyad ul rahravg 'a bul maqsad
nəşib o 'lg 'ay”,
“Ki ul dashti fano qat' etkali yillar qadam chekti”.

Məzmunu – sətri tərcümə:

Səbrin, Növhidin səsi, suyu güldəstənin sakitliyi çəkdi,
Oyanışın, təfəkkürün əsgəri dağıldı, rahatlandı,
Ayın dövrünü çəkildi, səhərin xeyirli nəfəsi gəldi,
“Səhər xavər şahı çarx üzərində kim xilu-həşəm çəkdi”
“Şüa ilə şəhər uzaqdan qızıl aləm çəkdi”.

“Şərəf” halına bir yol, ya nəbi etsən, nəzər zəiflədi,
Bəqa meyxanasında rindlərin məclisində yol açıldı,
Məhəbbətin mey camı, sınıq peymanəsi doldu,
“Nəvai bəlkə o rəhravğa bu məqsəd nəşib oldu,”
“Ki, o fəna çöllərindən illər addımladı.”

MəhəmmədƏşrəf Əzimi–Əzimi Andxoy təxəllüsü ilə tanınan Məhəmməd Əziminin oğlu Məhəmməd Əşrəf 1941-ci ildə Andxoy rayonunun Katta tavançı kəndində doğulmuşdur. İbtidai və orta məktəbi öz kəndində bitirmiş, Kabilə Kabil universitetinin dil və ədəbiyyat fakültəsində təhsil almışdır. Universiteti bitirdikdən sonra Kabil, Mayma və Andxoy məktəblərində müəllimlik etmişdir. 1978-1979-cu illər arasında “Əbu Muslim” adı ilə tanınan Andxoy rayonu litseyində Məhəmməd Əşrəf Əzimi 11-12-ci siniflərdə fars dili və ədəbiyyatından dərs demişdir.

Əzimi öz dövrünün qüdrətli özbək şairlərindən biri

hesab olunur, onun şeirləri bir neçə dəfə toplu halında özbək və dəri dillərində nəşr olunmuşdur. Onun ilk şeir toplusu “Kelajak botirlari” (“Gələcəyin qəhrəmanları”) adı ilə çap olunmuşdur. Ondan uşaqlara ünvanlanmış özbəkcə şeirlər də daxil edilmişdir.

1986-cı ildə Əfqanıstan Yazıçılar Birliyi tərəfindən nəşr olunmuş toplusu “Ulug‘ zəfər” (“Böyük qələbə”) adı ilə çap edilmişdir. 1997-ci ildə Pakistanda növbəti şeir toplusunu “Yosh to‘lqini” (“Gənclik dalğası”) adı ilə nəşr etdirmişdir. O, “Men seni sevardim” (“Mən səni sevirdim”) adlandırdığı şeir toplusunu nəşrə hazırlamışdır.

Əzimi 2022-ci ildən etibarən Kanadada yaşamaktadır. Əzimi şeirlərində insanilik, milli duyğu və vətənpərvərlik hissləri xüsusi yer tutur. O, Əlişir Nəvainin gözəllərinə bir neçə təxmis və nəzirələr yazmışdır. Məhəmməd Əşrəf Əzimi Əlişir Nəvainin doğumunun 580 illiyi münasibətilə “Ədəb dünyasında sultan” adlı şeir yazmışdır:

Adab dunyosida sulton

*Sahar chog‘i olislardan salobatli sado keldi,
Olib yor hidini to‘lqinlanib mavji havo keldi.*

*Ajoyib holatim bordir, tanu jonda qarori yo‘q,
Qulog‘imga yana qirdan surud birla navo keldi.*

...

*Navoiy ruhi shod o‘lsun, joyi firdavsi a‘lodan,
Azimiy til bila dildan mudom ushbu duo keldi.*

Məzmunu – sətiri tərcümə:

Ədəb dünyasında sultan

*Səhər çağı uzaqlardan səmimi, təsirli səda gəldi,
Götürdü sevgilinin qoxusun, dalğa kimi hava gəldi.*

*Mənim gözəl vəziyyətim var,
bədənimdə ruhumda qərar yoxdur,
Yenə qulağıma bir mahnı ilə bir nəva gəldi.*

...

*Nəvai nin ruhu şad olsun,
yeri cənnətdən yüksək olsun,
Əziminin dili ilə ürəkdən bu dua gəldi.*

Şair Əzimi 2021-ci il avqustun 15-də Əfqanıstanda Taliban qrupunun yenidən hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkəni tərk etməyə məcbur olub, “Canı sağ saxlamaq vacibdir, buna görə də ailəmlə birlikdə vətənimdən çıxdım” deyərək Nəvainin:

*Vatan tarkini bir nafas aylama,
Yana ranju g‘urbat havas aylama.*

*Vatan tarkini bir nafas ayladım,
O‘zim ranju g‘urbat havas ayladım.
Buzildi gulistoni dunyom mening.
Jahonni xayoli qafas ayladım.*

Məzmunu – sətri tərcümə

*Vətəni tərk etməyi bir an düşünmə,
Yenə də əzab, qürbət havası çəkmə.
Rədifli qəzəlinə aşağıdakı nəzirəni yazmışdır:
Vətəni tərk etməyi bir an düşündüm,
Özüm əzab, qürbət havası çəkdim
Pozuldu gülüstani dünyam mənim,
Dünyanı xəyali qəfəs bildim.*

Qulam Səhi Vəkilzadə – Hacı Murad Vəkil oğlu Qu-

lam Səhi Vəkilzadə 1961-ci ildə Herat vilayətinin Andxoy rayonunda anadan olub. İbtidai, orta məktəb və litseyi doğulduğu Andxoy şəhərində bitirib, 1979-cu ildə Kabil Universitetinin dil və ədəbiyyat fakültəsinə qəbul olub. (Vəkilzadə 1972–1975-ci illər ərzində 6–9-cu siniflərdə mənimlə eyni sinifdə oxuyub – Ə.A.). O, 2006–2010-cu illərdə Əfqanıstan Təhsil Nazirliyi yanında məktəblər üçün dərsliklər hazırlamağa böyük töhfə verib. Uşaqlıqdan şeir yazmağa maraqlı göstərmişdir. Şeirdə “Vəkilzadə”, “Yurtdaş”, “Andxoyi” təxəllüsləri ilə fəaliyyət göstərir. Şeir yazmada ustadları Məhəmməd Əmin Mətin və Məhəmməd Alim Ləbibolub. İlk şeirləri “Yulduz” qəzetində çap olunub. O, dörd il (1983-1987) bu qəzetin baş redaktorunun müavini vəzifəsində çalışıb.

O, öz ana dili olan özbəkçə ilə yanaşı, dəri dilində də şeirlər və mətnlər yazır. Onun əsərlərindən milli ruh, xalq dərdi və vətənə olan məhəbbət mövzuları mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu günə qədər Vəkilzadənin 25 kitabı çap olunub. Bunlardan bəziləri Nəvai ilə bağlı əsərlərdir: “Qırx hədis” (“Ərbəin” Həzrət Nəvai və Nurəddin Əbdurrəhman Cami), Kabil, 2010; “Nəvainin təfəkküründə incilər” (“Xəzainul-məani”), Kabil, 2011; “Əmiri-suxan – Əlişir Nəvai” (dəri dilində yazılmış tədqiqat əsəri), Kabil, 2018.

Bunlardan əlavə, “Yurak qoşuğu” 2002-ci ildə Pakistanda nəşr olunub. O, tez-tez dəri dilində “Vəkilzadə”, özbək dilində isə “Yurtdaş” təxəllüsünü istifadə edir. Onun “Cunbişnamə” məsnəvisi 600 beytlikdir. Bu günə qədər Vəkilzadənin altı şeir toplusu çap olunub.

Qulam Səhi “İki böyük sima” adlı şeirini bu sözlərlə başlayır: “Söz dövlətinin sultanı, böyük mütəfəkkir və zəkali nazir Mir Nizamiddin Əlişir Nəvai həzrətlərinin 580 illiyi; qələm və qılınc fəxri, ədalətli şah və şair Zəhirəddin Məhəmməd Babur həzrətlərinin doğumunun 538 illiyi münasibətilə

bu torpaqda gəzib dolaşan bu böyük insanların pak ruhlari-
nın razılığı üçün qələmi əlimə alıb, çəkərəm dərd və ələmi”:

İki böyük sima

*Suxan sarlavhi nomi zoti yakto,
Yaradan yeru göyü o sarapo.
Durudi behad ölsün Mustafog ‘a,
Sanoi beaded ul anbiyog ‘a.
Sonra sizlərə söyləmək istədim sonsuz hörmət,
Erursiz layiqi hər hansı izzət.
Bu şöhrətli ehtiramı səmimi ürəkdən,
Deyim qutluq sizə sidqi-dildən.
Nəvai və Babur çün budur xas,
Namoyondur məhəbbət birlə ixtlas.*

Məzmunu – sətri tərcümə

İki böyük sima

*Sözün başı – ucalığın tək adıdır,
Yaradan göylə yeri O yaratdı, Odur!
Sonsuz salavat olsun Müstəfaya,
Sayısız salamlar pak peyğəmbərlərə aya-aya.
Sonra sizlərə söyləməkdir könül arzum,
Sizsiniz izzətə, ehtirama layiq bir məqamın özüsün.
Bu şöhrətli hörmətimi ürəkdən söylərəm,
Səmimi qəlbədən sizə qutlu sözlər söyləyəyəm.
Nəvai ilə Babur üçün budur əsl yol,
İxtlasla məhəbbət – ikisi bir qəlbə dol.*

Şairlər və onların yazdıqları şeirlər Əfqanıstanda öz-
bəklər arasında (onların bəzisi mühacirətdə olsa da) bu günə
qədər Nəvai dövrünə aid şeir janrlarında (qəzəl, qəsidə) ona

tabe olmaq, nəzirə yazmaq və şairin təqdirində qəsidələr yazmaq ənənəsinin davam etdiyini göstərir. Gətirilən nümunələr Əfqanıstanda nəvaişünaslığın tədqiqi üçün mənbələr verə biləcək əhəmiyyətə malikdir.

ƏFQANISTANDA NƏVAİŞÜNASLIQ MƏNBƏLƏRİ SXEMASI

NƏTİCƏ

Əfqanıstannəvaişünaslığı, hamımız üçün məlum olan nəvaişünaslıq sahəsinin bir hissəsi ola bilər. Bu dövrə qədər Əfqanıstannəvaişünaslığı üzrə mənbə və məlumatlar tərtib olunmamışdı. Əfqanıstannəvaişünaslığı üzrə hər hansı bir tədqiqatçı, məhz bu istiqamətdə müxtəlif mənbələrin mövcudluğunu müəyyən edərək, onları tərtib edərək nəvaişünaslığın bu istiqamətini ətraflı göstərmək imkanı üçün əsas yaradır.

Əfqanıstan özbəklərinin xalq ağız mədəniyyəti qədim dövrlərə gedib çıxır. Əfqanıstandakı bədii ədəbiyyat və elmi baxışlar öz mənbələrini xalq ağız mədəniyyətindən alır. Əfqanıstandakı türkdilli folklor bu ölkədəki özbək ədəbiyyatına qida verərək əhəmiyyət kəsb edir və onu öyrənmək böyük əhəmiyyət daşıyır.

Əlişir Nəvai tərəfindən inşa olunan binalar və abidələr Əfqanıstan torpağında özünəməxsus tarixə malikdir. Əfqanıstannəvaişünaslığının tədqiqi mütəfəkkir tərəfindən inşa edilmiş və ona aid abidələrsiz təsəvvür edilə bilməz. Kitabımızda 100-dən çox abidə haqqında qısa məlumat verilsə də, onlar gələcəkdə kompleks tədqiqatları tələb edir.

Əlişir Nəvai yaradıcılığı üzrə Əfqanıstan torpağında elmi tədqiqat aparən alimlər və onların apardığı tədqiqatlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əfqanıstannəvaişünaslığına töhfə vermiş alimlər və onların apardığı özbək, dəri, puştu dillərindəki tədqiqatlar üzrə birinci dəfə bioqrafik və bibliografik istiqamətdə məlumatlar toplandı. Onlar əsasında siyahılar tərtib edilməyə çalışıldı. Əfqanıstannəvaişünaslığını öyrənməkdə bu ölkədə keçirilən Əlişir Nəvaiyə həsr olun

muş konfranslar əsas mənbələrdən biri olaraq qalır. Müxtəlif illərdə keçirilən Əfqanıstan nəvaişünaslığı konfranslarının toplama əsərləri 4 cildən ibarət nəşr (ümumilikdə 1557 səhifə) böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Əfqanıstana təqdim olunan özbək dilindəki dövrü mətbuat səhifələrində 1978-ci ildən başlayaraq Əlişir Nəvai yaradıcılığı barədə bir sıra məqalələr dərc edilib. Burada “Yulduz” qəzetinin rolu bö-yükdür.

Bu nöqtəyi-nəzərdən dövrü mətbuat nəvaişünaslığının əhəmiyyətli minbərinə çevrilib. Həmin qəzetin Əfqanıstan özbəkləri arasında böyük və mühüm yerini nəzərə alsaq, onun Əlişir Nəvai yaradıcılığının təbliğindəki əhəmiyyətini də təsəvvür etmək çətin deyil.

Əlişir Nəvai yaradıcılığına şeiriyətdə izdaşlıq məsələsi nəvaişünaslıq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir istiqamətdir. Əsrlər boyu Nəvai şeiriyətinin təsirində yaradılmış, onun şeirlərinə uyğun gəlmək böyük ənənəni təşkil edib. Əfqanıstanda bu ənənə əhəmiyyətliyə malikdir. Bu ölkədə hər on nəfərdən ən az birisi şeir yazır. Bu özbək şairlərinin əksəriyyəti Nəvai şeirlərinə uyğunlaşır. Bu yaradıcılıq nümunələri Əfqanıstan nəvaişünaslıq tədqiqatı üçün böyük material verə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

I. Metodik əhəmiyyət kəsb edən normativ hüquqi sənədlər və nəşrlər

I. Normativ hüquqi sənədlər və metodoloji əhəmiyyətə malik nəşrlər

1. Kərimov İ.A. Ədəbiyyata diqqət – mənəviyyata, gələcəyə diqqət. Daşkənt: Özbəkistan, 2009. – 40 s.

2. Mirziyayev Ş.M. 2017-2021-ci illərdə Özbəkistan Respublikasının inkişafının beş prioritet istiqaməti üzrə Hərəkətlər Strategiyası. – Daşkənd: Adolat, 2017. – 112 s.

3. Özbəkistan Respublikası Prezidenti Ş.M. Mirziyayevin 2017-ci il 24 may tarixindəki "Qədim yazma mənbələrinin saxlanması, tədqiqi və təbliği sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında" qərarı, PQ-2995-son.

4. Özbəkistan Respublikası Prezidenti Ş.M. Mirziyayevin 2020-ci il 19 oktyabr tarixindəki "Böyük şair və mütəfəkkir Əlişir Nəvai in 580 illik yubileyinin geniş qeyd edilməsi haqqında" qərarı, PQ-4865-son.

II. Elmi-nəzəri ədəbiyyatlar:

1. *Milli nəşrlər*

5. Alī Shīr Navā'ī. Dīvān of the Aq qoyunlu Admirers (1471). A. Erkinov (ed.). Tokyo: ILCAA, 2015.

6. Habibullayev A. Özbəkistan şərqşünasları bibliog-

rafiyası (1949-2022-ci illər). – Daşkənd: Daşkənd Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti, 2022.

7. Siracəddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Nəvaişünaslıq. Dərslik. – Daşkənd: Təməddün, 2018. 520 s.

8. Abduəzizov A. Əlişir Nəvai irsinin xarici ölkələrdə öyrənilməsi. – Daşkənd: Özb. Milli Kitabxanası, 1991.

9. Абдуғафурова А. Буюкбешликсабоқлари: мақолалар. – Тошкент: Фан, 1995.

10. Абдуллаев А. XX аср Афғонистон ўзбек адабиёти (Ўқувқўлланма). – Тошкент, 2003.

11. Абдуллаев А. XX аср Афғонистон ўзбек адабиёти (Ўқувқўлланма). – Тошкент, 2003.

12. Абдусаматов М. Ўзбекистон шарқшунослари: библиографикочерк. – Т: Қомуслар Бош тахр., 1996.

13. Алишер Навоий “Хамса”си (тадқиқотлар). – Тошкент: Фан, 1986.

14. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 14-том. – Тошкент: Фан, 1998.

15. Алишер Навоий. Оққўюнли мухлислар девони. Нашргатайёрловчилар А.Эркинов, Р. Жабборов. – Т: Шарқ, 2020.

16. Алишер Навоий: Адабиётлар кўрсаткичи. Тузувчи З.Бердиева.– Тошкент, 1991.

17. Аҳмад Пошо. Девон. Нашрга тайёрловчи Р.Рўзмонова. –Тошкент: Академнашр. 2011.

18. Воҳидов Р. XV асрнинг иккинчи ярми XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти. – Т:, 1983.

19. Воҳидов Р. Навоий барҳаёт. – Т: Фан, 1991, 80 б.

20. Гафурова И. Туркистонда ислом меъморий обидалари (XIXаср-XX аср бош.):– Т: Comp. print, 2023.

21. Жабборов Р. Алишер Навоий “Оққўюнли мухлислар девони”ва унинг давр адабий муҳитида тутган

ўрни. – Тошкент: Donishmand ziyosi, 2021.

22. Жузжоний А.Ш. Афғонистонда навоийшунослик / Навоийгаармуғон. (VI китоб). – Т.: 2010, б.53-63.

23. Жузжоний А.Ш. Ўйрик афғоншунос / Ўзбекистон адабиёти васанъати. – Тошкент, 1994 йил, 1 июль.

24. Жўрабоев О. Амирийнинг Навоий ғазалларига тахмислари хусусида / Навоийга армуғон. VI китоб. – Т.: 2010,

25. Комилов Н. Тасаввуф. – Т: Movarounnahr, 2009.

26. Қаяюмов А. Алишер Навоий. – Т: Ўзбек., 2011.

27. Маннонов А. Шарқшунослик масалалари. Вopосывостоковедения. – Тошкент: Фан, 2022.

28. Муҳитдинов М. Кўнгил ҳайратлари. – Т: 2021.

29. Назаров Н. Афғонистон ўзбеклари. – Т.: 2011.

30. Нарзуллаева С. Тема “Лейли и Меджнун” в истории литературы народов Сов. Востока. – Т: Фан, 1983.

31. Омонов Қ., Рихсиева Г. Олим умрининг мазмуни (Олимлар ва адабиёт аҳлининг профессор Абдурахим Маннонов ҳақидаги кўнгил сўзлари). – Т.: 2017.

32. Тоҳиров С. Темурийлар даврида хамсанавислик. – Тошкент: Tamaddun. 2021.

33. Хашимбеков Х. Узбеки Северного Афганистана. – Москва: Институт востоковедения РАН, 1994.

34. Шарипов М. Навоий ва адабий алоқалар. – Тошкент: Фан, 1968.

35. Шомухамедов А.Ш. Традиция татаббу в творчестве Алишера Навои. – Тошкент: Фан, 1984.

36. Эргашев К. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. – Т: Фан, 2009.

37. Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқини манбалари (XV–XX аср боши). – Т: Tamaddun, 2018.

38. Эркинов С. Навоий “Фарҳод ва Ширин”и ва унинг қиёсийтаҳлили. – Тошкент, 1971.

39. Ўзбек адабиёти тарихи. II том. XV асрнинг иккинчи ярми. – Тошкент: Фан, 1977.

40. Ҳайитметов А. Табаррук излар изидан. – Тошкент: Адабиёт васанъат нашриёти, 1979.

41. Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи (1917-1991 йиллар). – Тошкент, 2008.

42. Ҳайитов Ш.А., Саидов И.М. Хориждаги ўзбеклар тарихи ваэтнографияси. – Самарқанд, 2015.

43. Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. – Тошкент: Адабиёт васанъат, 1991.

2) Xarici nəşrlər

44. Baldauf I. Materialien zum Volkslied der Ozbeken Afghanistans. Reihe Islam & Ethnologie. Band 3. Zweiter Teilband. Verlag Andreas

45. Gehling. Printed in Germany. 1989.

46. Barlas K. Afganistan Turkleri Edebiyatı // Turk Dunyası El Kitabı. C. 3, 2.bs. – Ankara, 1992, S. 745-755.

47. Demirci J. Azərbaycan şairi Kişveri'nin Nevayi şiirlerine yazdığı tahmisler // Ankara universitesi Dil ve tarih-coğrafya fakultesi turkolojidergisi. 17, 1. 2010. – S. 47-55.

48. Jarring G. Uzbek Text from Afghan Turkestan with Glossary. – Lund, 1938.

49. Labib S.M.O., Nadim M.H. Alisher Navoiynin Xurosondaqoldirgan izlari va adabiy an'anasining davomi // Alisher Navoiy. Xalqaro jurnal. 2023 (1). – B. 42-48.

50. Nağyeva C. Azərbaycanda Nəvai. – Bakı: Tural-E, 2001

51. Nar, O. & Saifi, N. Afganistan Ozbek Edebiyatinda Onemli Bir Şair: M. Alim Kuhken // Selcuk Universitesi Turkiyat Araştırmaları.2022 (56). – S. 383-400.

52. Nasruddin Seljuq. Hirotdagi musiqa va teatr (Tahrir-i Faromarz Tamanno). – Tehron: Toos nash. 1383/2004.

53. Nesar Ahmad Tuygho. Afganistanli ozbek şairlerden Taşkın Bahayi ve eserleri uzerine bir inceleme. Yuksek lisans tezi. – Niğde, 2018.

54. Ozturk R. Gunumuz Afganistanli ozbek şairleri. – Konya: Palet yayinlari, 2014.

55. Richard F. Manuscris avec colophon des Archives nationales d’Afghanistan, Kaboul. Liste preliminaire et sauvegarde photographique. – Rome: 2022.

56. Tolkun S. Afganistan’dan Bir Ozbek Kadın Şair: Kubra Keyvan // International Journal Of Education Technology and Scientific Researches. 2017. Issue: 4, s.174-183.

57. Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. – Хўжанд: Нури маърифат, 2003.

58. Абдулали Нур Аҳрорий. Амир Алишер Навоий. – Ҳирот, 1393/2014.

59. Абдуллоҳ Коргар. Амири донишманд (Низомиддин Алишер Навоий). – Пешовар, 1383/2004.

60. Абдулҳаким Шаръий Жузжоний // Амир Алишер Навоий ижоди ва фикрлари миқёси ҳақида мулоҳаза (тўплам). – Кобул 1994, 14-сон.

61. Аёмуддин Ажмал. Ҳирот вилояти тарихий ёдгорликларитадқиқоти. – Ҳирот, 2008.

62. Азизулло Арал. Ўзбек ва туркман тилларининг расмиймақоми // “Унутилмас мақолалар” тўплами. – Кобул, 2020 йил.

63. Азизулло Арал. Ўзбек тилининг миллий куни // “29 Мезон” мақолалар тўплами. – Кобул, 2019 йил.

64. Акрам Қизғин. Улуғ бобом Навоий // Юлдуз. 1983 йил, 8-сон.

65. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературарах народов Востока. – Москва: Наука, 1985.

66. А.Навоий. Хамса. Мукаммал нусха. – Кобул, 2021.

67. Алишер Навоий тафаккурларини қайта ўрганиш. Мақолалар тўплами / Мажмуаи мақолот семинори байналмиллалийи бозхонианди шаҳойи Навоий. Нашр-га тайёрловчи А.Арол. – Кобул: Матбуа-э Озод, 1400/ 21.

68. Амир Алишер Навоий ديو انفاني، Девони Фоний. – Кобул, 2016.

69. Амир Алишери Навоий–Фоний. Муштамил бар шарҳизиндагий, осори умроний, малфузот ва намунаи назму насри у. Бақўшиши Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний. – Кобул, 1346/1967 (дарий тилидаги китоб).

70. Атоий, Муҳаммад Иброҳим. “Overview of Afga-nistan’sHistory”. – Кабул, 2005.

71. Аҳмад Али Кухзод. Тарихи Афғонистон. – Кобул, 1384.

72. Аҳрорий Абдулалий Нур. Амир Алишер Навоий (Шарҳиаҳвол ва гузидаи осори манзум ва мансур ба инзимоми “Ситгаи зарурия” ва таржумаи “Хамсат-ул-мутаҳаййирин” ва “Муҳокамат-ул-луғатайн”), Интишороти Аҳрорий, 1393/2014.

73. Ашраф Азимий. Улуғ бобом Навоий // Юлдуз. 1981 йил, 10-сон.

74. Бартольд В. В. Сочинения, том II, часть 2. – М. 1964. – С. 199-260. Бартольд В.В. Сочинения. Том II, часть 2. – Москва: Наука, 1964.

75. Беленицкий М. Историческая топография Герата // Алишер Навои. Сборник статей под редакцией А.К. Боровкова. – М: Изд.АН СССР, 1946, с.175-202.

76. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965.

77. Бертельс Е.Э. Навои и Джами. – М.: Наука, 1965.

78. Девони Амир Низомиддин Алишер Навоий Фоний. Нашрга таёрлавчи: Саид Аббос Растохиз Санчоракий. – Кобул, 2016.

79. Девони ашоре Султон Хусайн Бойқаро. Ношир: Муҳаммад Ёқуб Воҳидий Жузжоний. – Кобул: Давлат нашриёти, 1346/1967.

80. Жалолоддин Сидикий. Темурийлар давридаги меъморчилик Санъат журнали, 34-сон. – Кобул, 1968.

81. Жаҳон Шоҳий Афшор ва Али Раҳимий Содик, Амир Алишер Навоий девонида Эроннинг ўзига хос унсурлари // Тўплам. 25-сон. – Техрон, 2014.

82. Забеҳуллоҳ Сафо, Форсий назми ва насрининг тараққиёти. 4-нашр. – Техрон, 2010.

83. Иноятуллаҳ Шаҳроний. Занони баргузидаи ховар замин. – Хирот, 2016

84. Иноятуллоҳ Шаҳроний. Суратгарони муосир. Биринчи китоб. – Кобул, 2014.

85. Ишонч Зикруллоҳ. Ботқоқда ўсган нилуфар // “Кўркам чинор” мақолалар тўплами, М. Ҳошим Ҳамдам Форёбий ташаббуси билан. – Анқара: Соҳил яйиневи, 2021. – Б. 72-81.

86. Кушев В.В. Афганская рукописная книга (Очерк афганской письменной культуры). – Москва, 1980.

87. Матин Муҳаммад Амин Андхой. Муруре бар навиштахоирӯйи девор, ч.2, Мозори Шариф: 1390/2011

88. Мир Алишер Навоий. Ончи дар симпозиюми На-воий гузашт. Нашрга тайёрловчи Нусратулло Иброҳи-мой. – Кобул, 1396/2017.

89. Мумтоз Жузжоний. Улуғ Навоий // Юлдуз. 1983 йил, 7-сон.

90. Муҳаммад Аслам Афзали. Ҳерот дар аҳди темуриён. – Кобул, 2010.

91. Муҳаммад Ашраф Ғаний. رېځ، لومړۍ ملي هویت، فرهنگتا نی بحث (Миллий ўзлик, маданият, тарих, бирл. масала). – Кобул, 2010.

92. Муҳаммад Олим Лабиб. Сайри дар дунёи сиймоҳои Навоий (Мажмуаи мақолаҳо). – Кобул: Матбаъи котиб, 1389/2010.

93. Муҳаммад Умар Алим Баёт. Буюк шоир ва мутафаккир АмирАлишер Навоий // Юлдуз. 1979 йил, 15-с

94. Муҳаммад Ҳалим Ёрқин ва Шафиқа Ёрқин. Сиймои Мир Алишер Навоий. – Кобул: Давлат босмахонаси, 1369/1990.

95. Муҳаммад Ҳалим Ёрқин. Мир Алишер Навоийнинг тарбиятӣфӣкрлари ҳақида / Юлдуз. 1983, 7-с

96. Муҳаммад Ҳалим Ёрқин. Навоий Ҳасаси // Юлдуз. 1987 йил, 28-сон.

97. Муҳаммад Юсуф. Алишер Навоий. – Маймана, 1395/2016.

98. Пелевин М.С. Афганская литература позднего средневековья. – Санкт-Петербург, Санкт-Петербургский государственный университет, 2010.

99. Раҳим Иброҳим. Навоий, сиёсатмадори пишгом дар дафъ азҳукуки башар. – Кобул: Матбааии сулҳ, 1395 /2016.
100. Розик Нарайвал. Мир Алишер Навоий. Кобул, 1397/2019. – Кобул,1397/2019.
101. Рустамов Э. Узбекская литература в первой половине XV века. – Москва, 1963.
102. Саид Исмоил Ҳусайний Фотимий. Мир Алишер Навоий. – Кобул: Афғонистон фанлар акад., 2021.
103. Солиҳ Муҳаммад Ҳассос. Ўзбек халқининг оғиздаги адабиёти топишмоқлари. – Мозори Шариф, 2010.
104. Солиҳ Муҳаммад. Оталар сўзи – ақлнинг кўзи. Ўзбек халқ адабиёти, зарбул масаллар ва мақоллар. – Мозори Шариф, 2005.
105. Сом Мирзо Сафавий. Тухфаи Сомий, бо тасҳих ва муқобалаи Ваҳид Дастгардий. – Техрон: Матбааи Армағон, 1314/1935.
106. Сулаймон Лойик. Навоий – Афғонистоннинг атоқли фарзанди // Юлдуз. 1987 йил, 6-сон.
107. Темур. Навоий ва Нодира // Юлдуз. 1983, 20-с.
108. Файзулла Аймоқ. Халқ дурдоналари. – Шибиргон: Жавзижон нашриёти, 2008
109. Файзулло Аймоқ. Алишер Навоий асарларида халқ сўзлари Юлдуз. 1981 йил, 4-сон.
110. Фаҳрий Ҳиравий, Султон Муҳаммад. Латоифнома (Таржумаи “Мажолисун нафоиси” А.Навоий), таҳқиқ ва тасъҳиҳи Ҳодий Байдакий. – Техрон: Интишороти Др. М. Афшор, 1398/2019.
111. Фикрий Салжуқий. Абдур Рауф. Амир Алишер ва осори умроний у // Амир Алишери Навоий–Фоний. Муштамил бар шарҳизиндагий, осори умроний, мал-

фузот ва намунаи назму насри у. Бакўшиши Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний. – Кобул, 1346/1967.

112. Хушолхон Хатак, Куллиёт. Нашрга тайёрловчи: Абдулқайюм Зоҳид Мишвонай. – Пешовар, 2015.

113. “Юлдуз” ҳафтаномаи собиқ бош муҳаррири Нурулло Олтой билан суҳбат. – Тошкент-Шубирғон, 2023 .

114. “Юлдуз” ҳафтаномаи. – Мозори Шариф, 1994

115. “Юлдуз” ҳафтаномаининг биринчи сони. – Кобул, 1978 йил.

116. Гиёсуддин Хондамир. “Макорумул ахлоқ” (Шарҳи аҳвол вазинда гонийи Амир Алишер Навоий), му-қаддима, тасъҳиҳ ва таҳқиқи М.Ақбар Ашиқ, – Техрон: “Ойинаи мерос”, 1378/1999.

117. Ғубор Ғ.М. Афғонистон дар масире тарих. – Кобул, 1967.

118. Ғуломсаҳий Вакилзода. Амири Сухан Алишер Навоий. – Кобул: Карвон, 1398/2019, 303 б.

119. Ғуломсаҳий Юртдош. Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” илк девонидаги ижтимоий масалалар // Юлдуз. 1983 йил, 8-сон.

III. Ensiklopediya və lügətlər

120. Алишер Навоий. Қомусий луғат. 1-2-жилд. – Т: Шарқ, 2016.

IV. Вәдii әдәбиyyат

121. Гиёсуддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ (олижаноб хулқлар). Форс тилидан таржимон К.Раҳимов. – Тошкент: Akademnashr, 2017.

V. Tәdqiqat vә avtoreferatlar

122. Izzatillayev P. Eron navoiyshunosligi: tadqiq, talqin va tarjima. PhD tadqiqotsi. – Toshkent, 2023.

123. Ruziboyev T.X. “Taxmis genezisi, tadriji, janr xususiyatlari vapoetikasi (Alisher Navoiy an’analari asosida)” mavzusida PhD tadqiqotsi avtoreferati. – Toshkent, 2023.

124. Абдуллаев Н. Фонетические особенности узбекских говоро в северо-западного Афганистана: Дис. ... канд. филолог. наук. – Ташкент, 1982.

125. Иномхожаев Р. Афғон маърифатпарварлик адабиётининг шаклланиш омиллари ва ғоявий-эстетик асослари. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. – Т.: 2004.

126. Кабулова Р. Традиции “Маджалис ун-нафаис” Алишера Навои в тюркоязычной литературе (на материале антологии Садиқбека Садики “Маджма ул-хавас”). Автореферат диссертацииина соискание ученой степени кандидата филологических наук. –Т.: 1979.

127. Маннонов А.М. Рошанийская литературная школа на пушту вXVI-XVII вв. (Источники и проблемы реконструкции). Автореферат диссертации на соискание ученой степ. доктора филол. наук. – Т.: 1996.

128. Маннонов А.М. Суфийско-пантеистическое направление вафганской литературе XVI-XVII вв. (по произведениям Баязида Ансари и Мирза-хана Ансари). Автореферат диссертации насоискание ученой степени кандидата фил. наук. – Москва, 1970.

129. Муҳиддинов М.Қ. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси (“Хамса”ларнинг I достонлари асосида). Фил.фан.доктори. дис. яси. – Ташкент, 1995.

130. Нишанов М. Печать в общественно-политической жизни Афганистана.: Дис.д-ра ист. наук. – Т., 1993.

131. Полякова Е.А. Творчество Зухура Кабули (конес XVIII–начало XIX вв.) и его место в истории афганской литературы надари: Дис. канд. фил. наук. – Т, 1970.

132. Рўзмонова Р. Алишер Навоий анъаналарининг усмонли турк шеърятига таъсири (Аҳмад Пошо ва Сайди Али Раис Котиби йижоди мисолида). Филол. фанл. номзод. диссертацияси. – Тошкент, 2011;

133. Сатимов У. Исследование жизни и творчества Алишера Навои в западно-европейском востоковедении: диссертация насоискание ученой степени доктора филологических наук. – Москва, 1996.

134. Султанов Т. Алишер Навоий ва Озарбайжон ада-биёти: тарихий илдизлар, анъаналар ва ворисийлик (Кишварий ва Содиқий асарлари мисолида). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2019.

135. Усмонов О. XV аср Ҳирот маданият муҳити ва хатак мумтоз шеърят. Филол. фанлари доктори илмий даражасини олишучун ёзилган диссертация. – Т, 1992.

136. Файзулла Аймоқ. Народные песни узбеков Афганистана: Дис. ... канд. филолог. наук. – Т.: 1987.

137. Хуршут Э.У. “Тарих-и Кипчак-хани” – важный источник по истории Средней Азии и Северного Афганистана XVI-XVII вв.: Дис. канд. ист. наук. – Т.: 1982.

138. Юсупова Д. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили. Филология фанлари доктори (DSc) дисс... – Тошкент, 2019.

139. Якубова Э.С. “Диван” Ахмад шаха Дурани как источник по истории языка пашто и афганской литературы (по ташкентской рукописи). Дис. PhD – Т, 1975.

VI. Almanax, toplu və jurnal məqalələri

140. Абдуазизов А. Афғонистонда навоийхонлик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т.: 1982. 12 февраль.

141. Абдуғафуров А. Афғонистонда навоийхонлик: Кобулда бўлиб ўтган Халқаро илмий анжуман иштирокчисининг симпозиум ҳақидаги таассуроти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1991, 26 июль.

142. Абдуғафуров А. Фарзона суханвар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1991, 26 июль.

143. Абдуллаев В.А. “Юлдуз” назмида: Бугун А. Навоий туғилган кунига 541 йил тўлади // Бухоро ҳақиқати. 1982. 9 февраль; Ленин йўли. 1982. 9 февраль. __

144. Абдуллаев В.А. Алишер Навоий “Юлдуз” газетаси саҳифаларида // Коммунист. 1982, 5 февраль.

145. Абдуллаев В.А. Алишер Навоий “Юлдуз” газетаси саҳифаларида // Коммунист. 1982. 5 февр.

146. Абдуллаев В.А. Буюк сиймо: Алишер Навоий Афғонистоннинг “Юлдуз” газетаси саҳифаларида // Ўқитувчилар газетаси. 1982. 10 февр.

147. Абдуллаев В.А. Даҳо туғилган диёрда: Алишер Навоий таваллудининг 541 йиллигига // Тошкент ҳақиқати. – Тошкент, 1982, 9 февраль.

148. Абдуллаева Р. “Алишер Навоийнинг немис тадқиқотчилари” / Жаҳон адаб-и. – Т., 2011, № 2, б.125-131.

149. Арал А. “Алишер Навоий билан боғлиқ Афғонистонда нашр қилинган китоблар” // “Алишер Навоий ва ХХІ аср” мавзусидаги улуслараро конференцияси материаллари. – Тошкент – Боку, 2023. – Б. 187-190.

150. Арал А. “Алишер Навоий таваллудининг 525 йиллиги арафасида Афғонистонга ташриф (1967 йил)” // Тамаддун нури. 2023-йил. 6-сон. – Б. 59-61.

151. Арал А. Навоийга афғонистонлик шоир Олим Лабибнинг назираси // Ўзбек-да таълим. 3(25), 2023, Б. 44.

152. Асадулло Ҳабиб. Навоий – буюк инсон дўст // Юлдуз. 1987 йил, 6-сон. Абдулло Учқун. Навоийнинг “Назм ул-жавоҳир” асари / Юлдуз. 1987 йил, 6-сон.

153. Афғонистонда навоийхонлик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1991 йил, 26 июль.

154. Аҳмадхўжаев Э. Афғонистондан тухфа // Фан ва турмуш. – Тошкент, 1981. № 5. –Б. 26-27.

155. Аҳмадхўжаев Э. Афғонистонлик дўстлар тухфаси: А.Навоий расми ҳақида // Ўзбекистон маданияти. – Тошкент, 1981. 10 февраль.

156. Белен Ф. Мир Алишер Навоий ҳаёти ва ижодиغا оид қайдлар // Марказий Осиё ренессанси журнали. Махсус сон, №1. – Ташкент, 2021. –С. 7-32.

157. Бечка Иржи. “Навоий Чехословакияда” // Шарқ юлдузи. 1968, 7-сон.

158. Болтабоев Ҳ. Алишер Навоийнинг илк юбилеи // Жаҳонадабиёти. – Тошкент, 2016. №2. – Б. 129-137.

159. Жўрабоев О. Амирийнинг Навоий ғазалларига тахмислари хусусида // Навоийга армуғон. 6-китоб. – Тошкент, 2010. – Б. 155-161.
160. Заки Валиди Тўғон. Алишер Навоий (тарж. Абдумалик Қурбонов) // Alisher Navoiy. Xalqaro jurnal. 2022, 2(3). – Б.112-123.
161. Зуфаров Т. “Юлдуз” саҳифаларида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1987. 20 февраль.
162. Исмоилов А., Тошқин А. Афғонистондаги туркий тиллар вазиятига доир/ Шарқ машъли – Т., 2005, №1, б.1-12
163. Йўлдошев Б. Навоий ижодининг Ҳиндистонда ўрганилиши/ “Navoiyshunoslar”: maqolalar to‘plami. Mas’ulmuh. G.Rixsiyeva, –Т: TDSHU, 2023, б.114-118.
164. Каримов Ш. “Жаҳонгашта шеърият” // Ёшлик. 1988, № 2.Б.64-65.
165. Клайнмихел З. Алишер Навоий ва усмоний шоирлари /Alisher Navoiy. Xalqaro jurnal. 2021, 1(1).б.85-91
166. Клайнмихел З. “Яна ва яна Навоий ижодига қайтаман” (сухбатдош Б.Каримов) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2012, № 12. –Б. 127-131.
167. Кубо К. Меценатская деятельность Алишера Навои / Ўзбекистонда ижтимоий фанлар /Общественные науки в Узбекистане. №9, 1991. – С. 23-26.
168. Маннанов А. У истоков классической афганской литературы.–Т: Инновационное развитие, 2023.
169. Маннонов А. Афғонистонда навоийшунослик // Алишер Навоий дунё шарқшунослари нигоҳида мавзусидаги халқаро конференция илмий тўплами (Т., 2021, 5-6 февраль). – Т: ТошДШУ, 2021. –Б. 16-214.

170. Мирзаева З. Жаҳон навоийшунослиги: кеча ва бугун // Жаҳон адабиёти. – Т.: 2016, № 1. – Б. 166-170.

171. Мирзаева З. Эдворт Олворт – навоийшунос // “А. Навоий ва ХХІ аср” мавзуйдаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. –Т.: Tamaddun, 2017. – Б. 163-166.

172. Навоийшунослар анжумани // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2015 йил, №1. – Б.125

173. Норкучқаров Х., Мансуров У. Афғонистондаги ўзбек зиёлилари ва уларнинг фаолияти (XX асрнинг II ярми – ХХІ аср бошлари) // Ўтмишга назар. Махсус сон. 2020. 3-қисм. – В. 373-378.

174. Рўзмонова Р. Alisher Navoiy g‘azallari ta’sirida yozilgan 33 nazira // Alisher Navoiy xalqaro jurnali, 2021, № 1, b.205-214.

175. Сирожиддинов Ш. Навоий хориж эътиборида // Филология масалалари. – Т.: 2009, № 3-4. – Б. 3-7.

176. Урунбаев А., Абдугафуров А. Международный симпозиум в Кабуле, посвященный юбилею А.Навои // Ўзбекистонда ижт. фанлар. – Т.: 1991, 5-сон, с.56-57.

177. Усмонов О. Афғон олимлари Навоий ҳақида // Ўзбекистонда ижт фанлар. – Т.: 1967, № 8,Б. 33-37.

178. Халлиева Г.И. Архивные данные о подготовке празднования 500-летия Алишера Навои // Гасырлар авазы/Эхо веков. 2014, 1/2. –Р. 274-275.

179. Шомухамедов Ш., Мусаев Б. Навоий ҳақида чет элда янги китоб // Ўзбек. маданияти. – Т.: 1967, 8 июл.

180. Шомухамедов Ш., Мусаев Б. Навоий ҳақида чет элда янги китоб [Афғонистонда нашр қилинган китоб ҳақида] // Ўзбекистон маданияти. – Т.: 1967. 8 июль.

181. Эркинов А. “Стремление к перфекционизму в хивинской придворной культуре при Мухаммад Ра-

хим-хане II как способ противостояния российскому протекторату” // Ўзбек давлатчилиги тизимида даргоҳ ва девонлар фаолияти тарихидан. – Тошкент: Академнашр, 2019. – Б. 220-252.

182. Эркинов А. “Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигига бағишланган Ҳирот конференциясига ташриф” // Alisher Navoiy. Xalqaro jurnal. 2023 3(1), Б. 49-57

183. Эркинов А. Темурийлар – Қўқон хонлиги сулолавий легитимацияси учун модел сифатида (XIX-XX аср боши сарой баёзлари мисолида) / Шарқшунослик. 2011, №15, б.20-33

184. Эркинов А. “Франсуа Беленнинг (1817–1877) Алишер Навоий ҳақидаги мақоласи (1861 йил)” // “Алишер Навоийнинг жаҳон адабиётида тутган ўрни” мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман (20 май, 2021). – Самарқанд, 2021. – Б. 10-12.

185. Эркинов А. Жабборов Р. Навоий шеърлари “Султон Яъқубсайланмаси”да // “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзуидаги халқароилмий назарий анжумани материаллари тўплами. – Т.: 2019.– Б. 36-41.

186. Эркинов А. Навоий мақбарасидан уч сиқим тупроқ //Даракчи, 2021 йил, 27 май.

187. Қурбонов А. Заки Валидий Тўғоннинг Навоий ҳақида қарашлари /Alisher Navoiy. Xalqaro j.2022, 2(3), б.104-111

188. Ҳамид Сулаймон. Алишер юрган йўлларда // Фан ва турмуш.– Тошкент, 1967. № 3. – Б. 10-13.

189. Ҳасанов Х. Навоий мақбараси: Ҳирот // Шарқ юлдузи. –Тошкент, 1961. № 3. – Б. 154-159.

VII. Internet saytlari

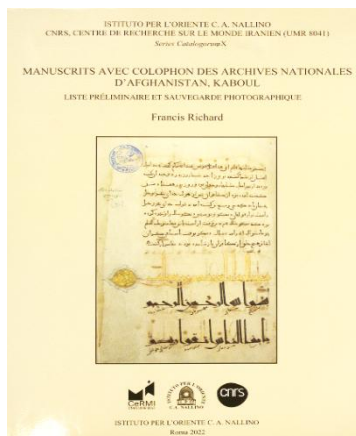
190. <https://m.facebook.com/ManguBitiklar/photos/a.134335206758881/458604430998622/?type=3&locale2=>
191. Абдулло Тошқин. “Юлдуз жаридасининг тарих-часи” мақола. <http://bayanifoundation.blogfa.com/post/409>
192. Абдулҳаким Шаръий Жузжоний, “Чегуна барои нахустин борхуқуқи фарҳангие миллиятҳои ўзбек ва туркман барасмият шинохташуд...” (“Ўзбек ва туркман халқларининг маданий ҳуқуқлари биринчи бор қандай тан олинди”) <https://www.ariaye.com/dari18/farhangi/images/sharai.pdf>
193. Абдулҳаким Шаръий Жузжоний, “Шоир ва журналист марҳум Муҳаммад А. Учқуннинг порлоқ сиймоси” мақола. <http://www.altinkamalak.blogfa.com/post/20>
194. Воҳидий М.Я. Жузжоний, Баёний жамғармаси сайти: (<http://bayanifoundation.blogfa.com/post-212.aspx>)
195. Муҳаммад Олим Кўҳкан, “Жойгоҳи забони ўзбеки дар Афғонистон...” (“Афғонистонда ўзбек тилининг ўрни...”) мақола. 2020 йил 20 октябрь <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-54613735>
196. Ўзбек олимлари Алишер Навоий макбарасини зиёрат қилишди (<https://zamin.uz/jamiyat/85960-zbek-olimlari-alisher-navoijmabarasinizi-ziyerat-ilishdi.html>)
197. Хўжаев Ў. Навоий Афғонистонга қайтди. (https://uza.uz/uz/posts/navoiy-afgonistonga-qaytdi_258880).
198. Эркинов А. Навоийнинг она шаҳри – Ҳиротга сафар(https://uza.uz/uz/posts/navoiyning-ona-shahri-hirotga-safar_275119).

NƏVAİŞÜNASLIQ MƏNBƏYİ KİMİ FOTOLAR

Əlişir Nəvaiyə dair əlyazmalar, onun tikdirdiyi, bərpa etdirdiyi və onunla əlaqələndirilən tarixi abidələr, Nəvai haqqında Əfqanıstan alimləri və tədqiqatçıları tərəfindən yazılmış əsərlər, Nəvai doğum gününə həsr olunmuş konfranslardan bəhs edən fotoalbom.

Əfqanıstan Milli Arxivində saxlanılan kolofonlu əlyazmaların təsviri verilmiş kataloqun üz qabığı:

(Richard F. Manuscripts avec colophon des Archives nationales d'Afghanistan, Kaboul. Liste préliminaire et sauvegarde photographique. Roma: 2022) s. 193.

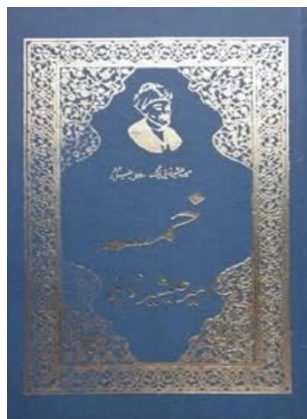

Əlişir Nəvainin “Xəmsə”sinin Əfqanıstanda yenidən nəşri tarixi

Xəmsənin ilk nəşri

Əfqanıstanın son yüzillik tarixində indiyədək Əlişir Nəvainin “Xəmsə” cəmi dörd dəfə nəşr olunmuşdur. İlk də-

fə1989-cu ildə Nəvainin 550 illik yubileyi münasibətilə bu mötəbər əsər Daşkənddə daşbasma üsulu ilə çap olunmuş nüsxəsinə əsasən Abdulqafar Bəyaninin təşəbbüsü ilə nəşrə hazırlanmış və 2000 nüsxədə çap edilmişdir. Lakin bu nəşrin keyfiyyəti aşağı səviyyədə olduğuna görə oxucular ondan yetərincə istifadə edə bilməmişdir. Çünki daşbasmadan çəkilmiş surətlərin yazıları solmuş və oxunmaz vəziyyətə düşmüşdü.

Mərhum Abdulqafar Bəyani və onun hazırladığı “Xəmsə”nin üz qabığı

Molla Abdul Rəhman oğlu Abdulqafar Bəyani 1952-ci ildə Sərpulda anadan olmuşdur. 1972-ci ildə orta məktəbin on ikinci sinfini bitirmiş və həmin il Kabil Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. 1976-cı ildə universiteti bitirib, 1977–1992-ci illər arasında müxtəlif dövlət nəşriyyatlarında çalışmışdır. 1990-cı ildə Əmir Əlişir Nəvainin 550 illik yubileyi münasibətilə böyük mütəfəkkir şairin bir neçə əsərini, o cümlədən hökumət nəşriyyatında ofset üsulu ilə “Xəmsə” (“Məsnəvilər toplusu”) adlı məşhur əsə-

rini çap etdirmişdir. Abdulqafar Bəyaninin ədəbiyyat fakültəsində yazdığı monoqrafiya “Məkarimul-əxlaq” risaləsinə giriş, qeydlərin yazılması və düzəldilməsi mövzusunda həsr olunmuşdur. Bu əsər 1981-ci ildə İnformasiya və Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən 1000 nüsxədə çap olunmuşdur. Abdulqafar Bəyani qısa ömrü ərzində ədəbiyyat, tarix və publisistika mövzularında çoxlu sayda məqalələr yazmış və bu yazılar Əfqanıstan qəzet və jurnallarında çap olunmuşdur.

1998-ci ildə Tacikistana köçən Abdulqafar Bəyani 2000-ci ildə ağır xəstəlik səbəbilə vəfat etmişdir.

“Xəmsə”nin ikinci nəşri

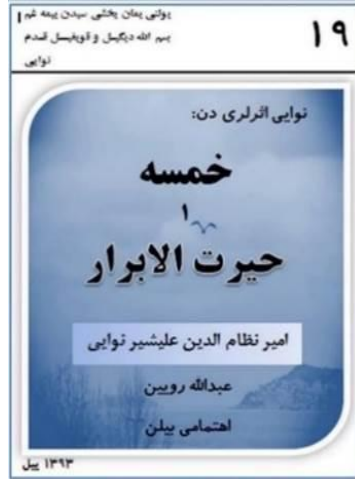
İkinci dəfə 25 il sonra, Əlişir Nəvainin Daşkənddə 1959-cu ildə Kiril əlifbasında Parso Şəmsiyev tərəfindən hazırlanmış “Xəmsə” Abdullah Roin tərəfindən əski özbək əlifbasına çevrilərək 2014-cü ildə Kabulda beş cildə çap edilmişdir. Bu nəşr nisbətən daha mükəmməl olsa da, diqqətdən yayınan məqamlar da vardır. Məsələn, “Səddi-İsgəndər” dastanının əlyazma nüsxəsində belə yazılmışdır:

*Xudoyo musallam xudolig‘ sengo,
Birov shahki, dabbi gadolig‘ sengo.*

Amma Abdullah Roin tərəfindən hazırlanan nəşrdə bu beyt belə dəyişdirilmişdir:

*Xudoyo xudoliq musallam anga
Birav shahki, daab gadoliq anga*

Bu cür dəyişikliklər Roin tərəfindən çevrilmiş digər əsərlərdə də müşahidə olunur.

Abdullah Roin və onun çevirdiyi “Xəmsə”nin ilk dastanı “Heyratul-əbrar”

Abdullah Roin 1950-ci ildə Əfqanıstanın Qunduz vilayətinin Kasani məhəlləsində anadan olmuşdur. İlk savadı atasından – Abdulheydər almışdır. Gənc yaşlarından atasının yanında dəri tikişi işləri ilə də məşğul olmuşdur. 1968-ci ildə Təhharistan dini mədrəsəsinə daxil olmuş və 14-cü sinfə qədər oxumuşdur. Mədrəsəni bitirdikdən sonra cənub vilayətlərindən Hilmənddə müəllimlik etmişdir.

Abdullah Roin 1984-cü ildə Məzari-Şərifdə nəşr olunan “Yulduz” qəzetinin məsul redaktoru təyin olunmuşdur. Roin və digər bir qrup özbək ziyalısı Məzari-Şərifdə “Nəvai-Babur Fondu”nu təsis etmiş və Əlişir Nəvainin:

*Yolni yomon yaxshisidan yema g'am,
Bismillo degil-u qo 'ygil qadam.*

- beytini fondun şüarı kimi seçmişdir. Abdullah Roin

bu günə qədər Əlişir Nəvainin 28 əsərini latın və kiril əlifbalarından əski özbək yazısına çevirmişdir.

“Xəmsə”nin üçüncü nəşri

“Xəmsə”nin bu nəşri 2021-ci ildə Əlişir Nəvainin anadan olmasının 580 illiyi münasibətilə Daşkənddə əski özbək yazısında beş cildə çap olunmuşdur. Onu Nurullah Altay latın və kiril əlifbalı nüsxələrdən əski yazıya çevirərək hazırlamışdır. Əsər Özbəkistan Prezidenti Şavkat Mirziyayevin təbrik sözü, akademik Şöhrət Siracəddinov və Nurullah Altayın ön sözləri ilə Daşkənddə nəşr olunmuş və Nəvai ilə bağlı keçirilən Beynəlxalq Herat Konfransına hədiyyə edilmişdir. “Xəmsə”nin bu nəşrdə Əfqanıstanın əvvəlki nəşrlərdəki səhv və çatışmazlıqların əksəriyyəti aradan qaldırılmışdır. Buna baxmayaraq, bəzi imla səhvləri bu nəşrdə də gözdən yayınmışdır.

*Nurullah Altay və onun çevirdiyi “Xəmsə”nin -
“Heyrətul-əbrar” dastanının nüsxəsi*

Nurullah Altay 1961-ci ildə Əfqanıstanın Fəryab vilayətinin Maymana şəhərində anadan olmuşdur. Orta məktəbi doğma şəhərindəki “Jarnayl Qavsiddin” məktəbində, litseyi isə “Abu Ubaydi Cəvzani” məktəbində oxumuşdur. O, 1982-1987-ci illər arasında Daşkənd Dövlət Universitetinin özbək filologiyası fakültəsində təhsil almışdır. 1989-cu ildə Kabil Universitetinin Dil və Ədəbiyyat fakültəsinə elmi işçi kimi qəbul olunmuşdur. 1992–1995-ci illərdə Məzari-Şərifdə özbək dilində nəşr olunan “Yulduz” jurnalında baş redaktor vəzifəsində işləmişdir. Bir neçə ildir ki, Cüzcan vilayətində yerləşən Cüzcan Universitetinin Sosial Elmlər fakültəsinin özbək dili və ədəbiyyatı bölümündə dərs deyir.

Nurullah Altayın “Hər şey pulla bağlıdır” (“Hamma gap pulda”) adlı yumorlu hekayələr toplusu və “Özbək dili lüğəti” kitabları nəşr olunmuşdur. O, həmçinin Əlişir Nəvainin “Qəraibus-sigər” divanını və “Xəmsə”ni ərəb qrafikası əsasında özbək dilindənəşr etdirmişdir.

“Xəmsə”nin dördüncü nəşri

Nəvainin “Xəmsə”si Səid Tacəddin Daşqın Bəhayi tərəfindən tərtib edilmiş və beş dastanı özündə bir kitab halında birləşdirən nüsxəsi Tehranda 2023-cü ildə çap olunmuşdur. Əsərin əski özbək yazısındakı bu nüsxəsinin fərqli cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, kitabın sonunda lüğət əlavə edilmiş, bu lüğətdə “Xəmsə”də işlədilmiş bütün mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri, ayə və hədislərin mənası izah olunmuşdur. Bundan əlavə, hər bir dastanın əvvəlində əlyazma nüsxəsindən həmin dastanın ilk səhifəsinin rəngli şəkli də təqdim edilmişdir. Kitabın təxminən 40 səhifəlik giriş hissəsində isə “Xəmsə”nin struktur quruluşu, poemala-

rın tərtibi, “Xəmsə”nin hazırlanma prosesi haqqında ətraflı məlumat verilmiŐdir.

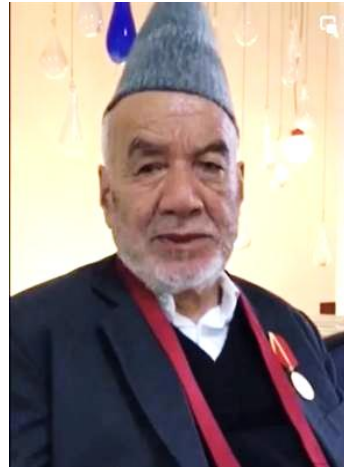
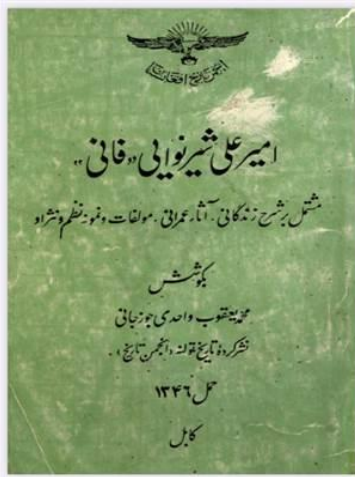

*D rqın Bəhayi və onun tərtib etdiyi
“Xəmsə” nüsxəsi*

Səid Siracəddin oĐlu Səid Tacəddin D rqın Bəhayi 1961-ci ildə Əfqanıstanın Fəryab vilayətinin mərkəzi Meymana Őh rin  baĐlı Onça-Arlat qıŐlaĐında anadan olmuŐdur. O, 1986–1990-cı illərdə Kabil Universitetinin dil və  d biyyat fakültəsinin özbək dili bölməsində təhsil almıŐdır. D. Bəhayi uzun illərdir ki, Fəryab təhsil müəssisəsində özbək dili və ədəbiyyatı fənlərindən dərs deyir. 1989-cu ildən etibarən özbək dilində yaradıcılıqla m Őguldur. İndiyə qədər “Suvloq”, “Rəngli qövs”, “Bir ovuc torpaq” adlı seŐilmiŐ Őeirler toplusu, həmçinin “TutuquŐu” adlı uŐaq hekay ler kitabı çap olunmuŐdur. D. Bəhayi,  liŐir Nəvainin “Mühakimətul-l Đ teyn”, “Məhbubul-q lub” v  “Xəmsə” əsərlərini də orijinala əsaslanaraq yenidən n Őir etdirmiŐdir.

Qədim Xorasan, indiki Əfqanıstan ərazisində Əlişir Nəvainin xeyriyyə binalarından bəziləri bu günə qədər qorunub saxlanılmaqdadır. Eyni zamanda onun ədəbi və mənəvi məktəbi, yaradıcılıq üslubu Əfqanıstandakı özbək şair və tədqiqatçıların yaradıcılığında da öz əksini tapmaqdadır.

Əfqanıstanda Əlişir Nəvainin həyat və yaradıcılığına dair nəşr olunmuş ilk kitab

Əmir Nəvai "Fani" Müəllifi: Yaqub Vahidi Cüzcani

Bu kitab Dr.Məhəmməd Yaqub Vahidi Cüzcaniyə məxsusdur və 1968-ci ildə Kabildə çap olunmuşdur. Əmir Əlişir Nəvainin həyat və yaradıcılığına dair Əfqanıstanda nəşr edilən ilk əsər hesab olunur.Bu əsər "Əmir Əlişir Nəvai "Fani" həyatı, yaradıcılığı, abidələri, nəsr və nəzm əsərlərindən nümunələr" adı altında Məhəmməd Yaqub Vahidi Cüzcani tərəfindən yazılıb və Əfqanıstan Tarix Cəmiyyəti tərəfindən 1968-ci ildə Kabildə nəşr edilmiş ilk əsər hesab olunur.

Vahidi Cüzcani bu əsərdə Nəvaiyə dair bir sıra müəlliflərin məqalələrinə də yer ayırmışdır. Müəllif bəzi tədqiqatçıların “Əlişir Nəvai türkcə və farscadan başqa puştu və ərəb dillərində də əsərlər yazmışdır” şəklindəki mülahizələri barədə də fikir yürüdərək, Nəvainin puştu və ərəb dillərində yazdığı əsərləri sübut edəcək faktların bu günədək tapılmadığını qeyd edir. Cüzcani əsərini iki hissəyə bölmüşdür. Birinci hissədə Nəvainin həyatı və yaradıcılığı haqqında məqalələrə yer verilmişdir. İkinci hissəsində isə Nəvainin nəzm və nəsr əsərləri yer almışdır.

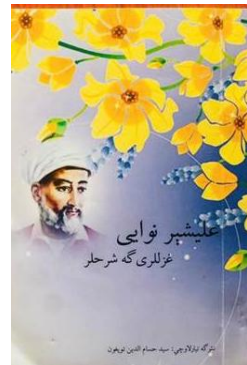
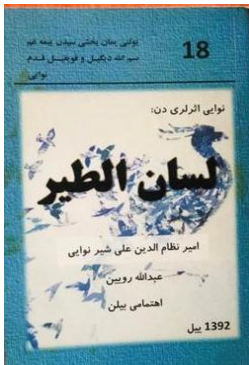
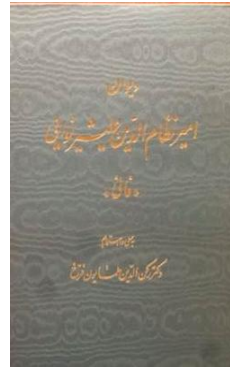
Molla Məhəmməd Əmin Xətibin oğlu Məhəmməd Yaqub Vahidi 1932-ci ilin 10 yanvarında Əfqanıstanın Sərpul vilayətinin mərkəzində anadan olmuşdur. O, 1949–1953-cü illərdə Kabildəki Darülmüəllimindən (pedaqogika) məzun olmuş, bir müddət müəllimlik etmişdir. 1959-cu ildə Kabil Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. 1970-ci ildə təhsilini Rusiyada davam etdirmiş və 1974-cü ildə fəlsəfə doktoru (PhD) dərəcəsi almışdır. 1980–2003-cü illər arasında Əfqanıstan Elmlər Akademiyası nəzdindəki Özbək və Türkmən Dilləri və Ədəbiyyatı İnstitutuna rəhbərlik etmişdir. Elmlər namizədi, akademik Vahidi Cüzcani 2006-cı ildə təqaüdə çıxmışdır. O vaxtdan etibarən Sərpul şəhərində öz təşəbbüsü ilə yaradılmış Əmir Əlişir Nəvai adına xüsusi kitabxanayı idarə edir.

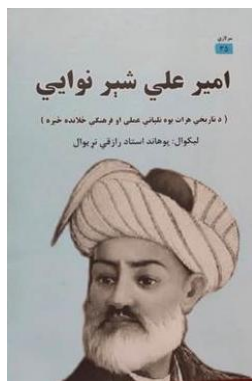
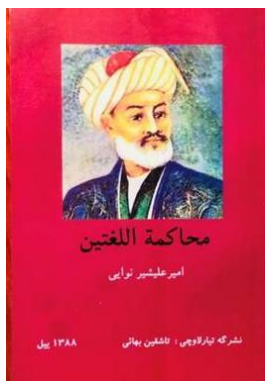
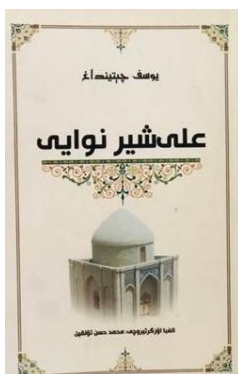
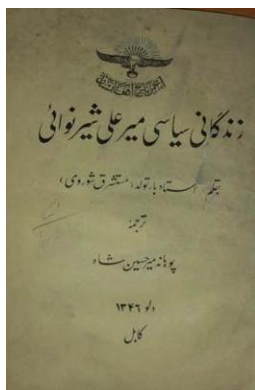
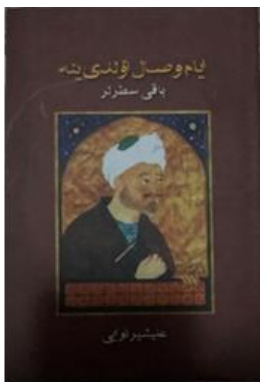
Əfqanıstanda Əlişir Nəvaiyə dair nəşr olunmuş bəzi əsərlərin adları, müəllifləri, nəşr yeri və ili aşağıdakı kimidir:

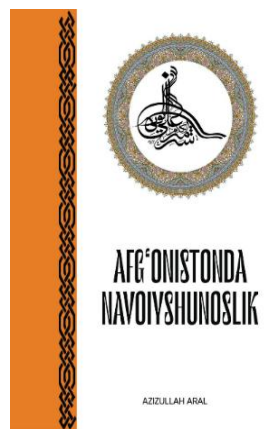
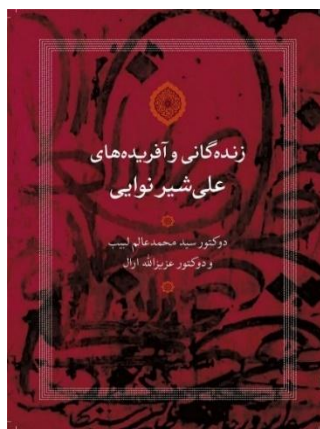
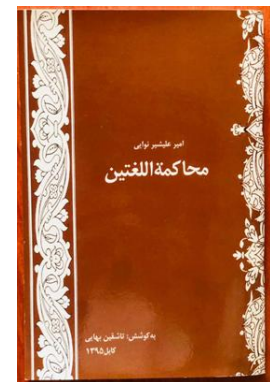
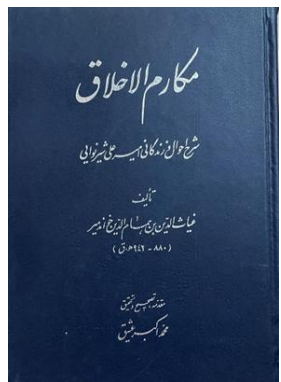
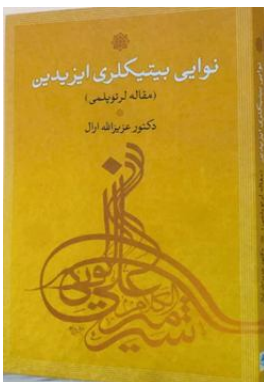
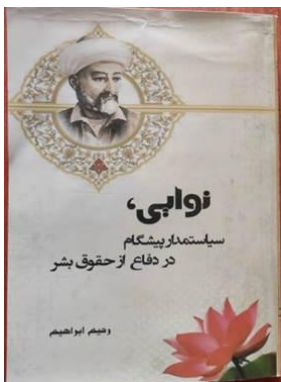
№	Müəllif // tərtib edən	Kitab adı	Nəşr yeri, ili
1.	Abdullah Nur Əhrari	Əmir Əlişir Nəvai	Herat, 2014

2.	Əlişir Nəvai Rastaxiz Sançaraki	Divani-Fani	Kabil, 2016
3.	Əlişir Nəvai Ruxniddin Fərrux	Əmir Nizaməddin Əlişir Nəvai	Tehran 1996
4.	Əlişir Nəvai Abdullah Roin	Lisanut-teyr	Bəlx 2012
5.	Əlişir Nəvai Turxan Gəncəi	Mühakimətul- lüğətəyn	Peşvar, 1984
6.	Əlişir Nəvai S.Hüsəmiddin Toyğun	Əlişir Nəvai qə- zəllərinə şərhlər	Bəlx, 2012
7.	Əlişir Nəvai Abdullah Roin	“Çor divanı” farsca əsəri	Kabil, 2016
8.	Əlişir Nəvai Alim Köhkan	Əyyami-vüsəl öldi yenə	Kabil, 2016
9.	Əlişir Nəvai seminarı Elmi Komitəsi	Məqalələr məc- muəsi (toplam)	Kabil, 2021
10.	V.V.Bartold Mir Hüseynşah	Əlişir Nəvainin siyasi həyatı	Kabil, 1967
11.	Səid Məhəmməd Alim Ləbib	Sayri dar dunyoi simohoi Navoiy	Kabil, 2011
12.	Yusif Çətindağ M.Həsən Tolqin	Əlişir Nəvai	Kabil, 2016
13.	V.V.Bartold Hüseyn Fatimi	Mir Əlişir Nəvai	Kabil, 2021
14.	Əlişir Nəvai Daşqın Bəhayi	Mühakimətul- lüğətəyn	Kabil, 2009
15.	Raziqi Nalayvol	Əmir Əlişir Nəvai	Kabil,2019
16.	Rəhim İbrahim	Nəvai siyasi liderdir...	Kabil, 2016

17.	Nəvai Simpozium Elmi Komitəsi	Məqələlər məcəmuəsi (topləm)	Kabil, 2016
18.	Azizullah Aral	Nəvai bitikləri izindən	Kabil, 2024
19.	Qiyasəddin Xandəmir	Məkarimul-əxlaq	Tehran 1999
20.	Əlişir Nəvai Daşqın Bəhayi	Mühakimətul- lüğətəyn	Kabil, 2016
21.	Əlişir Nəvai Foto markası	Poçta markası	Kabil, 1983

Nəvai haqqında puştu dilində yeganə kitab

Əfqanıstan Elmlər Akademiyasının sədri Abduzahir Şekib “Mir Əlişir Nəvai” adlı puştu dilində nəşr olunmuş kitabı Azizullah Arala təqdim edir.

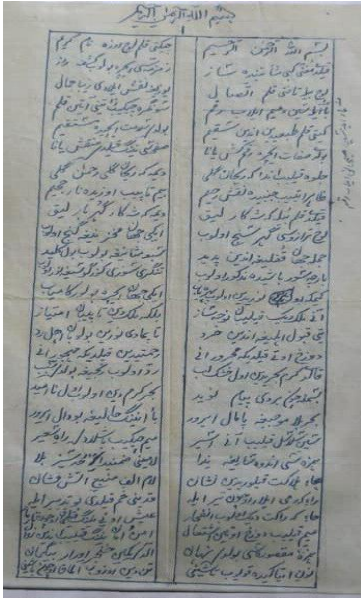
Əfqanıstanda Əlişir Nəvaiyə dair puştu dilində nəşr olunmuş bu kitab, Nəvainin həyatı və yaradıcılığı haqqında V.V.Bartoldun “Mərkəzi Asiya tarixi üzrə dörd tədqiqat” adlı kitabının üçüncü cildinin tərcüməsidir. Əsəri əvvəlcə Vladimir Minorski rus dilindən ingilis dilinə tərcümə etmişdi. Elə həmin ingiliscə versiya Əfqanıstan Elmlər Akademiyasının təşəbbüsü ilə, Nəvainin anadan olmasının 580 illiyi ərəfəsində “Mir Əlişir Nəvai” adı altında puştu dilində nəşr olunmuşdur. Tərcüməçi Səid İsmayıl Hüseyni Fatimi əsərə heç bir dəyişiklik etmədən onu ingilis dilindən tam şəkildə puştu dilinə çevirmişdir. Bu kitab sadə dili və aydın ifadə tərzii ilə puştudilli oxucular üçün faydalı bir əsərdir.

Əfqanıstanda Nəvai qəzəlinə bağlanan ilk təxmis

Əslən özbəkistanlı olan şair Qari Şərafəddin Şərəf Əfqanıstan özbəkləri arasında “Domla Bedil Daşkəndi” adı ilə tanınmış, Daşkənddə isə “Qari əkə” ləqəbi ilə məşhur olmuşdur. 1874-cü ildə Daşkənd şəhərinin Murad məhəlləsində anadan olmuş, Buxara mədrəsələrində təhsil almışdır. Cədidçilərdən Münəvvər Qarı və Behbudi ilə yaxın münasibətdə olmuş, repressiya illərində (1921–1950) Əfqanıstana keçmiş, əvvəlcə Andxoy bölgəsində yaşayıb Babavəli mədrəsəsində dərs vermiş, sonra isə ölkənin paytaxtı Kabilə köçmüş və 1944-cü ildə orada vəfat etmişdir. Onun məzarı Kabilədə yerləşən “Aşıqən və arifən” qəbiristanlığındadır. QariŞərafəddin Şərəf dövrünün ən güclü nəvaişünas və bedilşünas şairlərindən olmuşdur. O, farsca şeirlərində Bedil və özbək dilindəki şeirlərində isə Nəvai məktəbinə sadiq qalmışdır. Aşağıda onun Nəvai qəzəllərindən birinə bağladığı təxmisdən son bəndi təqdim olunur:

*Sabo nohid savtin so 'yi gulzori aram chekti,
Uyondi toli '-yu g 'aflat sipohi sindi, ram chekti,
Qamar davroni kechti, xayr bodi subhdam chekti,
“Sahar xovar shahi charx uzrakim, xaylu hasham chekti,
Shi 'oi xat bilan kuhsor uza oltun alam chekti”.*

*“Sharaf” holig 'a bir yo 'l, yo Nabiy, qilsang nazar no 'lg 'ay,
Baqo mayxonasida rindlar bazmida yo 'l bo 'lg 'ay, Mayi
jomi muhabbatdin siniq paymonasi to 'lg 'ay, “Navoiy,
shoyad ul rahravg 'a bul maqsad nasib o 'lg 'ay,
Kim, ul dashti fano qat' etgali yillar qadam chekti”.*

*Qari Şərafəddin Şəraf
(Domla Bedil Daşkənd)*

Xəlifə Səfirullah Lütfi qələminə məxsus Əlişir Nəvai-nin “Xəmsə”-sində yazılmış “Xəmsə” nəzirəsinin ilk səhifəsi:

Nəvai “Xəmsə”-sində yazılmış “Xəmsə” nəzirəsi

Əlişir Nəvai “Xəmsə”-nin ilk “Heyrətul-əbrar” dastanı:

*Bismillohir rahmonir rahim,
Rishtag ‘q chekti necha durri yatim.*

*Bismillahir-rəhmanir-rəhim,
Riştə çəkdi neçə dənə yetim inci.*

– deyə başlamışdırsa, “Xəmsə”yə nəzirə yazan Səfirullah Lütfi öz “Xəmsə”-sini belə başlayır:

*Bismillohir-rahmonir-rahim,
Chektiqalam lavh uza nomi-karim.*

*Bismillahir-rəhmanir-rəhim,
Çəkdi qələm lövh üzərinə Kərim adı.*

Səfirullah Lütfinin həzrət Nəvainin “Ərbəin”ini qarşı-
lıq olaraq yazdığı “Ərbəin”indən nümunə:

*İman olmayan kəsdə iman olmaz,
O əmanətə kim xəyanət edər.*

Səfirullah İşan (1965–2021)

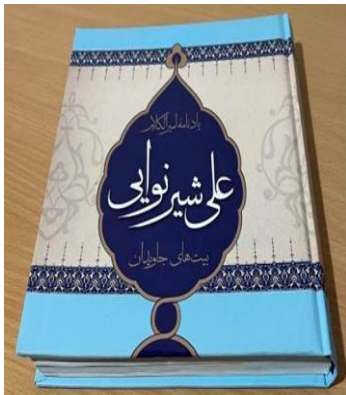
Xəlifə Lütfullahxan İşanın oğlu Xəlifə Səfirullahxan İşan 1965-ci ildə Fəryab vilayətinin Andxoy rayonunda anadan olmuşdur. O, mədrəsədə yüksək təhsil almış və həyatı boyu gənclərə dini biliklər vermişdir. Nəvai, Bedil, Yəsəvi, Füzuli, Sufi Allahyar,

Hafiz əsərləri ilə mütəmadi olaraq məşğul olmuşdur. 2011-ci ildən etibarən Baba Vəli mədrəsəsinin rəhbəri və Daruliftanın rəhbəri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Səfirullah İşan öz dövrünün yeganə nəvaişünası olub ki, türk, fars və ərəb dillərində yazıb, Əfqanıstanda Nəvai “Xəmsə”sinə “Xəmsə”,

“Ərbəin”inə “Ərbəin” yazıb. Onun əsərlərinin əlyazma nüsxələri hazırda övladlarının əlində qorunub saxlanılır. Xəlifə Səfirullahxan İşan 2021-ci ildə 58 yaşında Məzari-Şərifdə baş verən avtomobil qəzası nəticəsində vəfat etmişdir.

Ölməz beylər

Yaxın günlərdə Heratda Əlişir Nəvanin xatirəsinə həsr olunmuş “Əmirul-Kəlam Əlişir Nəvainin xatirəsi – ölməz beylər” (“Yodnomai Amir ul-Kalom Alisher Navoiy – bayt-hoiy jovidon”) adlı əsər nəşr olundu. Nəvainin məşhur beylələrinin toplandığı bu kitab dörd dildə (özbək, türk, fars və puştu) Türkiyə Respublikası Əməkdaşlıq Agentliyi – TİKANın dəstəyi ilə 1000 nüsxədə çap olunmuşdur. Kitabın müqəddiməsində yazıldığı kimi, toplu mədəni irsimizi xatırlamaq üçün çox vacib bir ədəbiyyat kimi təqdim edilir.

*Əlişir Nəvai – ölməz beylər,
Herat, 2023-cü il.*

Bu əsərdəki Nəvai beylələri fars, puştu və türk dillərinə tərcümə edilmiş, həm ərəb əlifbası ilə əski yazıda, həm də hazırda Özbəkistanda istifadə olunan latın əlifbasında təqdim olunmuşdur. Bu əsərin fərqli cəhətlərindən biri də ondakı bütün şeirlərin Heratın məşhur xəttatları tərəfindən nəstəliq xətti ilə məharətlə yazılmasıdır.

Əfqanıstanda Əlişir Nəvaini geniş şəkildə işıqlandıran ilk özbək qəzeti

Əfqanıstanda 1978–2018-ci illər arasında nəşr edilən özbək dilində çıxan ilk “Yulduz” adlı qəzet

Əfqanıstan mətbuat dünyasında ilk çıxan “Yulduz” qəzeti (1978) özbək dilində Mədəniyyət və İnformasiya Nazirliyinin nəşri kimi Kabildə nəşr olunmağa başlamışdır. Qəzetin ilk baş redaktoru (1978–1979) özbək ziyalılarından şair Məhəmməd Amin Uçqun (1931–2013) olmuşdur. “Yulduz” həftəliyinin ilk sayı 6 iyul 1978-ci ildə özbək və türkmən dillərində Kabildə nəşr edilmişdir. Qəzetin birinci səhifəsinin

yuxarisında Əlişir Nəvainin insanlıq haqqında məşhur beyti yer alır:

*Adamı olsan demə adamam,
Odur adam ki, xalq dərdini çəkə.*

Bu qəzet Nəvainin tanındılması və onun əsərlərinin yayılmasında böyük xidmət göstərmiş nəşr hesab olunur.

Heratda Əlişir Nəvai Konfransı

Əlişir Nəvainin anadan olmasının 580 illiyi münasibətilə təşkil olunan beynəlxalq konfransın açılış mərasimi 2021-ci ilin 8 aprelində Herat şəhərində baş tutmuşdur. Soldan sağa: Özbəkistan Prezidentinin Əfqanıstan üzrə xüsusi nümayəndəsi İsmətullah Erqəşev, Əfqanıstan Prezident Aparatının rəhbəri Məhəmməd Şakir Karqar, Herat vilayətinin hakimi Səid Abdulvahid Qəttali, Əfqanıstanın Mədəniyyət

və İnformasiya üzrə namizəd naziri Tahir Zahir, Özbəkistanın Kabildəki səfiri Yadigarxoca Şadmanov, “Kitab” Mədəni Mərkəz sədri Azizullah Aral, Özbəkistan Nəvai İctimai Fondunun rəhbəri Alimcan Dövlətov. Bu tədbirin fərqli cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, onun informasiya bülletenində göstərilən 24 mövzuda Nəvainin həyatı və yaradıcılığı barədə elmi məruzələr dinlənilmiş və ətraflı müzakirə edilmişdir. Məruzəçilər sırasında akademik Şöhrət Siracəddinov, Azərbaycanlı nəvaişünas prof.almaz Ülvi Binnətova və digər özbəkistanlı nəvaişünas alimlər də olmuşdur.

Əfqanıstanda Əlişir Nəvai əsərlərinin xəttatlıq nümunələri

Əfqanıstanlı özbək xəttatı Əbdulhəkim Kərimzadə Heratda Nəvainin əsərlərini müxtəlif xətt növlərində yazmış dövrümüzün məşhur xəttatlarından biridir. O, 1972-ci ildə Fəryab vilayətinin mərkəzi Meymana şəhərində dünyaya gəlmişdir. Kərimzadə köhnə xəttatlığın bir neçə növündə

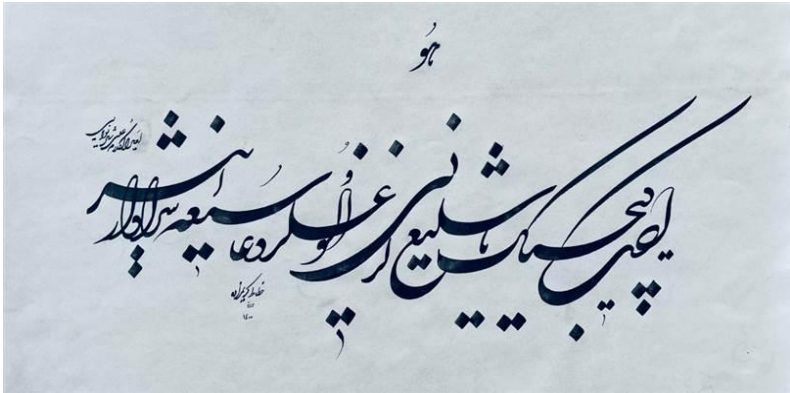
1. *Şikəstə xətti ilə yazılmış: آتش است این بانگ نای و نیست باد: Buneyinsəsiatəşdir, küləkdeyil*

2. *Suls xətti ilə yazılmış: Əmirul-Kəlam Əlişir Nəvai*
3. *Nəstəliq xətti ilə yazılmış: Əbədi yazılar:*

o cümlədən, Nəstəliq, Suls, Şikəstə və Mühəqqiq xətlərində yazır. O, indiyədək öz xəttatlıq əsərlərindən ibarət 5 sərgi keçirməyə müvəffəq olmuşdur Aşağıda Kərimzadənin qələminə məxsus ney qələmlə və mürəkkəblə yazılmış Əlişir Nəvai beytlərini təqdim edirik:

Süls xətti: Ərəb əlifbasındakı xətt üslublarından biri olan xətti-Süls gözəlliyi səbəbilə “xətlərin imamı” adlandırılmışdır. Bu xətdə hərflərin dörd hissəsi düz, iki hissəsi əyri xətlərdən ibarət olur.

Şikəstə xətti: “Şikəstə” fars dilində “sınıq” mənasını verir. Xətti-şikəstə ərəb əlifbasına əsaslanan xətt üslublarından biridir. Bu xətt tə’liq və nəstəliq xətlərinin birləşməsi əsasında XVII əsrdə Mirzə Fəsihi Hərəviyyə tərəfindən yaradılmışdır. Şikəstə xətinə bənzər yazılar Əlişir Nəvai dövründə köçürülmüş kitablarda da rast gəlinir.

Ədəb gəncləri böyüklərin duasına layiqdir.

Misralar:

*Ədəb kiçik yaşdakılara böyüklərin duasına
layiq olmağa səbəb olar.
Dünyanın qibləsi olan Kəbə olsa da,
Könül Kəbəsinin dəyəri yoxdur.
Kim ki bu xalqa səcdəgah olar,
O, bütövlükdə Xaliqə ciltvəgah olar.*

Nəstəliq xətti: Nəstəliq xətti XIV əsrdə formalaşmışdır.

Onun nəzəri əsasçısı Mir Əli Təbrizi olmuşdur. Bu xətt nəsx və tə'liq xətt üslubları əsasında yaradılmışdır. Hərflərin altıda beşi əyri, altıda biri isə düz yazılmış xətlər əsasında yazılır. Orta Asiya və Qafqaz bölgələrində əlyazmalar əsasən nəstəliq xəttində olmuşdur.

Mühəqqiq xətti: Mühəqqiq xətti Teymuri dövründə geniş istifadə olunmuş və ən məşhur xəttlərdən sayılmışdır.

*Kim ki dünya əhlində insan olar,
Bil ki, ona iman nişan olar.*

*Yuxarıdakı xətt
nümunələrinin müəllifi:
Əbdülhəkim Kərimzadə*

Sultan Hüseyn Bayqara dövründə Heratın hərtərəfli yüksəlişini, inkişafını Əlişir Nəvainin xidmətləri olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Teymurlular dövründə həyata keçirilən tikinti işləri gözqamaşdırıcı səviyyədə idi. Bunlara qalalar, istehkamlar, rabat (karvansaray tipli dayanacaq yerləri), səyyahxanalar, karvansaraylar, məscidlər, xanəqahlar, xəstəxanalar, mədrəsələr, hücrələr, yollar, hovuzlar, sardabələr (su anbarları), körpülər, ziyarətgahlar, bazarlar, dükanlar, minarələr, saraylar, kəndlər, köşklər və digər bu kimi tikililəri nümunə göstərmək olar.

Qiyasəddin Xandəmir, Dövlətsah Səmərqəndi, Zeynəddin Vasifi, Fəxri Hərəvi və Sam Mirzə kimi tarixçi və alimlər Əlişir Nəvai tərəfindən bu günkü Əfqanıstan və İran (qədim Xorasan) ərazilərində 370-dən artıq xeyriyyə binasının tikildiyini qeyd etmişlər.

Aşağıda Nəvainin iştirakı ilə tikilmiş və ya bərpa olunmuş Herat, Bəlx və Məşhəd şəhərləri və onların ətrafında yerləşən abidələrlə tanış olmağa, son dövrlərdə Əfqanıstanda Əlişir Nəvaini anmaq məqsədilə inşa edilən binalardan başlamışıq. Belə abidələr bəzi tarix kitablarında, şairlərin şeirlərində, xalqın şifahi yaradıcılığında açıq-aşkar görünür.

ƏFQANISTAN

Həzrət Əli adına verilən ziyarətgah

Bəlx vilayətinin mərkəzi Məzari-Şərif şəhərində yerləşən və Həzrət Əliyə nisbət edilən ziyarətgah kompleksi Sultan Hüseyin Bayqaranın tapşırığı ilə Əmir Əlişir Nəvai tərəfindən inşa olunmuşdur. Bəlxin o dövrdə dastana çevrilmiş, Həzrət Əliyə aid edilən qəbrinin ətrafı divarla çevrilərək, qəbri üzərində günbəz tikilmişdir. Nəvai bu işə Herat, Səmərqənd, Buxara və Bəlx ustalarını və memarlarını cəlb etmişdir.

Rəvayətlərdən birində deyilir ki, 1454-cü ildə Sultan Hüseyin Bayqaranın qardaşı Əmir Bayqara Bəlxdə hakimiyyət sürdüyü dövrdə, Bayəzid Bistəminin nəslindən olan Şəmsəddin Məhəmməd Hindistanın Multan kitabxanasından Sultan Səncər dövrünü təsvir edən bir tarix əldə edir. Həmin kitabda Bəlxin dastana çevrilmiş (Həzrət Əliyə aid edilən qəbrin) hekayəsi qeyd olunmuşdu. Şəmsəddin Məhəmməd bu əlyazmanı Bayqara mirzəyə təqdim edir.

Bundan sonra məsələ yenidən araşdırıldıqdan sonra Sultan Hüseyin Bayqara həmin yerdə günbəz və həyət inşa etməyi Əlişir Nəvaiyə tapşırır. Nəvai bu işə Herat, Səmərqənd, Buxara və Bəlx memarlarını cəlb edir. Qısa müddət ərzində məqbərə bərpa edilir və ətrafı divarla çevrilir. Zaman keçdikcə burada binalar inşa olunur və bazar formalaşır. Sultan Hüseyinin əmri ilə Heratdan yüz ailə köçürülərək bu yerə gətirilir. Nəvai məqbərə ətrafında yaranan şəhər əhəlisinin içməli suya olan ehtiyacını təmin etmək məqsədilə arx qazdıraraq buraya su çəkdirir. Sultan Hüseyin Bayqaranın xidmətlərinə görə həmin kanala “Nəhri-Şahi” (Şah arxı) adı verilir. Bundan sonra şəhər böyüməyə başlayır və bugün-

kü Məzari-Şərif şəhəri formalaşır. Məzari-Şərifdəki (Həzrət Əliyə nisbət edilən məqbərə kompleksi) xalq arasında “Rəvzə” və ya “Əli ziyarətgahı” kimi də tanınır. Bu kompleks texniki və memarlıq baxımından müxtəlif imkanlara malik olub, orada 21 hücrə, 8 qapılı bağ, 5 qapılı həyət, habelə mədrəsə, kitabxana, dəstəməz xana, məscid və muzey mövcuddur.

*Həzrəti Əliyə aid edilən ziyarətgahın
1890 və 1915-ci illərdəki görünüşü*

Qiyasəddin ibn Hümaməddin Xandəmirin (1475-1534) məlumatına görə, qədim Bəlx bölgəsində yerləşən Xoca Xayron kəndində Əmir Teymurun oğlu Şahrux Mirzə dövründə (1405–1447) bir türbə inşa olunur. Kənd əhalisi bu türbənin Həzrət Məhəmməd peyğəmbərin kürəkəni Əli ibn Abu Talibin qəbrinə aid olduğuna dair rəvayət və xəbərləri yaxın-uzaq yerlərə yaymağa başlayır.

Sultan Hüseyn Bayqara (1438–1506) dövründə Əliyə aid edilən bu qəbrin müəyyənləşdirilməsi məsələsi gündəmə gəlir. Söhbət ondadır ki, Şəmsəddin Məhəmməd adlı bir şəxs Hindistanın Multan kitabxanasından Sultan Səncər dövründə yazılmış bir kitabı Hüseyn Bayqaranın adına göndərir. Həmin kitabda Xayron kəndində xəlifə Əli ibn Abu Talibin cəsədinin dəfn edildiyi barədə məlumat olur. O vaxt Bəlxdə Hüseyn Bayqaranın qardaşı Bayqara-2 hakim idi. Hüseyn Bayqara bu məsələnin araşdırılması üçün vəziri Əlişir Nəvainin Bəlxə getməsini tapşırır. Vəzir xəbərini doğruluğunu sultana bildirir. Sultan Hüseyn Əlinin qəbrinə çatdıqda fars dilində bu beyti yazır:

*Bar darat oyadgadoyi benavo Sulton Husayn,
Rahm kun bar holi in mushtoq ey shohi karam.*

(Fars dilində orijinalı):

بر درت آ مدگد ایی بینو اس لطا حنس بین
رحم کن برح ال این مش تاق ای ش اه کر ام

Tərcüməsi: *(Yoxsul və fəqir Sultan Hüseyn sənin qapına ehtiyac diləyərək gəldi, bu aşiqin halına rəhm elə, ey kərəmli şah!)*¹⁵⁶

---

¹⁵⁶ Ishonch To'ra. Navoiyni anglash sori. Kobul, 2023.

Bundan sonra orada möhtəşəm bir günbəz inşa olunur, ətrafında bazar, səyyaxxana, mədrəsə, məscid tikilir. Qısa müddət sonra şəhərin suvarılması məqsədilə kanal çəkilir və ona “Nəhri-Şahi” (“Sultan kanalı”) adı verilir.

Əlişir Nəvaidən sonra Həzrət Əli ziyarətgahının yanında Əbdul Möminxan tərəfindən bir məscid və xanəqah tikilir. “Yeddi qaynar” adlı dəmir qazan Buxaradan Məzari-Şərifə gətirilir. Sonralar Şeybanilərdən olan Vəli Məhəmmədxan türbə ətrafında bağ salır. Əştərxanilərdən olan Bəlx hakimləri Muqimxan və Subhanquluxanlar da ziyarətgahın gözəlləşdirilməsinə töhfə verirlər. Ən son dəyişikliklərdən biri 1994-cü ildə baş verir – marşal Əbdurrəşid Dostum tərəfindən türbənin giriş qapısı üzərinə 14 kiloqram qızıldan işlənmiş kəlimə lövhəsi yerləşdirilir.

*(Həzrət Əliyə aid edilən ziyarətgahın
2016-cı ildəki görünüşü)*

“Nəhri-Şahi” (“Şah kanalı”)

Əlişir Nəvai Bəlx çöllərində Həzrət Əliyə aid edilən qəbrin bərpasından sonra orada yaranan şəhər əhalisini içməli su ilə təmin etmək məqsədilə arx qazıb, su gətirmişdi. Rəvayətlərə görə, bu kəndin yaranmasında Sultan Hüseyn Bayqaranın təşəbbüs və xeyirxahlığı nəzərə alınaraq, həmin kanala “Nəhri-Şahi” (“Sultan kanalı”) adı verilmişdir.

Sonradan kənd genişlənib və indiki Məzəri-Şərif şəhəri yaranıb. Bu bərədə xalq arasında çoxlu hekayələr və dastanlar mövcuddur.

“Nəhri-Şahi” (Sultan kanalı)nın indiki görünüşü

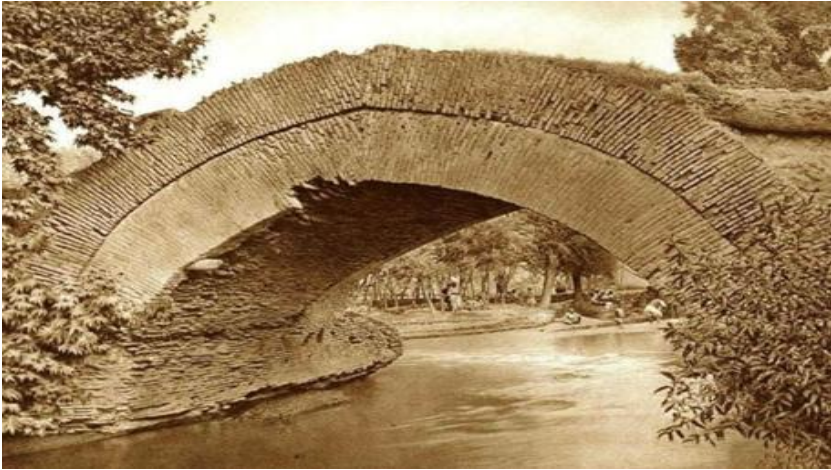
Bəlx vilayəti Sarpul kərpic körpüsü (Nəvai körpüsü)

Əlişir Nəvainin təşəbbüsü ilə tikilmiş bu körpüdə gəc şirəsi, əhəng və saman külü qarışığından hazırlanmış 24x24

santimetr qalınlığında 5 santimetr ölçülü bişmiş kərpicdən istifadə edilib.

Nəvanın tikdirdiyi körpü, Sarpul vilayətində yerləşən Xorasanın qədim şəhərlərindən olan Cüzicən zaman keçdikcə Anbar və ya Anbir adı ilə tanınmağa başlayıb. Xorasan çayı bu ərazini şərq və qərb hissələrə bölürdü. Sultan Hüseyn Bayqaranın hakimiyyəti dövründə Anbarın şərq və qərb məntəqələrini birləşdirmək üçün böyük körpü tikmək qərarı verilib. Bu körpü Bayqaranın əmri və Nəvainin təşəbbüsü ilə inşa olunub. Bundan sonra Anbar şəhəri Saripul (körpü başı) adlandırılıb.

Bu körpü barədə 1976-cı ilə qədər xalq arasında şifahi ədəbiyyatda 500 il əvvəl tikildiyi deyilib. Ancaq tarixçi Xandəmirin Əlişir Nəvai şərh, elmi-bədii və quruculuq əsərləri barədə yazdığı “Məkarimul-əxlaq” kitabının Britaniya muzeyində saxlanılan əlyazması bu körpünün “Puli Cüzicanan” (“Cüzicanan körpüsü”) Mir Əlişir Nəvainin xeyriyyə inşaatlarından olduğu məlum olub [M.Y.V.Cüzicəni].

Bəlx vilayəti Sərpul kərpic körpüsü (Nəvai körpüsü)

Aqina sərdabəsi

Əlişir Nəvaiyə aid olan “Aqina sərdabəsi” (Gümbəzli kərpic hovuz), Əfqanıstanın Fəryab vilayətinin Xançarbağ rayonunda yerləşir. Möhkəm kərpicdən tikilən bu sərdabənin dərinliyi 16 metr, gümbəzin hündürlüyü isə yer səthindən 16 metrdir (sərdabə səthindən gümbəzə qədər ümumi 32 metr), su hovuzunun eni isə 10 metr təşkil edir. Bu sərdabə Əfqanıstanın Türkmənistan sərhədinə yaxın ərazidə yerləşir və qış fəslində sərdabədə toplanan qar və yağış suları bütün yay boyunca ətrafdakı kəndlilər, çobanlar və yolçular üçün su təmin edir. Bu sərdabə barədə xalq ədəbiyyatında belə “Savzivon” mahnıları yaradılıb:

*Yorimning yo‘llariga suyay tovuq,
Aqina sərdabəsi unga yovuq.
Yorginam sərdabədən suv keltirar,
Navoiy sərdabəsi suvi sovuq.*

“Aqina sərdabəsi” Xançarbağ / Fəryab, 2010, 2021 illər

Baba Vəli kərpic hovuzu

Əlişir Nəvaiyə aid olan, Əfqanıstanın Fəryab vilayətinin Andxoy rayonunda yerləşən bu hovuz Baba Vəli ziyarətqah kompleksi həyatında yerləşir. Kompleksə mədrəsə, məscid, ziyarətqah, hovuz, quyu və bir sıra hücrələr daxildir. Hovuzun indiki ölçüsü 21x21 metr, dərinliyi 6 metr və su həcmi 3380 kub metrdir. Hal-hazırda yerli əhali hovuz suyundan içməli su kimi istifadə edir. Bu hovuz haqqında Əfqanıstanın tanınmış özbək şairi, yazıçısı və tarixçisi Məhəmməd Əmin Mətin Andxoyi özünün 2016-cı ildə nəşr olunmuş “Baği-İrəm” şeir toplusunda belə yazır:

*“Baba Vəli hovuzu” Faryab vilayətinin
Andxoy rayonunda*

“Baba Vəli (rəhmət olsun) ziyarətqahının həyatında böyük həcmli hovuz yerləşir. Bu su anbarı “Məkarimul-əxlaq”ın müəllifi Xandəmirə görə, Mir Əlişir Nəvainin əmri ilə tikilmiş xeyriyyə obyektlərindən biridir”

daşdan hazırlanmış bu heykəl 2010-cu ildə gecə vaxtı naməlum vandallar tərəfindən zərər görüb, üz hissəsi sındırılıb. Bu hadisə ilə əlaqədar şəhər mərkəzində etiraz aksiyası keçirilib, vandalların tapılıb cəzalandırılması tələb olunub, lakin nəticə verməyib.

11 il sonra, 2022-ci il fevralın 7-də, Əlişir Nəvainin 582-ci ildönümü ərəfəsində, heykəl Taliban tərəfindən dağıdılıb.

Nəvai heykəlinin üstünə qoyulan daşda “La ilaha illallah, Muhammad Rasulullah” (Allahdan başqa tanrı yoxdur, Məhəmməd Allahın peyğəmbəridir) yazılıb, onun altında isə Həzrəti Əlişir Nəvai adı həkk olunub. Bu daşda həmçinin Həzrəti Əliyə aid ziyarətgahın xarici görünüşü də oyma sənəti ilə təsvir edilib. Heykəlin hər iki tərəfinə yerləşdirilmiş mərmər lövhələrdə isə özbək, fars (dəri), puştu və ingilis dillərində həmin ziyarətgahın qısa tarixi yazılıb. Nəvai heykəlinin yerləşdiyi bu abidənin divarının arxa tərəfində isə qısa şəkildə Nəvainin həyatı və onun yaradıcılığından nümunələr qeyd olunub.

Həzrət Əlişir Nəvainin qəbri

Herat sakinlərinin Əmir Əlişir Nəvaiyə olan sevgisi və hörməti yüksəkdir. Onlar Nəvaiyə müqəddəs şəxs kimi baxırlar. Çoxları bu böyük şəxsiyyətə qarşı xüsusi inam bəsləyir. Göy öskürək xəstəliyindən əziyyət çəkən uşaqların şəfa tapması üçün Həzrəti Nəvainin məqbərəsinə aparır və qəbrin üstünə qatıq töküb uşağa yedizdirirlər. Uzun illərdən bəri davam edən bu ənənə xalq arasında qorunub saxlanır. Eyni məqsədlə uzaqdan gətirilmiş uşağı yeddi dəfə qəbrin ətrafında fırladır, sonra isə Həzrəti Nəvainin ruhlarının yar-

dımçı olması üçün qəbrin üstünə qatıq töküb uşağa yedizdirirlər.

Əlişir Nəvainin qəbri, 2013-cü ilədək vəziyyəti

50 kvadratmetr sahəsi və 9 metr hündürlüyü olan Əmir Əlişir Nəvai məqbərəsi binası köhnə memarlıq üslubunda səkkiz ay ərzində tikilərək tamamlanıb. Bu binanın tikintisində, xüsusilə tarixi abidələrin bərpası üçün istifadə olunan materiallardan yararlanılıb.

Əfqanıstan İnformasiya və Mədəniyyət Nazirliyinin inkişaf büdcəsindən üç milyondan çox əfqani (Əfqanıstanın pul vahidi) təxminən 60 min ABŞ dolları sərf edilərək Əmir Əlişir Nəvai məqbərəsi təmir edilmiş və 2013-cü il aprelin 22-də rəsmi açılış mərasimi keçirilmişdir.

Məqbərənin qarşısında (bir az aralı məsafədə) mərmər daşda fars dilində aşağıdakı mətn yazılıb:

“Teymurilər dövrünün qüdrətli şahı Sultan Hüseyn Bayqaranın bilikli vəziri, öz dövrünün böyük mütəfəkkiri, şair, yazıçı və ustad müəllimi, din və siyasət xadimi, dünyaya

miqyasında tanınmış şəxs Əmir Əlişir Nəvai hicri-qəməri 906-cı ildə vəfat etmiş və buraya dəfn olunmuşdur. Onun məqbərəsi Müsəllə kompleksi dağıldıqda tikilmişdir. Hicri 1226-cı ildə Heratın o vaxtkı hakimi mərhum Abdullahxan Malikyarın diqqəti və planı ilə həmin ərazidəki yaxşı tacirlərdən biri, mərhum Qulam Heydərخان Muxtarzadə tərəfindən yenidən inşa edilmişdir”

Əlişir Nəvainin məqbərəsi

1383 hicri ilində Özbəkistandan bir qrup mühəndis Herata gəlib tarixi bir məqbərə binası tikməyə cəhd etdi, amma o vaxtkı mövcud şərait bu cür bina tikməyə imkan vermədi. Hicri 1390-cı ilin yazında qədim Herat şəhərində “*Tarix kəşişməsində Herat*” seminarı ərəfəsində Herat hakimi Davudşah Səba bu binanın tikilmə prosesinin mümkün qədər vacib olduğunu İnformasiya və Mədəniyyət nazi-

ri Seyyid Məxdum Rahinə bildirdi. Beləliklə, bu layihə 1391-ci ildə başlayıb, 1392-ci ildə tamamlandı.

İnşaatçı: Diyarsazan kompaniyası

Xəttat: Nik Məhəmməd Mustəmand Qari (1392, bahar ayı)

Gövhərşad Bəyim məqbərəsinin sağ tərəfində yerləşən Əlişir Nəvai məqbərəsi və məqbərə içərisindəki qəbir daşı.

“Mənəvi həyat” jurnalının (2016-cı ilin yanvar sayı) yazdığına görə, Əlişir Nəvainin yeni qəbir daşı Özbəkistanın Nəvai vilayəti, Nurota rayonu, Qazaqan kəndində yaşayan daş ustası Tahircan Rəhimov tərəfindən hazırlanıb; məqbərə qapısı isə Daşkənddən taxta ustası Əlişirbəy tərəfindən düzəldilib. Qəbir daşının çəkisi təxminən 4 ton, 9 hissə mərmərdən ibarətdir. Qəbir daşına “Qurani-Kərim” ayələri və Nəvaiyə aid aşığdakı misralar həkk olunub:

*Bu gulshan ichraki yo ‘qtur baqo guliga sabot,
Ajab saodat erur chiqsa yaxshilik bila ot*

(fars dilində:

*Dar in chaman shukufau gulro sabot nest,
Gar nomi nek bimonad az inson saodat ast).*

Bu misralar özbək və fars dillərində oyma ilə yazılıb. Qəbir daşı və məqbərə qapısı 2015-ci ildə Özbəkistan Respublikası Beynəlxalq Babur Fondunun, fondun sədri Zakircan Məşrəbovun rəhbərliyi ilə quraşdırılıb.

Nəməkdan (Duz sarayı)

*Duz Sarayı və ya "Namakdan", Herat,
2016-cı ildə görünüşü*

Herat şəhərinin şimalında, Qazurgah rayonunda, Xoca Abdullah Ənsarinin məqbərəsi yaxınlığında yerləşən bu bina xaricdən 12 künc, içəridən isə 8 küncdən ibarət olaraq

tikilib.Nəvai vəzifəsindən istefaya çıxdıqdan sonra bu yerdə alimlər, şairlər və üləmalarla görüşlər keçirilib. “Duz sarayı” 2008-ci ildə “Ağa Xan Fondu”nun köməyi ilə Əfqanıstanlı memarlar tərəfindən yenidən təmir olunub.Bu möhtəşəm abidə Heratın Teymurilər dövrünün parlaq nümayəndəsi Əmir Əlişir Nəvainin yadigarlarından biri kimi tanınır.

Xoca Abdullah Ənsari məqbərəsi

Xoca Abdullah Ənsari məqbərəsi.Herat, 2014-cü ilə aid foto

Ərəb və fars dillərində əsərlər yaratmış şair və alim Xoca Abdullah Ənsari (1006-1088) məqbərəsi Herat şəhərinin şimalında, Qazurgah rayonunda yerləşir. Məqbərə Herat Sultan Hüseyin Bayqara dövründə Əlişir Nəvai tərəfindən təmir edilmişdir.

İxlasıyyə kompleksi

Əlişir Nəvai tərəfindən Herat şəhərində İncil çayının sahilində şəxsi hesabından tikilmiş xanəgah, mədrəsə, xəstəxana və dini müəssisə kompleksidir. Bu kompleks minlərlə tələbə üçün elm, maarif, incəsənət və mədəniyyət ocağı olmuşdur. Orada elm ilə məşğul olan tələbə-müəllimlərin qida, geyim və digər ehtiyacları Nəvai üzərinə düşürdü¹⁵⁷.

“İxlasıyyə” kompleksi həmin ərazilərdə tikilmişdir. Təəssüf ki, bizə bu kompleksdən heç bir iz çatmayıb. Rəsmdə Nəvai dövründə mövcud olmuş on böyük minarədən beşi əks olunmuşdur.

---

¹⁵⁷Fikrəy Səlcuqi. Güzərgah. – Kabul, 1962, səh. 48.

Abu Əlvəlid məqbərəsi

Abu Əlvəlid "Azadani" məqbərəsi. Azadan qışlağı, Herat.

Abu Əlvəlid (Azadani) adı ilə məşhur olan Əhməd ibn Abu Roja məqbərəsi Herat şəhərinin şimal-qərb hissəsində, Azadan kəndində yerləşir. Abu Əlvəlid İslam elmi, hədis və təsəvvüf sahəsinin böyük şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. Azadanda dəfn edilmiş geniş eyvanlı və günbəzli qəbir Herat Teymurilər məktəbi üslubunda, Əlişir Nəvai söyləri ilə tikilmişdir.

Mir Abdolvahid Şahid məqbərəsi

Mir Abdolvahid Şahid məqbərəsi köhnə Herat şəhərinin cənubunda, Firuzabad kəndində yerləşir. O, ilk dəfə 941-ci ildə Şeyx Abu Nəsr tərəfindən tikilmişdir. Lakin təxminən 565 il sonra xarabalığa çevrilmişdir. Sonra 1489-cu

İldə bu dağıdılmış məqbərə Əmir Əlişir Nəvai səyi ilə Teymurilər memarlığı üslubunda yenidən qurulmuş, divarları yenilənmiş və möhtəşəm naxışlarla bəzədilmişdir.

Mir Abdulvahid Şahid məqbərəsi. Firuzabad kəndi, Herat.

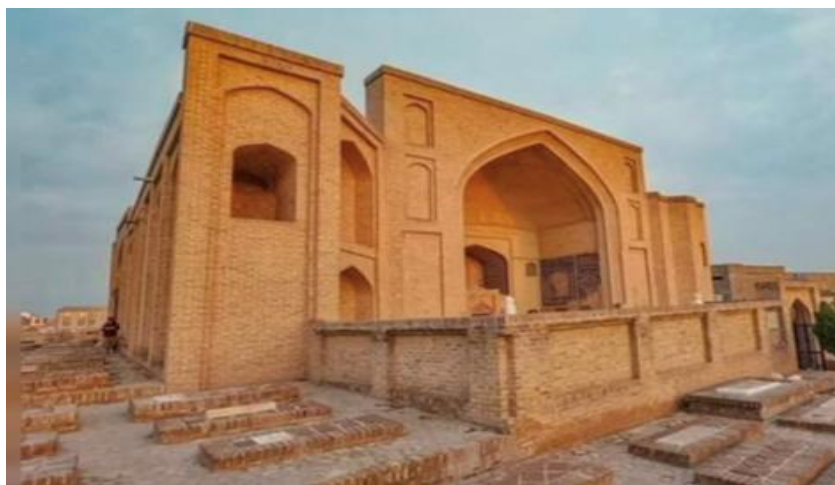
Herat cümə məscidi

Əmir Əlişir Nəvai Teymurilər dövrünün xatirə komplekslərinin əksəriyyətinin təmirində fəal iştirak etmişdir. Xüsusilə Herat tarixi Cümə Məscidi 1498-ci ildə Nəvai tərəfindən təmir edilmişdir. Məscid binası möhkəm günbəzə malikdir və burada Behzad üslubunda rəsmlər görmək mümkündür. Məscidin kəşinlərindəki yazılar Əmir Əlişir Nəvaiyə aid əsərlər kimi məşhurdur.

Herat cümə məscidi

Abdullah ibn Maviyə məqbərəsi

Səid Abdullah ibn Maviyə məqbərəsi. Herat, 2019

Səid Abdullah ibn Maviyə məqbərəsi Heratın qədim tarixi binalarından biridir və Sultan Hüseyn Bayqara dövründə Əlişir Nəvai tərəfindən yenidən bərpa edilmişdir. Həzrəti Məhəmmədin nəvəsi adına verilən bu ziyarətgah Herat Müsəllası yaxınlığında yerləşir. Burada Kəmaləddin Behzad üslubunda naxışlar və xəttatlıq nümunələri diqqəti çəkir. Məqbərənin daxili görünüşü səkkizbucaqlıdır və hər bucaqda bir eyvan mövcuddur.

Abu Nəsr Parso məscidi

Xoca Abu Nəsr Parso məscidi Bəlx vilayətində Teymurilər dövrünün böyük abidələrindən biridir. Bu məscid Əlişir Nəvai əmrilə Abu Nəsr Parso qəbrinin yanında sək-

kizbucaqlı formada tikilmişdir. Zaman keçdikcə məscidin damının zədələnmiş hissələri 1569-cu ildə Əbdul Möminxan tərəfindən təmir olunmuş və məscidə yeni bəzəklər əlavə edilmişdir. Abu Nəsr Parso məscidi kvadrat formadadır, məsciddə üç giriş qapısı, tağlar, kiçik dairəvi və zol-zol sütunlar vardır. Məscidin günbəzi firuzəyi rəngdədir və qapıları oyma sənəti ilə bəzədilmişdir.

Əbdurrəhman Cami məqbərəsi

Əbdurrəhman Cami məqbərəsi, 2021-ci il görünüşü

Mövlana Əbdurrəhman Cami XV əsrin məşhur şairlərindən biridir. O, 1478-ci ildə Heratda vəfat edib oraya dəfn olunmuşdur. Şeybani və Səfəvilər ordusunun hücumları nə-

ticəsində tamamilə dağılan Ə.Caminin qəbrini Əlişir Nəvai əmri ilə Herat Teymurilər memarlıq üslubunda bərpa etmişdir. 1950-ci illərdə Məhəmməd Zahirşahın hakimiyyəti dövründə Herat hakimi Abdullahxan Məlikyarın təşəbbüsü ilə Ə.Cami qəbrinin üzərinə eyvan tikilmiş, iki yüksək minarə qurulmuş və qəbrin yanında məscid inşa edilmişdir.

Zərnigar evi

Zərnigar evi Herat Teymurilərinin parlaq dövrünün abidələrindən biridir. Bu bina Sultan Hüseyn Bayqara dövründə, 1484-cü ildə Əmir Əlişir Nəvai səyi ilə Xoca Abdullah Ənsari qəbrinin yanında tikilmişdir. O dövrün rəssamları bu evi bəzəyərkən günbəzin içindəki rəsmlərdə və naxışlarda qızıl suyundan və göy rəngli boyadan istifadə etmişlər. Buna görə bu bina Zərnigar evi adlanır. Bu möhtəşəm saray dairəvi günbəz şəklində tikilmiş və onun şimal tərəfdəki yüksək açıq eyvanı binanın giriş qapısı hesab olunur.

Ziyarətgah məscidi

Herat vilayəti, Güzara rayonunun qərbində bu günədək qorunub saxlanılan eyvanlı və minarəli Ziyarətgah məscidi Herat Cümə məscidindən sonra ikinci böyük məsciddir. Bu məscid 1484-cü ildə Sultan Hüseyn Bayqara dövründə Əlişir Nəvainin təşəbbüsü ilə inşa edilmişdir. Dörd hektar sahəni əhatə edən məscid dörd böyük eyvan və bir neçə kiçik eyvanlardan ibarətdir. 36,85 metr hündürlüyə qalxan bu minarələrin ortası gözəl naxışlar və rəngarəng kaşılar ilə bəzədilmişdir. Günbəzi və eyvanları isə möhkəm kərpicdən tikilmişdir. Məscidin həyəti dördbucaqlı olub, orada möhkəm kərpicdən gözəl hovuz salınmışdır. Binanın dörd tərəfində dörd darvazası vardır. Bu yerdə əsrlər boyu insanlar dini bilik almışdılar.

İRAN

Səngi-Bəst rabatı

“Səngi-Bəst” rabatının giriş darvazası

Həmdullah Mustufi Qəzvini (1860–1928, tarixçi və coğrafiyacı), Qəznəvilər dövründə Tus hakimi olmuş Arslan Cazib xarabalıqları üzərində tikilmiş “Səngi Bost rabatı”nı Əmir Əlişir Nəvaiyə aid etmişdir. Bu rabat Məşhəddən 30 kilometr aralıda yerləşir. Hal-hazırda o, Xorasanın Rəzəvi mədəniyyət irsi konfransı nəzarətindədir. Son 10 ildə “Səngi-Bəst” rabatı dünya turistlərinin diqqətini cəlb etməkdədir.

İranda “Səyahət və əl sənəti” Xorasan Rəzəvi mədəni irsi konfransı məlumat kitabçasında Əlişir Nəvaiyə aid edilən “Səngi-Bəst” rabatı möhkəm və yüksək divarlarla əhatə olunmuşdur. Dörd tərəfində dörd müşahidə və qoruyucu minarələri vardır. Bina giriş qapısı İsfahandakı Məhyar

İrannın “Xorasan” qəzetində (2010.05.16) Hüseyn Rəzəvi yazır ki, əsrlər boyu yaxşı istifadə edilən, İpək Yolunun mərkəzində yerləşən “Səngi-Bəst” rabatı 1980-ci illərdə İraq əsirləri üçün saxlanılan yerə çevrilmişdir. İran-İraq müharibəsindən sonra bu tarixi bina Əfqanıstan qaçqınlarının müvəqqəti saxlanma məkanı kimi istifadə olunmuşdur. Sonra isə həbsxanaya çevrilərək məhbusların gündəlik sənətkarlıq məşğuliyyəti üçün yer olmuşdur.

Teymurilər dövrünə aid olan bu “Səngi-Bəst” rabatı İrannın Friman şəhərinin mərkəzində, Səngi-Bəst kəndində yerləşir. Bu tarixi bina 2004-cü il 7 avqustda (11047) İran milli abidələri siyahısına daxil edilmişdir.

Şah Qasım əl-Ənvar məqbərəsi

Şah Qasım əl-Ənvar Təbrizi məqbərəsi Əmir Əlişir Nəvai tərəfindən İrannın Ləngəri-Cam kəndində kərpicdən günbəz şəklində tikilmiş nadir bir bina. Bu bina 1976-cı ildə (1061) nömrəsi ilə İrannın milli sərvətlərindən biri kimi qeydiyyatına alınmışdır.

İmam Rza məqbərəsi eyvanı

Əmir Əlişir Nəvai tərəfindən tikilmiş nadir eyvanlardan biri İmam Rza məqbərəsinin eyvanıdır. Eyvanın xarici görünüşü kaşı ilə bəzədilmiş, içi isə qızılı rəngli kərpiclə örtülmüşdür. Eyvan qapısının üstü, sağ və sol sütunlarına “Məryəm” surəsi yazılmış, üst hissəsində isə sarı kaşınla Küfi xətti ilə “Yasin” surəsi yazılmışdır. Yazının zamanla solmuş hissəsi 1654-cü ildə Məhəmməd Rza İmami İsfahani tərəfindən bərpa edilmişdir. Tarixçi alim Məhəmməd Aslam Əfzəli “Teymurilər dövründə Herat” adlı əsərində bu eyvan haqqında belə yazır: “Eyvanın təmiri zamanı onu tikdirən Əmir Əlişir Nəvai və xəttatın adı ortadan silinmişdir”

Aslam Əfzəli. Teymurilər dövründə Herat. İntişorot Əhroriy, - Herat, 2011.)

Əttar Neyşəburi məqbərəsi

Əttar Nişapuri məqbərəsi Teymurilər dövründə XV əsrdə Əmir Əlişir Nəvai tərəfindən Nişapuri qəbrinin üzərinə tikilmiş tarixi binadır. Məqbərə 1970-ci illərdə İkinci Pəhləvi dövründə yenidən təmir edilmişdir. Əttarın qəbri İranın indiki Nişapur şəhərində, Ərfan küçəsində yerləşir. Məqbərənin indiki binası səkkizbucaqlı, dörd qapılı, kaşı bəzəkli günbəzli, hündürlüyü 3 metrdir.

**MONOQRAFİYADAKI ŞƏXS ADLARINA AİD
KÖMƏKÇİ GÖSTƏRİCİLƏR**

Özbək dilində	Azərbaycan dilində
<i>A. Abdug‘afurov</i>	<i>A. Abduqafurov</i>
<i>A. Qayumov</i>	<i>A. Qəyumov</i>
<i>A. O‘rinbojev</i>	<i>A. Orinbayev</i>
<i>Abdug‘afur Qirg‘izbojev</i>	<i>Abduqafur Qırğızbayev</i>
<i>Abduqodir Hayitmetov</i>	<i>Abduqadir Hayitmetov</i>
<i>Abdul G‘affor Bayoniy</i>	<i>Abdul Qafar Bəyani</i>
<i>Abdul Qodirxon Xatak</i>	<i>Abdul Qədirxan Xatak</i>
<i>Abdul Rauf Fikriy</i>	<i>Abdul Rauf Fikri</i>
<i>Abdulahad Mangal</i>	<i>Abdulahad Mangal</i>
<i>Abdulbasir Ilg‘or</i>	<i>Abdulbasir İlqar</i>
<i>Abdulhakim Shar‘i Juzjoniy</i>	<i>Abdulhəkim Şəri Cuzani</i>
<i>Abdulhanon Arslon</i>	<i>Abdulhənan Arslon</i>
<i>Abdulhanon Qilich Arslon</i>	<i>Abdulhənan Qılınç Arslon</i>
<i>Abdulhay Habibiy</i>	<i>Abdulhey Həbibiy</i>
<i>Abdulqodir Bedil</i>	<i>Abdulqadir Bedil</i>
<i>Abdullaxon Malikyor</i>	<i>Abdullaxan Məlikyar</i>
<i>Abdullo Malikyor</i>	<i>Abdullah Məlikyar</i>
<i>Abdullo Uchqun</i>	<i>Abdullah Uçkun</i>
<i>Abdulloh Korgar</i>	<i>Abdullah Karqar</i>
<i>Abdulloh Ro‘y</i>	<i>Abdullah Rəy</i>
<i>Abdulloh Ruin</i>	<i>Abdullah Roin</i>
<i>Abdulmannon Toshqin</i>	<i>Abdulmannon Daşqin</i>
<i>Abdulrahim Ma‘sumiy</i>	<i>Abdulrəhim Məsumi</i>
<i>Abdulrashid Do‘stim</i>	<i>Abdulrəşid Dostum</i>
<i>Abdulsalom Osim</i>	<i>Abdulsalom Asim</i>
<i>Abdurahmon Jomiy</i>	<i>Abdurəhman Cami</i>

<i>Abdurrahim Mannonov</i>	<i>Abdurrəhman Mannanov</i>
<i>Abduvohid Hayit</i>	<i>Abduvahid Hayit</i>
<i>Abduzuhur Abduazizov</i>	<i>Abduzuhur Abduazizov</i>
<i>Aftondil Erkinov</i>	<i>Aftandil Erkinov</i>
<i>Ahadxon Muhammadiev</i>	<i>Əhədxan Məhəmmədiyev</i>
<i>Ahmad Javod Zore</i>	<i>Əhməd Cavad Zore</i>
<i>Ahmad Otash</i>	<i>Əhməd Atəş</i>
<i>Ahmad Ziyə Taxxoriy</i>	<i>Əhməd Ziyə Tahhari</i>
<i>Akademik Abdulla Azamov</i>	<i>Akademik Abdulla</i>
<i>Akhlaque Ahmad Ahan</i>	<i>Əzamov</i>
<i>Akram Qizg'in</i>	<i>Əxlaq ƏhmədAhan</i>
<i>Aqibatulloh Adibyor</i>	<i>ƏkrəmQizgin</i>
<i>Ali Sher Navoiy</i>	<i>Aqibatullah Ədibyar</i>
<i>Alī Shīr Navā'ī</i>	<i>Əli Şir Nəvai</i>
<i>Alisher Navoiy</i>	<i>Əli Şir Nəvai</i>
<i>AliAhmad Po'palga</i>	<i>Əlişir Nəvai</i>
<i>Alixon Xatak</i>	<i>Əli Əhməd Popalqa</i>
<i>Alisher Razzoqov</i>	<i>Əlixan Xattak</i>
<i>Alisherbek</i>	<i>Əlişir Rəzzaqov</i>
<i>Almaz Ulvi Binnatova</i>	<i>Əlişir bek</i>
<i>Amin Hiraviy</i>	<i>Almaz Ülvi Binnətova</i>
<i>Amir Boyqaro</i>	<i>Əmin Hirəvi</i>
<i>Amir Nizomiddin</i>	<i>Əmir Bayqara</i>
<i>Amir Sheralixon</i>	<i>Əmir Nizamiddin</i>
<i>Amir ul-kalom Alisher</i>	<i>Əmir Şərəlixan</i>
<i>Amir-ul kalom</i>	<i>Əmirul-kəlam Əlişir</i>
<i>Amonullo Rahimiy</i>	<i>Əmirul-Kəlam</i>
<i>Amonulloh Fasihiy</i>	<i>Əmanullah Rəhimi</i>
<i>Anbar Otin</i>	<i>Əmanullah Fasihi</i>
<i>Anisa Najafi</i>	<i>Ənbar Atin</i>
<i>Anvar Ismoilov</i>	<i>Ənisə Nəcəfi</i>

	<i>Ənvər İsmayılov</i>
<i>Aral Azizullah Abdushukur</i>	<i>Aral Azizullah Abduşükür</i>
<i>Arslon Jozeb</i>	<i>Arslan Cazeb</i>
<i>Asadullo Habib</i>	<i>Əsədullah Həbib</i>
<i>Asadulloh G'azanfar</i>	<i>Əsədullah Qəzənfər</i>
<i>Asadulloh Valvolijiy</i>	<i>Əsədullah Vəlvaliji</i>
<i>Ashraf A'zimiy</i>	<i>Əşrəf Əzimi</i>
<i>Ashrafxon Hijriy</i>	<i>Əşrəfxan Hicri</i>
<i>Ashurova Gulbahor</i>	<i>Aşurova Gülbahor</i>
<i>Attor Nayshopuriy</i>	<i>Əttar Nayşapuri</i>
<i>A.K.Borovkova</i>	<i>A.K.Borovkova</i>
<i>Abdulali Nur Ahroriy</i>	<i>Abduləl iNur Əhrari</i>
<i>Abdulkəlim Shar'iy Juzjoniy</i>	<i>Abdulkəlim Şəri Cuzcani</i>
<i>Abdullaev N.</i>	<i>Abdullayev N.</i>
<i>Abdullaev V.A.</i>	<i>Abdullayev V.A.</i>
<i>Abdullaev A.</i>	<i>Abdullayev A.</i>
<i>Abdullaeva R.</i>	<i>Abdullayeva R.</i>
<i>Abdulloh Korgar</i>	<i>Abdullah Karqar</i>
<i>Abdur Rauf</i>	<i>Abdur Rauf</i>
<i>Abdurəhmon Sa'diy</i>	<i>Abdurəhman Sədi</i>
<i>Abdusamatov M</i>	<i>Abdusəmədov M.</i>
<i>Ahmad Posho</i>	<i>Əhməd Paşa</i>
<i>Ahmad Ali Kuhzod</i>	<i>Əhməd Əli Kuhzad</i>
<i>Ahmadxo'jaev E.</i>	<i>Əhmədxocayev E.</i>
<i>Ahroriy Abdulaliy Nur</i>	<i>Əhrari Abduləli Nur</i>
<i>Akrəm Qizg'in</i>	<i>Əkrəm Qızgın</i>
<i>Ali Rahimiy Sadiq</i>	<i>Əli Rəhimi Sadiq</i>
<i>Aliyev G.Yu.</i>	<i>Əliyev G.Y.</i>
<i>Amir Nizom.Alisher Navoiy</i>	<i>Əmir Nizamiddin Ə.Nəvai</i>
<i>Asadullo Habib</i>	<i>Əsədullah Həbib</i>
<i>Ashraf Muhammad</i>	<i>Əşrəf Məhəmməd</i>

<i>Ashraf Azimiy</i>	<i>Əşraf Əzimi</i>
<i>Ayomuddin Ajmal</i>	<i>Ayamuddin Ajmal</i>
<i>B.Musayev</i>	<i>B.Musayev</i>
<i>Baldauf I.</i>	<i>Baldauf I.</i>
<i>Barlas K.</i>	<i>Barlas K.</i>
<i>Barlos Roa'iy</i>	<i>Barlas Roayi</i>
<i>Bartold V. V.</i>	<i>Bartold V.V.</i>
<i>Batıyeva Lalə</i>	<i>Batıyeva Lalə</i>
<i>Bechka Irji</i>	<i>Beçka Irji</i>
<i>Bedil</i>	<i>Bedil</i>
<i>Behbudiy</i>	<i>Behbudi</i>
<i>Belen F.</i>	<i>Belen F.</i>
<i>Belenitskiy M.</i>	<i>Belenitski M.</i>
<i>Bertel's Ye.E.</i>	<i>Bertels Ye.E.</i>
<i>BoloKarzay</i>	<i>Bala Karzayi</i>
<i>Boltaboev H.</i>	<i>Boltabayev H.</i>
<i>Boyazid Bistomiy</i>	<i>Bəyazid Bistomi</i>
<i>Burhonuddin Nomiq Shexrans</i>	<i>Burhanuddin Namiq</i>
<i>Burobiya Rajabova</i>	<i>Şehrans</i>
<i>Davlatov O.</i>	<i>Burabiya Rəcəbova</i>
<i>Dehqonov Akramjon</i>	<i>Dövlətov O.</i>
<i>Demirci J.</i>	<i>Dehkanov Əkrəmcan</i>
<i>Dilnavoz Yusupova</i>	<i>Dəmirci J.</i>
<i>Domla Bedil</i>	<i>Dilnavoz Yusupova</i>
<i>Domosiyo Petruskuerov</i>	<i>Domla Bedil</i>
<i>Durbek Balxiy</i>	<i>Domosiyo Petruskuyerov</i>
<i>E.Ahmadxo'jayev</i>	<i>Durbək Bəlxi</i>
<i>E.Bloshe</i>	<i>E.Əhmədxocayev</i>
<i>E.Rustamov</i>	<i>E.Bloşe</i>
<i>ErgashUchqun</i>	<i>E.Rüstəmov</i>
<i>Ergashev K.</i>	<i>Erqaş Uçqun</i>

<i>Erkin Vohidov</i>	<i>Erqashev K. Erkin Vahidov</i>
<i>Erkinov S. Erkinov A. Eron Eshan Chut Xalifa FattohAbdullayev Faxriy Hiraviy Fayzulla Iskandarov Fayzulla Aymok Fikriy Saljuqiy Firuz Favzi Fouziya Aral Habibiy Fransis Rishar Fuzuliy G.Rixsiyeva G'afur G'ulom G'ayrat Majidov G'ulom Dastgir Xovarin G'ulom Muhammad Xadim G'ulom Saxi Vakilzoda G'ulomsaxiy Yurtdosh Gafurova I. Giyohi G'iyosuddin Xondamir G'ubor G'.M Gulbahor Ashurova Gunnar Yarring Habibullayev A. Habibulloh Rafe Hafizullo Amin</i>	<i>Erkinov S. Erkinov A. Iran Eşan Çut Xəlifə Fəttah Abdullayev Fəxri Xiravi Feyzulla İskəndərov Feyzullah Aymaq Fikri Səlcuqi Firuz Fevzi Faiziya Aral Həbibii Frensis Riçard Füzuli G.Rixsiyeva Qafur Qulam Qeyrət Məcidov Qulam Dəstgir Xavəri Qulom Məhəmməd Xadim Qulam Səhi Vəkilzadə Qulamsəhi Yurtdaş Qafurova İ. Giyahi Qiyasiddin Xandəmir Gubar G.M. Gulbahor Aşurova Qunnar Yarring Həbibullayev Ə. Həbibullah Rafe Hafizullah Amin</i>

<i>Halim Yorqin</i> <i>Hamid Karzay</i>	<i>Həlim Yarqin</i> <i>Həmid Kərzay</i>
<i>Hamid Sulaymon</i> <i>Hamidulloh Mustufiy Qazviniy</i> <i>Hasanov S.</i> <i>Hasanov X</i> <i>Haydar Xorazmi</i> <i>Hayitmetov A.</i> <i>Hayitov Sh.</i> <i>Hazrat Abdulvalid Ahmad</i> <i>ibni Rijo</i> <i>Hazrat Mir Abdulloh-al-</i> <i>Vohid Shahid</i> <i>Hazrati Ali</i> <i>Hidayatullo Hidayat</i> <i>Hodiy Baydakiy</i> <i>Hofiz Sheroziy</i> <i>Hoji G'ulom Haydar</i> <i>Muxtorzoda</i> <i>Hoji Murod Vakil o'g'li</i> <i>G'ulom SaxiVakilzoda</i> <i>Homid Foryobiy</i> <i>Homidiy Balxiy</i> <i>Horun Hormas</i> <i>Husayn Boyqaro</i> <i>HusaynRazavi</i> <i>Husomiddin Sharafiy</i> <i>Ibn Yamin Shibirg</i> <i>Ibodulla Mirzaev</i> <i>Ibrohim Mo'minov</i> <i>Ilyos Arabov</i>	<i>Həmid Süleyman</i> <i>Həmidullah Mustufi Qəzvini</i> <i>Həsənov S.</i> <i>Həsənov X.</i> <i>Heydər Xarəzmi</i> <i>Hayitmətov A.</i> <i>Hayitov Ş.</i> <i>Həzrət Abdulvalid Əhməd</i> <i>ibn Rija</i> <i>Həzrət Mir Abdullah əl-</i> <i>Vahid Şahid</i> <i>Həzrət Əli</i> <i>Hidayətullah Hidayət</i> <i>Hadi Baydaki</i> <i>Hafiz Şirazi</i> <i>Hacı Qulam Heydər</i> <i>Muxtarzadə</i> <i>Hacı Murad Vəkil oğlu</i> <i>Qulam Səhi Vəkilzadə</i> <i>Həmid Fəryabi</i> <i>Həmid Bəlxi</i> <i>Harun Hormas</i> <i>Hüseyn Bayqara</i> <i>Hüseyn Rəzəvi</i> <i>Hüsəməddin Şərəfi</i> <i>İbn Yəmin Şibirg</i> <i>İbadulla Mirzəyev</i> <i>İbrahim Möminov</i> <i>İlyas Ərəbov</i>

<i>Ilza Sirtautas Imom Buxoriy</i>	<i>İlza Sirtautas Imam Buxari</i>
<i>Ingeburg Bal'dauf Inomxojaev R. Inoyatullah Shahroniy Is'hoq Sano Ishonch Zikrulloh. Ismatulla Irgashev Ismoilov A., Izzatillayev P. Jabborov R. Jahon Shohiy Afshor Jaloliddin Rumiy Jaloliddin Sidiqiy Jaloluddin Qiyomiy Jarring G. Jom tumani Xarjird qishlo- g'i Mir Qosim Jo'raboev O. Juzjoniy A.Sh. Kabulova R. Kamol Xo'qandiy Karimov I.A Karimov Sh. Karimullo Uyg'oqlar Klaynimixel Z. Komilov N. Kozmiy Abdul Sayid Kubo K. Kushev V.V. Kübrâ Keyvân</i>	<i>Ingeburg Baldauf İnamxocayev R. İnayətullah Şəhrani İshaq Səna İşanç Zikrullah İsmətullah Erqaşev İsmayilov A., İzzatillayev P. Cabbarov R. Cahan Şahi Əfşar Cəlaləddin Rumi Cəlaləddin Sidiqi Cəlaləddin Qiyomi Jarring G. Cam rayonu Xarcird kəndi Mir Qasim Jarabayev O. Juzcani A.Ş. Kabulova R. Kamal Xoqandi Kərimov İ.A. Kərimov Ş. Kərimullah Uyğoqlu Klaynimihel Z. Kamilov N. Kazmi Abdul Seyid Kubo K. Quşev V.V. Kubra Keyvan</i>

<i>La'l Pocho Ozmun</i>	<i>Ləl Paça Azmun</i>
<i>Labib S.M.O</i>	<i>Ləbib S.M.O</i>
<i>Lutfulloh o'g'li marhum</i>	<i>Lutfullah oğlu mərhum</i>
<i>Safirulloh Lutfiy Navoiy</i>	<i>Səfirullah Lütfi Nəvai</i>
<i>M. Âlim Kûhken</i>	<i>M. Alim Kûhken</i>
<i>M. Shokir Korgar</i>	<i>M. Şakir Karqar</i>
<i>M. Afshor</i>	<i>M. Əfşar</i>
<i>M.Ashraf G'ani</i>	<i>M.Əşrəf Qəni</i>
<i>M.Kozem Aminiy</i>	<i>M.Kazım Əmini</i>
<i>M.Sharipov</i>	<i>M.Şaripov</i>
<i>M.Akbar Ashiq</i>	<i>M.Əkbər Aşiq</i>
<i>Ma'ruf Yo'ldoshev</i>	<i>Maaruf Yoldaşev</i>
<i>Mahbubullo Turon</i>	<i>Məhbubullah Turan</i>
<i>Mahviy Qaysoriy</i>	<i>Məhvi Kaysari</i>
<i>Mannanov A. U</i>	<i>Mannanov A.U</i>
<i>Mannonov A.M.</i>	<i>Mannonov A.M.</i>
<i>Mansurov U.</i>	<i>Mansurov Ü.</i>
<i>Mashrab</i>	<i>Məşrəb</i>
<i>Matin Muhammad Amin</i>	<i>Mətin Məhəmməd Əmin</i>
<i>Andxoiy</i>	<i>Andxoy</i>
<i>Mavlono Abdurahmon Jomiy</i>	<i>Mövlana Abdurəhman Cami</i>
<i>Mavlono Jaloliddin</i>	<i>Mövlana Cəlaləddin</i>
<i>Mavlono Lutfi</i>	<i>Mövlana Lütfi</i>
<i>Mavlono Ne'matulloh</i>	<i>Mövlana Nemətullah</i>
<i>Maymanagiy</i>	<i>Maymanaqi</i>
<i>Mir Husayn Shoh</i>	<i>Mir Hüseyin Şah</i>
<i>Mir Muhammad Amin Qurbat</i>	<i>Mir Məhəmməd Əmin Qurbət</i>
<i>Mir Qosim o'g'li</i>	<i>Mir Qosim oğlu</i>
<i>Sharafuddin Sharaf</i>	<i>Şərəfuddin Şərəf</i>
<i>Mir Alisher Navoiy</i>	<i>Mir Əlişir Nəvai</i>
<i>Mirzaeva Z.</i>	<i>Mirzəyeva Z.</i>

<i>Mirzo Junaydulloh Hoziq</i>	<i>Mirzə Cüneydullah Haziq</i>
<i>Mirzo Shavkat Buxoriy</i>	<i>Mirzə Şavkat Buxari</i>
<i>Mir-Ali-Shir</i>	<i>Mir-Əli-Şir</i>
<i>Mohim</i>	<i>Mahim</i>
<i>Muhammad A'lam G'avvos</i>	<i>Məhəmməd Ələm Qəvvas</i>
<i>Muhammad Alim Labib</i>	<i>Məhəmməd Alim Ləbib</i>
<i>Muhammad Amin Matin</i>	<i>Məhəmməd Əmin Mətin</i>
<i>Muhammad Amin Uchqun</i>	<i>Məhəmməd Əmin Uçqun</i>
<i>Muhammad Ashraf Azimiy</i>	<i>Məhəmməd Əşrəf Əzimi</i>
<i>Muhammad Ashraf G'ani</i>	<i>Məhəmməd Əşrəf Qəni</i>
<i>Muhammad Ashraf Sharifiy</i>	<i>Məhəmməd Əşrəf Şərif</i>
<i>Muhammad Bashir Dudvol</i>	<i>Məhəmməd Bəşir Dudval</i>
<i>Muhammad Halim Yorqin</i>	<i>Məhəmməd Halim Yarqin</i>
<i>Muhammad Hoshim Hamdar</i>	<i>Məhəmməd Haşim Həmdər</i>
<i>Muhammad Ibrohim</i>	<i>Məhəmməd İbrahim</i>
<i>Muhammad Kozim Emini</i>	<i>Məhəmməd Kazim Emini</i>
<i>Muhammad Nabi Furug'</i>	<i>Məhəmməd Nəbi Furuq</i>
<i>Muhammad Olim Ko'hkan</i>	<i>Məhəmməd Alim Köhkan</i>
<i>Muhammad Rafi Bayon</i>	<i>Məhəmməd Rəfi Bəyan</i>
<i>Muhammad Rasul O'rtoq</i>	<i>Məhəmməd Rəsul Ortaq</i>
<i>Muhammad Sarvar o'g'li</i>	<i>Məhəmməd Sərvər oğlu</i>
<i>Muhammad Aslam Gudoz</i>	<i>Məhəmməd Əsləm Güdaz</i>
<i>Muhammad Siddiq Aminiy</i>	<i>Məhəmməd Siddiq Əmini</i>
<i>Muhammad Siddiq Maxfiy</i>	<i>Məhəmməd Siddiq Məhfi</i>
<i>Muhammad TohirBadaxshiy</i>	<i>Məhəmməd Tahir Bədəxşi</i>
<i>MuhammadUmar AlimBayot</i>	<i>Məhəmməd Ömər AlimBayat</i>
<i>Muhammad Usmon Sidqiy</i>	<i>Məhəmməd Osman Sidqi</i>
<i>Muhammad Ya'qub Vohidi</i>	<i>Məhəmməd Yaqub Vahidi</i>
<i>Juzjoni</i>	<i>Cuzcani</i>
<i>Muhammad YahyoHafiziy</i>	<i>Məhəmməd Yəhya Hafizi</i>
<i>Juzjoniy</i>	<i>Cuzcani</i>

<i>Muhammad Yosin Eldosh</i>	<i>Məhəmməd Yasin Eldaş</i>
<i>Muhammad Yusuf</i>	<i>Məhəmməd Yusuf</i>
<i>Muhammad Zarin Anzur</i>	<i>Məhəmməd Zarin Ənzur</i>
<i>Muhammad Zohir Shoh</i>	<i>Məhəmməd Zahir Şah</i>
<i>Muhammad Aslam Afzali</i>	<i>Məhəmməd Əsləm Əfzəli</i>
<i>Muhammadali Qo'shmoqov</i>	<i>Məhəmmədəli Qoşmaqov</i>
<i>Muhammed Amin Metin</i>	<i>Məhəmməd Əmin Mətin</i>
<i>Andxo'yi</i>	<i>Andxoy</i>
<i>Muhib Zarif Shahroniy</i>	<i>Muhib Zərif Şəhrani</i>
<i>Muhiddinova Badia</i>	<i>Muhiddinova Bədia</i>
<i>Muhitdinov M.</i>	<i>Muhitdinov M.</i>
<i>Mulla Abdul Rahmon</i>	<i>Molla Abdul Rəhman</i>
<i>Mulla Husayn Voiz Koshifiy</i>	<i>Molla Hüseyin Vaiz Kaşifi</i>
<i>Mulla Muhammadjon</i>	<i>Molla Məhəmmədcan</i>
<i>Mulla Niyoziy Balxiy</i>	<i>Molla Niyazi Bəlxi</i>
<i>Mumtoz Juzjoni</i>	<i>Mümtaz Juzcani</i>
<i>Munavvar Qori</i>	<i>Münəvvər Qari</i>
<i>Musaev B.</i>	<i>Musayev B.</i>
<i>Mustafoqul</i>	<i>Mustafaqul</i>
<i>Муҳиддинов М.Қ.</i>	<i>Muhiddinov M.Q.</i>
<i>N. Komilov</i>	<i>N. Kamilov</i>
<i>Nadim M.H.</i>	<i>Nədim M.H.</i>
<i>Nafir Foryobiy</i>	<i>Nafir Faryabi</i>
<i>Nağyeva Cannat</i>	<i>Nağiyeva Cənnət</i>
<i>Najibullo Niyoziy</i>	<i>Nəcibullo Niyazi</i>
<i>Najibullo Tur Vayon</i>	<i>Nacibullah Tur Vayon</i>
<i>Najibulloh Begzod</i>	<i>Nəcibullah Behzad</i>
<i>Najibulloh Niyoziy</i>	<i>Nəcibullo Niyazi</i>
<i>Nar O. & Saiifi, N.</i>	<i>Nar O. & Saiifi N.</i>
<i>Narzullaeva S.</i>	<i>Nərzullayeva S.</i>
<i>Nasruddin Seljuq</i>	<i>Nəsrəddin Səlcuq</i>

<i>Nasrulloh Qozizoda</i>	<i>Nəsrullah Qazizadə</i>
<i>Navoiy va Nodira</i>	<i>Nəvai və Nadirə</i>
<i>Nazarov N.</i>	<i>Nəzərov N.</i>
<i>Nazif Shahroniy</i>	<i>Nazif Şəhrani</i>
<i>Nazmiya Muhiddinova</i>	<i>Nəzmiyyə Muhiddinova</i>
<i>Nesar Ahmad Tuygho.</i>	<i>Nesar Əhməd Tuyğo</i>
<i>Nikolay Ivanovich Ilminskiy</i>	<i>Nikolay İvanoviç İlminski</i>
<i>Nishanov M.</i>	<i>Nişanov M.</i>
<i>Nodir Niyoziy Qodiriy</i>	<i>Nadir Niyazi Qədiri</i>
<i>Nodirxon</i>	<i>Nadirxon</i>
<i>Norquchqarov X.</i>	<i>Narqoçqarov X.</i>
<i>Nurahmad Yurtdosh</i>	<i>Nurəhməd Yurtdaş</i>
<i>Nurboy Jabborov</i>	<i>Nurbay Cabbarov</i>
<i>Nurmuhammad Tarakiy</i>	<i>Nurməhəmməd Taraki</i>
<i>Nurog‘o Aziziy</i>	<i>Nurağa Əzizi</i>
<i>Nurullo Oltoy</i>	<i>Nurullah Altay</i>
<i>Nuryog‘di Nur</i>	<i>Nuryağdı Nur</i>
<i>O.Usmonov</i>	<i>O.Osmonov</i>
<i>O‘lmas Xo‘jaev</i>	<i>Ölməz Xocayev</i>
<i>O‘roz Muhammad Far</i>	<i>Araz Məhəmməd Far</i>
<i>Odil Yoqubov</i>	<i>Adil Yaqubov</i>
<i>Odila Anvari</i>	<i>Adilə Ənvəri</i>
<i>Ogoh SirriLevend</i>	<i>Agah Sirri Ləvənd</i>
<i>Olim Labib</i>	<i>Alim Ləbib</i>
<i>Omonov K.</i>	<i>Amanov K.</i>
<i>Orif Usmon</i>	<i>Arif Osmon</i>
<i>Oybek</i>	<i>Aybek</i>
<i>Oydin Anjumani</i>	<i>Aydin Məclisi</i>
<i>Oysha</i>	<i>Ayşə</i>
<i>Oyxon Bayoniy</i>	<i>Ayxan Bəyani</i>
<i>Öztürk R.</i>	<i>Öztürk R.</i>

<i>Pelevin M.S.</i>	<i>Pelevin M.S.</i>
<i>Pirimqul Qodirov</i>	<i>Pirimqul Qədirov</i>
<i>Polyakova Ye.A.</i>	<i>Polyakova E.A.</i>
<i>Prezident Najibullo</i>	<i>Prezident Nəcibullah</i>
<i>Q.Ergashev</i>	<i>K.Erqaşev</i>
<i>Qanbar Ali Tabash</i>	<i>Qənbər Əli Təbəş</i>
<i>Qayumov A.</i>	<i>Qəyumov A.</i>
<i>Qori Niyoziy</i>	<i>Qarı Niyazi</i>
<i>Qori Sharafuddin</i>	<i>Qarı Şərəfəddin</i>
<i>Qurbonov A</i>	<i>Qurbanov A</i>
<i>R.Vohidov</i>	<i>R.Vahidov</i>
<i>Rahim Ibrohim</i>	<i>Rəhim İbrahim</i>
<i>Rahmon Bobo</i>	<i>Rəhman Baba</i>
<i>Richard F.</i>	<i>Riçard F.</i>
<i>Ridvan O'zturk</i>	<i>Ridvan Öztürk</i>
<i>Rixsieva G.</i>	<i>Rixsiyeva G.</i>
<i>Rohila Hamidzay</i>	<i>Rahilə Həmidzayi</i>
<i>Roziq Narayval</i>	<i>Raziq Nərayvəl</i>
<i>Ro'zmonova R.</i>	<i>Ruzmanova R.</i>
<i>Rustamov E</i>	<i>Rüstəmov E</i>
<i>Ruziboyev T.X.</i>	<i>Ruzibayev T.X.</i>
<i>Safirulloh Lutfiy</i>	<i>Səfirullah Lütfi</i>
<i>Said Ikrom Kamol</i>	<i>Səid İkrəm Kamal</i>
<i>Said Ismoil Husayniy Fotimiy</i>	<i>Səid İsmayıl Hüseyni Fatimi</i>
<i>Said Muhammad Abdullo</i>	<i>Səid Məhəmməd Abdullah</i>
<i>Said Muhammad Naim</i>	<i>Səid Məhəmməd Naim</i>
<i>Said Muhammad Olim Labib</i>	<i>Səid Məhəmməd Alim Ləbib</i>
<i>Said Tojuddin Toshqin</i>	<i>Səid Tacuddin Daşqin</i>
<i>Bahoiy</i>	<i>Bəhaiy</i>
<i>Said Vahid Qatoliy</i>	<i>Səid Vahid Qətali</i>
<i>Said Yaqub Tole'</i>	<i>Səid Yaqub Tale</i>

<i>Said Abbas Rastoxiz</i>	<i>Səid Abbas Rastaxiz</i>
<i>Salohiy Dilorom</i>	<i>Salahi Dilaram</i>
<i>Satimov U.</i>	<i>Satimov Ü.</i>
<i>Sayyid Abdulloh ibn</i>	<i>Seyid Abdullah ibn</i>
<i>Muoviya ibni Ja'fari Tayyor</i>	<i>Muaviyə ibn Cəfəri Təyyar</i>
<i>Sayyid Nurulloh Aminiyor</i>	<i>Seyid Nurullah Əminiyar</i>
<i>Sayyid Tojiddin Toshqin</i>	<i>Seyid Taciddin Daşqin</i>
<i>Shavkat M.Mirziyoev</i>	<i>ShavkatM.Mirziyayev</i>
<i>Sh.Shomuhamedov</i>	<i>Ş.Şaməhəmmədov</i>
<i>Shafiqa Yorqin</i>	<i>Şəfiqə Yarqin</i>
<i>Shah Mansurov</i>	<i>Şah Mansurov</i>
<i>Shahobiddin Yassaviy</i>	<i>Şəhabiddin Yəsəvi</i>
<i>Shahrilullo Shahpar</i>	<i>Şəhrilullah Şahpər</i>
<i>Shamsuddin Muhammad</i>	<i>Şəmsəddin Məhəmməd</i>
<i>Shar'iy Juzjoniy</i>	<i>Şəri Cuzcani</i>
<i>Sharafuddin Sharaf</i>	<i>Şərafuddin Şərəf</i>
<i>(Domla Bedil)</i>	<i>(Domla Bedil)</i>
<i>Sharipov M.</i>	<i>Şəripov M.</i>
<i>Shejovuddin Hanif</i>	<i>Şejovuddin Hənif</i>
<i>Shodmon Hayitov</i>	<i>Şadman Hayitov</i>
<i>Shoh Amonulloxon</i>	<i>Şah Amanullahxan</i>
<i>Shoislom Shomuhamedov</i>	<i>Şahislam Şahməhəmmədov</i>
<i>Shomirza Turdimov</i>	<i>Şahmirzə Turdimov</i>
<i>Shomuhamedov Sh.</i>	<i>Şahməhəmmədov Ş.</i>
<i>Shomuxamedov A.Sh.</i>	<i>Şahməhəmmədov A.Ş.</i>
<i>Shuhrat Rizayev</i>	<i>Şuhrat Rizayev</i>
<i>Shuhrat Sirojiddinov</i>	<i>Şöhrət Siracəddinov</i>
<i>Sirojuddin Qone'</i>	<i>Siracəddin Qane</i>
<i>Sodir Erkinov</i>	<i>Sadir Erkinov</i>
<i>Solih Muhammad Hassos</i>	<i>Salih Məhəmməd Həssas</i>
<i>Som Mirzo Safaviy</i>	<i>Sam Mirzə Səfəvi</i>

<i>Sulaymon Loyiq Sultanov T. Sulton Husayn Boyqaro Sulton MahmudG'aznaviy Sulton Muhammad Sulton Sanjar Suvonova R.A T.Zufarov T'Rafa Ziyo Tangriberdi Ibratiy Temur Timur Kocaoglu To'ra Mirzayev Tohir Zahir Tohirjon Rahimov Tohirov S. Toji Muhammad Zikrilloh Tolkun S. Toshqin Bahoiy Tuhfai Somiy Turdiqul Maymanagiy Urunbaev A Usmonov O. Uvaysiy V.Abdullayev V.M.Minorskiy V.V.Bartold Vahid Dastgardiy Vahidiy Juzjoniy Vohidov R. VohidZohidov</i>	<i>Süleyman Layiq Sultanov T. Sultan Hüseyin Bayqara Sultan Mahmud Qəznəvi Sultan Məhəmməd Sultan Səncər Suvonova R.A. T.Zufarov T'Rafa Ziya Tanrıverdi İbrəti Teymur Teymur Kocaoğlu Törə Mirzəyev Tahir Zahir Tahircan Rəhimov Tahirov S. Taci Məhəmməd Zikrillah Tolqun S. Daşqın Bəhayi Töhfəyi-Sam Turdiqul Maymanagi Orunbayev A. Osmonov O. Uveysi V.Abdullayev V.M.Minorski V.V.Bartold Vahid Dəstgərdi Vahidi Juzcani Vahidov R. Vahid Zahidov</i>
--	---

<i>X.Hasanov</i>	<i>X.Həsənov</i>
<i>Xallieva G.I.</i>	<i>Xalliyeva G.İ.</i>
<i>Xarri Bennett Lamsden</i>	<i>Harry Burnett Lamsden</i>
<i>Xashimbekov X.</i>	<i>Həşimbəyov H.</i>
<i>Xattak</i>	<i>Xattak</i>
<i>Xo'ja Abdullo Ansoriy</i>	<i>Xoca Abdullah Ənsari</i>
<i>Xosiyat Bekmirzaeva</i>	<i>Xasiyət Bekmirzəyeva</i>
<i>Xotira Nurzay</i>	<i>Xatirə Nurzay</i>
<i>Xurshut E.U.</i>	<i>Xurşud E.U.</i>
<i>Xushholxon Xatak</i>	<i>Xoşhalxan Xattak</i>
<i>Хамид Сулаймон</i>	<i>Həmid Süleyman</i>
<i>Y.E.Bertels</i>	<i>Y.E.Bertels</i>
<i>Yakubova E.S.</i>	<i>Yaqubova E.S.</i>
<i>Ye.E.Bertel's</i>	<i>Y.E.Bertels</i>
<i>Yo'ldoshev B.</i>	<i>Yoldaşev B.</i>
<i>Zabehulloh Safo</i>	<i>Zabehullah Səfa</i>
<i>Zaki Validi To'g'on</i>	<i>Zəki Validi Toğan</i>
<i>Zarvali Siddiqiy</i>	<i>Zərvəli Siddiqi</i>
<i>Zikrullo Ishonch,</i>	<i>Zikrullah İşanç,</i>
<i>Zikrullo Ishonch To'ra</i>	<i>Zikrullo İşanç Törə</i>
<i>Ziyo Xo'ja Mansuriy</i>	<i>Ziya Xoca Mənsuri</i>
<i>Ziyouddin Jamol</i>	<i>Ziyəddin Camal</i>
<i>Zufarov T.</i>	<i>Züfərov T.</i>
<i>Zuhra Achilova</i>	<i>Zöhra Açılova</i>
<i>Zuhrajon</i>	<i>Zöhrəcan</i>

**MONOQRAFIYADAKI ƏSƏR ADLARINA AİD
KÖMƏKÇİ GÖSTƏRİCİLƏR**

<i>Özbək dilində</i>	<i>Azərbaycan dilində</i>
<p><i>Amir Alisher Navoiyning tarix va madaniyat asarlari sahifalarida</i></p> <p><i>De Amir Alisher Navoiy de davriy diniy afkor av fqohat (Amir Alisher Navoiy davrining diniy tafakkuri va fiqh ilmi)</i></p> <p><i>Majmuai maqolot (maqolalar to 'plami</i></p> <p><i>Alisher Navoiy va uning jahon adabiyoti va jahonmadaniyati taraqqiyotiga qo 'shgan hissasi</i></p> <p><i>Amir Nizomiddin Alisher Navoiy Foniyning tug 'ilganiga yilto 'lishi munosabati bilan</i></p> <p><i>Alisher Navoiy. Qomusiy lug 'ati</i></p> <p><i>Alisher Navoiyhayoti va faoliyatiga doir asarlarning qisqacha tavsifi</i></p> <p><i>Alisher Navoiy ijodi va fikrlari qamravi haqida mulohaz</i></p>	<p><i>Əmir Əlişir Nəvainin tarixi-mədəni əsərlərininsəhifələri</i></p> <p><i>Əmir Əlişir Nəvai dövrünün dini təfəkkürü və fiqhinə dair</i></p> <p><i>Məqalələr məcmuəsi (məqalələr toplusu)</i></p> <p><i>Əlişir Nəvai və onun dünya ədəbiyyatının və dünya mədəniyyətinin inkişafına töhfəsi</i></p> <p><i>Əmir Nizaməddin Əlişir Nəvai-Faninin anadan olmasının ildönümü münasibətilə</i></p> <p><i>Əlişir Nəvai. Ensiklopedik lüğəti</i></p> <p><i>Əlişir Nəvainin həyat və yaradıcılığına dair əsərlərin qısa təsviri</i></p> <p><i>Əlişir Nəvainin yaradıcılığının və düşüncələrinə aid</i></p>

<p><i>Amir Alisher Navoiyning Afgʻoniston xattotligi va miniatyurasidagi oʻrni</i></p>	<p><i>Əfqan xattotligi və miniatüründə Əmir Əlişir Nəvainin yeri</i></p>
<p>“Anjumane tarix” (“Tarix uyushmasi” “Arbain”-i Jomiy va “Arbain”-i Navoiy” Jomiy va Navoiyning “Arbain”(“Qirq hadis”) “Afgʻon olimlari Navoiy haqida” nomli maqola “Afgʻonistonda navoiyshunoslik” nomli maqola “Afgʻoniston tarix oʻzanida” nomli fors tilidagi kitobi “Afgʻoniston shimolidagi oʻzbeklarning folklor qoʻshiqlari” “Amir Alisher Navoiyning siyosiy va fikriy qarashlari” “Alisher Navoiy hayoti” kitobni “Alisherning yoshligi” “Ayoz minorasi” “Amir Alisher” “Adham Sahoba” “Ayyor tulki” “Aldar koʻsa” “Arbaʼin” “Ashiʼat ul-lamaʼot”</p>	<p>“Tarix mæclisi” (“Tarix birliyi”) “Ərbæin”-i Cami və “Ərbæin”-i Nəvai” Cami və Nəvainin “Ərbæin” (“Qirx hadis”) əsərləri “Əfqan alimləri Nəvai haqida” adli məqalə “Əfqanistanda nəvaişünaslik” adli məqalə “Əfqaniston tarixin mərkəzində” adli fars dil-də kitabı “Şimali Əfqaniston özbəklərinin folklor mahnıları” “Əmir Əlişir Nəvainin siyosi və ziyalı baxışlari” “Əlişir Nəvainin həyatı” kitabi “Əlişirin gəncliyi” “Ayaz minarəsi” “Əmir Əlişir” “Ədhəm Səhabə” “Bic tülkü” “Aldar Kosa” “Ərbæin” “Əşiətul-lamaat”</p>

<p>“Adab dunyosida sulton” “Badoye ul-vasat” “Bedor” gazetasi “Bog‘i Eram” she‘riy to‘plami “Buyuk mumtoz shoir Mir Alisher Navoiy” “Cheroy Charvog‘i “Chumoli” “Domla Bedil devoni” “Davlat qurilishining ikkita instituti” asari “De Hirotfarhangi ag‘izi par Ishiyo bondi” (“Hirotning Osi- yoga madaniy ta‘siri”) “Dev va pari” “Devon-i Huvaydo” “Faryob” gazetasi “Farhang-i merdum” gazetasi “Фарҳод ва Ширин” “Favoyid ul-kibar” “Gul Pocho Ulfat nasri” “G‘aroyib us-sig‘ar” “Hayratul-abror” “Hamma gap pulda” “Hazrati Ali” “Hirot” adabiy jurnal “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”</p>	<p>“Ədəb dünyasının sultanı” “Bədayeul-vəsət” “Bedar” qəzeti “İrəm bağı” poeziya toplusu “Böyük klassik şair Mir Əlişir Nəvai” “Çeroy Çarvoq” “Qarişqa” “Domla Bedil Divanı” “İki Dövlət Quruculuğu İnstitutu” əsəri “Heratın Asiyaya mədəni təsiri” “Div və Pəri” “Divan-i Xuvaydo” “Fəryab” qəzeti “Fərhang-i mərdum” qəzeti “Fərhad və Şirin” “Fəvayidul-kibar” “Gül Paça Ülfətin nəsri” “Qəraibus-siğər” “Heyrətul-əbrar” “Bütün söz puldadır” “Həzrət Əli” “Herat” ədəbi jurnalı “Haləti Seyyid Həsən Ərdəşir”</p>
--	---

<p>“Holoti Pahlavon Muhammad”</p> <p>“Ikki buyuk siymo”</p> <p>“Irfon” gazetasi</p> <p>“Islom huquqshunosligi”</p> <p>o‘quv qo‘llanmasi</p> <p>“Juzjon” gazetasi</p> <p>“Juvandun” gazetasi</p> <p>“Juvandun” jurnali</p> <p>“Karbalo shahidlari”</p> <p>“Kitobnoma” to‘plami</p> <p>“Кўрамчинор”</p> <p>“Kelajak botirlari”</p> <p>“Latofatnoma-ye Faxriy” asari</p> <p>“Лейли и Меджнун”</p> <p>“Lison ut-tayr”</p> <p>“Makorim ul-axloq” asari</p> <p>“Maxzan ul-asror”</p> <p>“Munshaoti forsiy (“Fors tilida yozilgan maktublar”)</p> <p>“Mudarrislar zikrida”</p> <p>“Mashrab Namangoniy kulliyot”</p> <p>“Milliyat-ibirodar” gazetasi</p> <p>“Munojot”</p> <p>“Mezon ul-avzon”</p> <p>“Muhabbatnoma”</p> <p>“Mavlono Lutfiy devoni”</p> <p>“Mahbub ul-qulub”</p>	<p>Haləti Məhəmməd Pəhləvan”</p> <p>“İki böyük sima”</p> <p>“İrfan” qəzeti</p> <p>“İslam hüquqşünaslığı”</p> <p>dərsliyi</p> <p>“Cuzcan” qəzeti</p> <p>“Cüvandun” qəzeti</p> <p>“Cuvandun” jurnali</p> <p>“Kərbəla şəhidləri”</p> <p>“Kitabnamə” toplusu</p> <p>“Gözəl çinar”</p> <p>“Gələcəyin qəhrəmanları”</p> <p>“Lətifətname-yi Fəxri” əsəri</p> <p>“Leyli və Məcnun”</p> <p>“Lisanut-teyr”</p> <p>“Məkarimul-əxlaq” əsəri</p> <p>“Məhzənul-əsrar”</p> <p>“Münşəati-farsi” (“Fars dilində yazılmış maktublar”)</p> <p>“Alimlərin haqqında”</p> <p>“Məşrəb Namanqanı külliyyatı”</p> <p>“Milliyyət-İbiradar” qəzeti</p> <p>“Minacat”</p> <p>“Mizanul-əvzan”</p> <p>“Məhəbbətnamə”</p> <p>“Mövlana Lütfi Divanı”</p> <p>“Məhbubul-qülüb”</p>
---	---

<p>“Munshaot”</p> <p>“Muhokamat ul-lug‘atayn”</p> <p>“Majolis un-nafois”</p> <p>“Navoiy va Guli” afsonasi</p> <p>“Navodir ush-shabob”</p> <p>“Hargiz”</p> <p>“Navoiy qabri ustida”</p> <p>“Nazm ul-javohir”</p> <p>“Nasoyim-ul muhabbat”</p> <p>“Nodira vashe ‘rho-yi u”</p> <p>“Navoiy” kitobi</p> <p>“Navoiy” romani</p> <p>“Nigoristone suxan” asari</p> <p>“Navoiy va uning rahbarligida qurilgan imoratlar” maqola</p> <p>“Nazmi aqoid”</p> <p>(“Aqidalar nazmi”</p> <p>“Navoiy-Bobur jamg‘armasi”</p> <p>“Navoiyga armug‘on” to‘plami</p> <p>“Ta’lifoti Amir Alisher Navoiy”</p> <p>(“Amir A.Navoiyning asarlari”</p> <p>“Parcham” gazetasi</p> <p>“XV asr Hirot madaniy muhiti va Xattak mumtoz she’riyat-ti” mavzusida doktorlik tadqiq</p> <p>“Oriyona” jurnali</p> <p>“Oriental kallej megezin”</p> <p>“Otashkada-ye ozar” asari</p>	<p>“Münşəat”</p> <p>“Mühakimətul-lüğəteyn”</p> <p>“Məcalisun-nəfais”</p> <p>“Nəvai və Güli” əfsanəsi</p> <p>“Nəvadiruş-şəbab”</p> <p>“Hərgiz”</p> <p>“Nəvainin qəbri üstündə”</p> <p>“Nəzmul-cəvahir”</p> <p>“Nəsayim-ul məhəbbət”</p> <p>“Nadirə və onun poeziyası”</p> <p>“Nəvai” kitabı</p> <p>“Nəvai” romanı</p> <p>“Nigaristan suxan” əsəri</p> <p>“Nəvai və onun rəhbərliyi ilə tikilmiş binalar” məqaləsi</p> <p>“Nəzmi əqoid”</p> <p>(“Əqaidlər nəzmi”)</p> <p>“Nəvai-Babur Fondu”</p> <p>“Nəvaiyə ehtiram” toplusu</p> <p>(“Əmir Əlişir Nəvai əsərləri”</p> <p>“Pərçəm” qəzeti</p> <p>“XV əsrdə Heratın mədəni mühiti və Xattakın klassik poeziyası” doktorluq tədq.</p> <p>“Ariyana” jurnalı</p> <p>“Oriental college magazine”</p> <p>“Atəşgədaye-Azər”</p>
--	--

<p>“Osori Hirot” asari</p> <p>“Ozod Afg‘oniston” jurnal</p> <p>“Oysha va Mulla Muhammadjon” nomli sevgi afsonasi</p> <p>“Oққўюнли мухлислар девони”</p> <p>“Overviyew of Afghanistan’s History”</p> <p>“O‘zbek adabiyoti farhangi”</p> <p>“O‘xshamas”</p> <p>“O‘zbekim”</p> <p>“O‘zbek tilining qisqacha tarixi</p> <p>“O‘zbek-pushtu-dariy maqollar to‘plami”</p> <p>“O‘zbekcha-pushtucha-forscha (dariy)-turkcha-inglizcha so‘zlashuv”</p> <p>“O‘zbek tili so‘zligi”</p> <p>“O‘zbeklar orasida islomdan oldingi davrda tarqalgan urf-odatlar”</p> <p>“Palanginaxu”</p> <p>“Qirq hadis”</p> <p>“Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq qilish va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadb.to‘g‘risid</p> <p>“Qissai Shayx San‘on”</p> <p>(“Shayx San‘on qissasi”</p> <p>“Qomus-ul-alam” asari</p>	<p>"Herat abidəsi" əsəri</p> <p>"Azad Əfqanistan" jurnalı</p> <p>"Aişə və Molla Məhəmmədcan" adlı sevgi əfsanəsi</p> <p>"Ağqoyunlu müxlislər Divanı"</p> <p>"Əfqanıstan tarixinə baxış".</p> <p>“Özbək ədəbiyy. mədəniyyəti”</p> <p>"Oxşamaz"</p> <p>"Özbəyim"</p> <p>"Özbək dilinin qısa tarixi”</p> <p>“Özbək-puştu-dəri atalar sözləri toplusu”</p> <p>"Özbəkçə-puştuca-farsca" (dəri)-türk-ingilis sözlüyü"</p> <p>"Özbək dili sözlüyü"</p> <p>“İslamdan əvvəlki dövrdə özbəklər arasında yayılmış adət və ənənələr” haqqında”</p> <p>"Palanginahu"</p> <p>"Qırx hədis"</p> <p>“Qədim yazılı mənbələrin qorunması, tədqiqi və təbliğisisteminin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təd.</p> <p>"Qisseyi-Şeyx Sən'an"</p> <p>(“Şeyx Sən'an qissəsi”</p> <p>"Qamusul-əlam" əsəri</p>
---	--

<p>"Qırx oğru" "Qo 'zichoq" "Risolayi tiyr andoxtan" ("Oxatan haqqında risalə") "Riyoz ush-shua'ro" asari "Sulton Husayn Boyqaroning she'riy devoni" "Siyohmuy va Jaloliy" dostoni "Siroj ul-muslimin" "So 'z injulari" "Sen uchun yaraldim" "Sab'at ul-abhur" ("Yetti dengiz" "Saddi Iskandariy" dostoni "Sangi bust" me'morchilik majmuasi "Sultan Aslan Jozef türbəsi" əsəri "So 'fi Allohyor" "Sangi bust raboti" asari "Suvloq" va "Bir siqim tup-roq" she'riy "Shams un-nahor" gazetasi "Shoh istilohlari" kitobi "Tarixi muluki Ajam"</p>	<p>"Qirq qaroqchi" "Quzucuq" "Risaleyi-tiyr-əndoxtan" "Riyazuş-şuəra" əsəri "Sultan Hüseyn Bayqaranın Divanı" "Siyahmu və Cəlali" dastanı "Siracul-müslimin" "Söz inciləri" "Sənin üçün yaradılmışam" "Səbatul-əbhur" ("Yeddi dəniz") "Səddi İskəndəri" poeması "Səngi bost" memarlıq məcmuəsi "Sulton Arslon Cozeb maqbarası" asari "Suft Allahyar" "Səngi bəst rabat" əsəri "Suvlaq" və "Bir çimdik torpaq" şeiri "Şəmsun-nahar" qəzeti "Şah istilahları" kitabı "Tarixi-mülükü-Əcəm" ("Əcəm mülkünün tarixi")</p>
--	--

<p>“<i>Tarixi anbiyo va hukamo</i>”</p> <p>“<i>Tuz</i>”</p> <p>“<i>Tuyg‘ularim, qayg‘ularim</i>”</p> <p>“<i>Tazkirayi Muqimxoniy</i>”</p> <p>“<i>Tojik adabiyoti namunalari</i> <i>asari</i>”</p> <p>“<i>Tanbehlar zikrida</i>”</p> <p><i>Tazkira yozishda “Majolis un-Nafois” va Puti “Xazoniy”ni qiyoslash</i></p> <p>“<i>Temuriylar davri me‘morchi- ligi uslubi va Alisher Navoiy- ning unga qo‘shgan hissasi</i>”</p> <p>“<i>To‘tiqush</i>” hikoya</p> <p>“<i>Tohir va Zuhra</i>” dostoni</p> <p>“<i>Tuhfat ul-obidin</i>” asari</p> <p>“<i>Унутилмасмақолалар</i>”</p> <p>“<i>Shoirlar zikrida</i>”</p> <p>“<i>Vaqfiya</i>”</p> <p>“<i>Vatan</i>” nom.mustaqil gazeta</p> <p>“<i>Vaziri ma‘rufi Afg‘oniston dar qarninuhumi hijriy</i>” (“<i>IX hijriy asrda Afg‘onistonning mashhur vaziri</i>”</p> <p>“<i>Vomiq va Uzro</i>” dostoni</p> <p>“<i>Xamsa</i>”</p> <p>“<i>Xamsat ul-mutahayirrin</i>”</p>	<p>“<i>Tarixi anbiya va hukama</i>” (“<i>Peyg‘ambarlar va hokm- darlar tarixi</i>”)</p> <p>“<i>Duz</i>”</p> <p>“<i>Duyg‘ularim, qayg‘ularim</i>”</p> <p>“<i>Tazkireyi Muqimxan</i>”</p> <p>“<i>Tacik adabiyoti nūmunə- lari</i>” asari</p> <p>“<i>Təhbəhlər haqqında</i>”</p> <p><i>Təzkirə yazılışında “Məcəli- sun-nəfais” və Puti “Xəza- ni”nin müqayisəsi</i></p> <p>“<i>Teymurilər dövrünün me- marlıq üslubu və ona Əlişir Nəvainin töhfəsi</i>”</p> <p>“<i>Tutuquşu</i>” hekayəsi</p> <p>“<i>Tahir və Zöhrə</i>” dostonu</p> <p>“<i>Töhfətul-abidin</i>” asari</p> <p>“<i>Unudulmaz məqalələr</i>”</p> <p>“<i>Şairlər haqqında</i>”</p> <p>“<i>Vəqfiyyə</i>”</p> <p>“<i>Vətən</i>” adlı müstəqil qəzet</p> <p>“<i>Vəziri Marufin Əfqanistan Dar Qarni Nuhumi Hicri</i>” (“<i>Hicri IX əsrdə Əfqanı- stanın məşhur naziri</i>”</p> <p>“<i>Vamiq və Ozra</i>” dostonu</p> <p>“<i>Xəmsə</i>”</p> <p>“<i>Xəmsətul-mutəhəyyirin</i>”</p>
---	--

<p>“Xazoyin ul-maoniy” “Xalq durdonalari” “Xo’ja Nazar Huvaydo devoni” “Xalq” gazetasi “Xuroson” gazetasi “Yusuf va Zulayho” “Yozi va Zebo” dostoni“ “Yak tasvir dar du oyina” “Yangi yo’l” “Yangi zamon taronasi” “Yulduz” “Yurak qo’shig’i” “Zarhaldin raqam” “Zindagoniy siyosiy Mir Alisher Navoiy”</p>	<p>"Xəzainul-məani" "Xalq inciləri" "Xoca Nəzər Xıvaydodivani" "Xalq" qəzeti "Xorasan" qəzeti "Yusif və Züleyxa" "Yazı və Ziba" poeması "İki gözdə bir şəkil" "Yeni yol" "Yeni dövr mahnısı" "Ulduz" "Ürək mahnısı" "Zərhaldin rəqəm" "Həbsdə olan siyasi Mir Əlişir Nəvai”</p>
---	---

NƏVAİ SİRR - SEHRİNƏ BÜLƏND
ƏFQANISTANDA ALTI GÜN

Əlişir Nəvai saray xadimi olub, sarayda yaşasa da heç zaman saray şairi olmadı. Onu xalqın ruhunu oxşayan, Nizamidən gələn klassik ənənələrə irsi ilə sadıq olan ədəbi tarixi şəxsiyyət kimi öyrəndim, bağlandım. Nəvainin yaradıcılığı qədər də qiymətli olan tarixi abidələrin tikilməsinə atdığı imzalar günümüzdə örnək kimi qiymətlidir. 500 il bundan əvvəl ucaldığı tikililər, körpülər yüzillik savaşlardan salamat çıxıbsa, inanıram ki, qoruyucusu məhz Nəvai ruhu olub.

Nəvai deyincə, 30 illik elmi-yaradıcı fəaliyyətimdə baş aydıyım, ədəbi şəxsiyyətə və irsinə tükənməz sevgi bəslədiyim, Türk ədəbi dilinin yaradıcısı, XV əsr ədəbi intibahın əsas sütunu, əməlləri ilə xalq ehtiramını qazanmış tarixi dövlət xadimi, filosof, sufi mütəfəkkir, türkcə yazıl-mış ilk “Xəmsə”-nin müəllifini xatırlayıram.

“Dahi özbək şairi Əlişir Nəvainin 575 illik yubileyinə həsr olunmuş simpoziumda iştirak etmək üçün 2 nəfər də Azərbaycandan dəvət olunub, onlardan biri, Almaz xanım, siz nəzərdə tutulmusunuz. Əfqanıstana getmək lazımdır”.

AMEA Rəyasət Heyətinin Humanitar Elmlər bölməsindən telefonla aldığım bu tapşırığa tərəddüd etmədən və heç nə düşünmədən gedəcəyimi bildirdim.

Həmin gün Azərbaycan Dövlət Mahnı Teatrında keçiriləcək “İki sərkərdə, iki şair – Şah İsmayıl Xətai və Zəhirəddin Məhəmməd Babur” adlı ədəbi-musiqili məclisə dəvətli idim, ora hazırlayırdım. Zalda əyləşmişdim ki, AMEA-nın vitse-

prezidenti, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik İsa Həbibbəyli yaxınlaşıb “Əfqanıstana gedəcək iki nəfərdən biri sizi nəzərdə tutduq. Bütün xərcləri də Əfqanıstan dövləti öz üzərinə götürüb” – deyə bir daha mənə bildirdi.

Cəmi bir gün vaxtımız vardı. Pasport işləmləri çox tez başa çatdı, biletimizi alıb, səhəri axşam saat 10-da Bakı-İstanbul-Kabul xətti ilə uçmalı idik. Aerokassadakı xanımın “Əfqanıstana getməkdən qorxmursunuz ki?” – sualının fərqi-nə varmadım, evdə-ailədə də eyni sual veriləndə də heç nə düşünmürdüm. Yalnız Nəvainin doğulduğu və əbədi uyuduğu torpağı, Nəvaini ziyarət etmək fürsətinə sevinirdim.

Aprelin 10-u axşam saat 10-da təyyarəmiz İstanbula yol aldı. Kabula çatanda isə səhər saat 10 idi. İlk iclasa – açılış törəninə çata bilməsək də nahardan sonrakı tədbirlərə qatıldığımız. Şəhərin bütün reklam divarlarından “Əmir-ul Kalam Əmir Əlişir Nəvai – 575” afişaları, bir sözlə, simpoziuma aid müxtəlif plakatlarla Kabul bəzənmişdi.

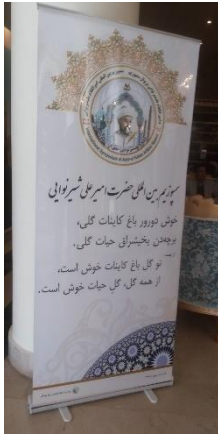
Paytaxt Kabulun tozlu-torpaqlı küçələrindən keçərkən, xüsusilə hərbi maşınların, hərbi geyimli, əli tətikdə olan silahlıların müşayiəti ilə yerləşəcəyimiz otelə doğru şütüyəndə Bakıdakı sualların fərqi-nə vardım: “Əfqanıstana getməkdən qorxmursan ki?”.

Amma bu mənzərə də mənə xəyalımdakı sevincdən ayıra bilmədi.

Sözün açığı, “Əmir Əlişir Nəvai – 575” bayram ovqatını yerləşdiyimiz oteldə yaşadığımız. Oteldə böyük bir canlanma var idi, ən azından 200-250 nəfərin qatıldığı bir simpozium idi: Azərbaycan, Türkiyə, İran, Qazaxıstan, Özbəkistan, Hindistan və Pakistandan gəlmiş qonaqlar arasında tanıdığım nəvaişünasları görəndə sevindim. Doğma insanlar arasında özümü çox rahat hiss edirdim. Əfqanıstanın bütün elmi-ədəbi mühiti burada idi. Onların arasında tanıdıklarım var idi. Əfqanıstan

Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, professor Məhəməd Aslan Afzali ilə ötən il Səmərqənddə tanış olmuşdum. Bakıdan hədiyyə olaraq gətirdiyim kitabları akademiyanın kitabxanasına vermək üçün professor Məhəmməd Aslan Afzali əfəndiyə təqdim etdim.

Az sonra ilk məruzəçinin adı elan olundu. Beləliklə, iki gün davam edən elmi məruzələrdən bir ayrı zövq aldım, Nəvai dəryasından nur damlları məclisi öz ahənginə almışdı. Nəvai

hikməti, Nəvai fəlsəfəsi, Nəvai eşqi, Nəvai romantikası, Nəvai lirikası, Nəvai şeiriyyəti ruhumuzu elə ovsunlamışdı ki, bütün iştirakçıların nəinki üzü gülürdü, sanki hər kəs sehrə bələnmışdi. Elə bir enerji qəblərə hakim olmuşdu ki, əsri-ili-ayı-günü unudub, hamımız Nəvainin müasirinə çevrilmişdik. Demə, Nəvai hikmətinin sirri bu imiş.

Azərbaycan alimləri professor Paşa Kərimov “Əlişir Nəvai və XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” və professor Almaz

Ülvi Binnətova “Nəvai irsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” mövzularında məruzə ilə çıxış etdilər.

Az sonra bütün simpozium iştirakçılarında Əlişir Nəvainin cığatay türkcəsində (fars qrafikasında) “Xəmsə”si (5 kitabda) və “Divani Fani” kitabları paylandı. (Bakıya dönəndə həmin kitabları mən akademik İsa Həbibbəyliyə, o da həmin kitabları İnstitutun kitabxanasına hədiyyə etdi).

Həmin gün Əfqanıstanın baş naziri Abdulla Abdulla simpozium iştirakçılarının şərəfinə şam yeməyi verdi, sonra hədiyyələr təqdim olundu, Əfqanıstan Dövlət kitabxanası üçün “Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri”, “Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” və Ülvi Bünyadzadənin “Əfqanıstan ağrıları” kitablarını da mən hədiyyə etdim.

İkinci günümüzün elmi məclisini Babur bağında davam etdirdik. “Bu tarixi bina Zəhirəddin Baburun hərəmxanasına aiddir” – deyə bizi müşayiət edən Əfqanıstanın məsul əməkdaşı bildirdi. Geniş və şərq üslubu ilə süslənmiş, başdan-başa yaşıllıqla, müxtəlif dekorativ ağaclarla əhatələnmiş bağçada əyləşib çay içdik. Saat 3-4 arası elmi məclisimiz başa çatdı, simpozium iştirakçılarında Təqdirnamələr (Təşəkkür bəlgələri) verildi, fotolar çəkildi.

Daha sonra elə həmin binanın arxasında yerləşən 300 illik hökmranlıq tarixi olan Hindistanda 300 illik hökmranlıq etmiş Böyük Türk Dövlətinin hökmdarı, incə ruhlu şair, türk ədəbi tarixində ilk memuar sayılan “Baburnamə”nin müəllifi Zəhirəddin Məhəmməd Baburun türbəsini ziyarətə getdik – imperatorun qəbri önünə iri bir gül çələngi qoyaraq ehtiramımızı ifadə etmiş olduq. Özbəkistandan gəlmiş, Babur Fondunun prezidenti, professor Zakircan Maşrabovun qısa nitqini dinlədik. Konfrans iştirakçılarının bu ziyarətdən məmnun qaldığını onların gözlərindəki işıqdan hiss etmək çətin deyildi. Vaxtilə Zəhirəddin Məhəmməd Baburun öz əli ilə saldıği

ucu-bucağı görünməyən bağı gəzdik, Babur Camisini, Babur Muzeyini, Babur Karvansarayını, Babur əsgərliyi deyilən tarixi yerlərə baxdıq, adama elə gəlirdi ki, o anlar Babur ruhu öz mehmanlarının pişvazına çıxıb və buradakı ilıq hava, xoş aura hamını öz ağuşuna almışdı. Gün qaralmaq üzrə olsa da, heç kim “yoruldum” demirdi.

Babur Hindistanda vəfat etsə də sevdiyi şəhərdə –Kabulda dəfn olunmasını vəsiyyəət edibmiş.

İkinci günün şam yeməyinə ölkənin vitse-prezidenti,

ordu generalı Əbdurrəşid Dostumun evinə dəvətli idik – simpoziumun bütün heyəti (150 nəfərə qədər). Şərq ənənələrinə uyğun gözəl ziyafət təşkil olunmuşdu.

Hər kəsin sevinci səmimi söhbətlərə körpü olmuşdu.

Hər kəsə kiçik ölçülü əl xalçaları hədiyyə edildi. Oradan gözəl duyğularla ayrıldıq.

Səhər saat 7-də Əfqanıstanın ikinci böyük şəhəri olan Məzari-Şərifə uçduq. Təyyarədən enər-enməz gül-çiçəklə qarşılandıq. Bütün şəhər rəhbərliyi, tələbə-gənclər pişvazımıza çıxmışdı. Şəhər başdan-başa bayram libası geyinmişdi. Oradan birbaşa Məzari-Şərif Camisinə gəldik. Tarixi abidənin gözəlliyi təkəcə məni yox, hər kəsi heyran etmişdi. Təbriz tarixi memarlıq nümunəsi qarşısında donub qaldım – bu qədər də sehr olarmı, ilahi? İnsan zəkası, təfəkkürü, fitrətə nəyə qadir-

miş, ilahi! Orada bir daha duyduğum ki, Allah öz bəndəsini nə qədər sevirmiş ki, ona belə qurub-yaratmaq eşqi, qüdrəti verib. Bu nəhəng memarlıq abidəsinin içərisini 4-5 saata gəzib qurtarmaq olmazdı. Caminin içərisində böyük bir məqbərə gördüm: “Həzrəti Əlinin qəbridir” – dedilər. Bu tarixi şəxsiyyətin qəbrinin Nəcəfdə olduğunu bildirdim. Oradaca həqiqəti bilməyə cəhd etdim. Birinci olaraq qəbir olan hücrənin qapısını açmalarını rica etdim, “baş üstə” – dedilər, bir neçə nəfər məqbərənin içinə daxil olduq, oradakı

qəbri ziyarət edib, Fatihə duası oxuduq. Sonra bu sirri öyrənmək üçün əfqanıstanlı ağsaqqal bir alimə yaxınlaşdım: “Günlərin biri Sultan Hüseyn Bayqara yuxusunda bomboz və boş düzənlikdə olan bu məkanda Həzrəti Əlinin qəbrini görür. Yuxusunu baş vəzir Əmir Əlişir Nəvaiyə söyləyir. Nəvai həmin yuxu haqqında ustadı, dövrünün böyük alimi, şair Əbdürrəhman Camidən məsləhət alır.

Beləliklə, Mövlana Cəlaləddin Rumi doğulan Bəlx şəhərinin cəmi 5-10 kilometrliyində yerləşən bu düzəngahlıqda inşaat işlərinə başlanır. Əlişir Nəvainin rəhbərliyi ilə indi

gördüyümüz və bizi öz sehrində heyrətləndirən göy çinili (kaş daşlarla) Məzari-Şərif Camisi və türbə tikilir”. Bu əsrarəngiz tikiliyə və şəhərə Həzrəti imam Əlinin məzarının burada

olduğu inancından Məzari-Şərif adı verilir. Yeri gəlmişkən, bu möcüzəvi tikili haqqında el arasında bir çox rəvayətlər

olduğunu da oradakı alimlər diqqətinə çatdırdı. Bu romantik-reallıq içində rəngbərəng daşların üstündə Nəvainin əlinin hənirtisini duyduğum, bəzəkli ornamentlər üzərində Nəvai sığalını sezdim. Orada bu Cami haqqında eşitdiyim hekayətin gerçəkliyi haqqında indi bu yazı üzərində işlərkən ensiklopediyalar arasında başqa bir şey aramadım. Çünki o hekayətdə Əbdürrəhman Cami təfəkküründən suzulüb gələn, Nəvai qüdrəti ilə hasilə gələn milli düşüncə ruhunu təslim etmişdi, yerli əhalini türklərdən – özbək, türkmən, mərvlərdən ibarət bir məkanın – Mövlana Ruminin doğulduğu Bəlx şəhərinin bir addımlığında olması faktı içərisində çözlənirdim.

Dünyadakı yeddi möcüzədən biri hesab olunan Məzari-Şərif Camisinin bir addımlığında minlərlə ağ göyərçinlərin qığıltısı dünyaya səslərini çatdıran Sülh marşını xatırlatdı. Bir ovuc buğda dəni atmaqdan mən də özümü saxlaya bilmədim. Göyərçinlər bu neməti dünyaya hegemonluq etmək istəyən insan cəlladlarına qarşı Sülh müqaviləsi kimi qəbul edirdilər. Onlar da sevinirdi. Bəlkə də çoxdandır topların-silahların səsküyündən uzaqlaşan göyərçinlər ölkənin bayram sevincinə qatıldıqlarından zövq alırdılar. Balaca bir oğlanın ovcunda mənə uzatdığı göyərçini mavi səməyə buraxmaq zövqünü də yaşadım.

Saat 3-4 arası Nəvainin eşq dolu misraları ilə başdan-başa süslənmiş bir binada – Şadlıq sarayında yemək süfrəsi arxasında əyləşdik.

Az sonra şəhər rəhbərliyi tərəfindən hər kəsə hədiyyələr təqdim edildi: milli çapan (xalat) və şirniyyat bağlamaları. Fotolar çəkildi, yeni dostlarla tanış olduq, bir-birimizə telefon nömrələri, e-maillər verildi.

Gözəl bir gündən doymamış saat 5-də xüsusi təyyarə ilə Herat şəhərinə yol aldığımız 45 dəqiqənin tamamında Herata çatdıq.

Əsil Nəvai bayramı burada imiş ki! “İstiqlal oteli”ndə yerbəyer olduq. Axşama doğru olsa da, Heratda ilk günümüz yenicə başlamışdı.

Heratda kimləri (qəbr və məqbərələrini) ziyarət edəcəkdik: Əbdurrəhman Camini, Hafız Şirazini, Kəmaləddin Behzadı, şah Qasım Ənvari, Lütfini, Sultan Hüseyn Bayqaranı, Əlişir Nəvaini, Xoca Abdulla Ənsarini, Gövhərşad Bəyimi, Qiyasəddin Baysunquru ... . Dünyaya səs-soraq salmış tarixi abidələri – Gövhərşad bəyim türbəsi, Herat Ərk Qalası, Herat Muzeyi, nəhəng Müsəlla kompleksi, məşhur Beş Minarələr...

Herat Nəvainin şəhəridir! Bir anlıq Heratın tarixini vərəqlədim: Əfqanıstanın üç ən böyük şəhərindən biri hesab olunur. 500 yüz minə yaxın əhalisini, əsasən özbəklər, xəzərlər, mərvlər, türkmənlər, puştular, taciklər və digər azsaylı xalqlar təşkil edir. Yunan tarixçisi Herodot Heratın Orta Asiyanın taxıl anbarı olduğunu yazmışdır. Miladdan öncə 330-cu illərdə şəhər Böyük İsgəndər tərəfindən alınır. Sonralar Selevkidlərin əlinə keçir. Miladdan öncə 167-ci ildə şəhərə Parflar sahib olur. Sasanilər (226-652) dövründə Ağ hun imperiyası ilə Sasanilər arasındakı müharibələrdə Herat strateji məkan idi. 786-809-cu illər arasında şəhər Abbasilər tərəfindən idarə olunur. 1000-ci ildə Qəznəvilərin, 1040-cı ildə Səlcuqluların himayəsinə keçir. Daha sonra Xarəzmşahlar sülaləsinin bir parçasına çevrildi. 1221-ci ildə Herat Çingiz xan tərəfindən yerlə-yeksan edilir. 1381-ci ildə Əmir Teymur dövlətinin, XV yüzillərdə Qaraqoyunluların, 1507-ci ildə özbəklərin, 1510-cu ildə Səfəvilərin, 1750-ci ildə Əhməd xan Dürraninin əlinə keçən Herat 1860-cı ildə Əmir Dostməhəmməd xan tərəfindən yeni yaradılmış Əfqan dövlətinin tabeliyinə qatılır. XIX əsr boyunca Herat ingilislər, Qacarlar dövləti və əfqanlar arasında savaq meydanı olur.

Herat şəhərini başdan-başa gəzmək üçün ilk olaraq Herat Qalasından başlamaq artıq ənənə halını aldığı orada öyrəndim. Heratın simvolu sayılan bu Qala möhtəşəm görünüşü ilə minilliklərdən xəbər verir. Köhnə Herat deyilən səmtdə bir təpənin başında tikilmiş Qalanın başından bütün şəhərin panoramını görmək mümkündür. Herat Qalasının daha üç adı olduğunu öyrəndim: Ərk Qalası da deyirlər, Böyük İskəndər Qalası və İxtiyar Qalası da. Böyük İskəndərin şəhəri fəth edəndən dərhal sonra bu Qalanı ucaldır və 2000 il boyunca bir çox hökmdarların müdafiə qərargahı, Heratın isə göz bəbəyi olur.

Minilliklərə şahid olan əlçatmaz, ünyetməz Herat qalasının ətəyinə bitişik tikilən Herat muzeyini gəzdik. Əsrləri dindirən eksponatlarla tanış olduq. Hər halda sadaladığımız savaqlara meydan olan Herat muzeyində çox da zəngin eksponat axtarmaq mümkün deyildi.

Herat Qala divarları arasındakı geniş meydanda qurulan “Nəvai gecəsi”ndə səslənən musiqi və mahnılar Nəvai ruhuna məxsus idi. Qərib gecənin işıqları arasında romantik məclisdən hər kəs məmnun qalmışdı. Musiqili məclis bitən kimi Qala divarlarının bir başqa səhnəsində şam süfrəsinə əyləşdik. Yeni tanışlıqlar, yeni söhbətlər, yeni ruh, yeni həvəs – bütün bunlar Nəvai poeziyasından boy atırdı. Nəvai eşqi ilə doğma bir ailə qazanmışdıq. İnsanların üz-gözü, qəlbi-könlü sevincdən ümmana dönmüşdü. Yeni layihələr söyləndi, yeni məclislərin ünvanı ilə gətirildi. 40-45 yaşlı bir cavan bizim stola yaxınlaşdı. Biz burada azlıq təşkil edən Mərv xalqıyıq. Şeirlərimiz, yazılarımız var. Onları daha geniş meydana çıxarmaq ehtiyacındayıq. Həmən e-mail ünvanımı, telefonumu verdim, Mənsub olduqları xalqın tarixi, ədəbiyyatı haqqında geniş bir yazı və şeir-yazı nümunələrini mənə göndərmələrini xahiş etdim.

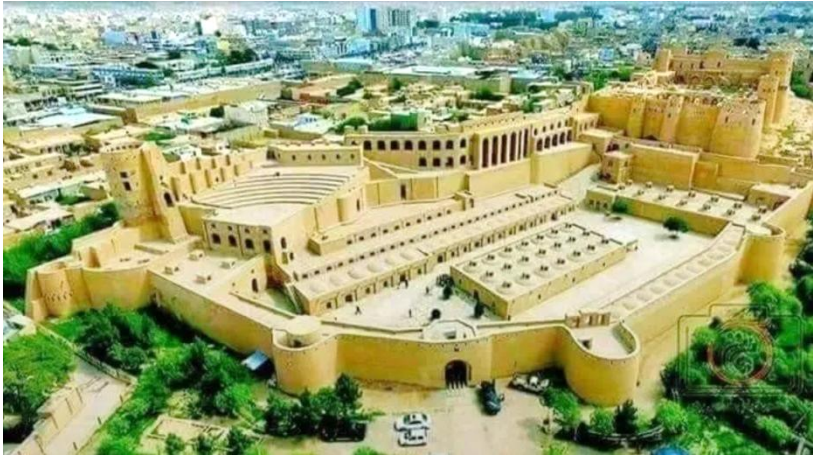
Gecə saat 12-ni ötsə də heç kim (təxminən 150 nəfərlik bir məclis idi) yerindən tərpənmək istəmirdi, şeir məclisi sanki yenicə başlamışdı, söhbətlər təzələndikcə təzələnirdi.

Bu arada, Əfqanıstanın çox zəngin mətbəxini – dadı damaqdan getməyən yeməklərini qeyd etməyə bilmərəm.

Bir həqiqətə inanmışdım ki, Herat Qalası – Herat Ərk Qalası bəlkə də uzun illər idi ki, bu qədər sevinməmişdi. Qoynunda qurduğu bu məclisin başa çatmaması, uzandıqca uzanması üçün yeni bir sehr dalğası yayırdı. Amma hər şeyin sonu da qaçılmazdır.

Gecə “İstıqlal oteli”nə gəldik. Səbh tezdən ilk işimiz Nəvai Türbə-sini – Nəvainin Qəbrini ziyarət etmək olacaqdı.

Növbəti gəzinti məkanına yola

düşənə qədər yol kənarında dayanıb gəlib-gedənlərə tamaşa etdim. Hər kəs heç nə olmamış kimi öz işində – öz yolunda idi.

Bakıda olduğu kimi burada da insanlar harasa tələsirdilər. Bakıda avtomobil tıxacları sarıdan yaralı yerim olan nəqliyyat diqqətimi çox cəlb etdi. İnsanların çox hissəsi (müşahidələrim Otel tərəfdən idi) velosipeddən, üçtəkərli üstü bağlı furqonlardan minik kimi istifadə edirdilər. yollar qaynayır, amma seyrək idi. Tank boyda nəhəng cip maşınları şütümürdü ki, tıxac yaranaydı.

Az sonra, “Bismillah” – deyib Heratın qədim memarlıq abidələri yerləşən hissəsinə – mərkəzə doğru yola çıxdıq. 15-20 dəqiqəyə böyük bir əraziyə daxil olduq. Bələdçi burada Gövhərşad bəyim Məscidinin (Səmərqənddə Əmir Teymur məqbərəsinin eyni), Əmir Əlişir Nəvai türbəsinin yerləşdiyini elan etdi. İlk olaraq Nəvai türbəsinə baş çəkdik. Əvvəlcə iri qızılgül çələngi qoyuldu, bir-iki nitq söyləndi və məqbərəyə daxil olduq. Qəbrin üstü Ağ mərmərdən hündür sinədəşından ibarət idi. İçəridə də yeni nitq söyləndi – TV çəkilişləri, fotolar, dualar. Sonra Teymurilər dövlətinin şah əsərlərindən sayılan Gövhərşad bəyim Məscidinə getdik. Memarı Qəvaməddin Şirazi olan bu məscid 1418-ci ildə Gövhərşad bəyimin əmri ilə tikilmişdir.

Məlumat üçün qeyd edim ki, Gövhərşad bəyim özbək əmiri Qiyasəddin Kişlikin qızı, Əmir Teymurun oğlu Herat hakimi Şahruh Mirzənin xanımı olub. İki məşhur oğlundan biri riyaziyyatçı, astronom, böyük alim, Səmərqənd hökmdarı Mirzə Ulugbəy və Teymurilər dövlət adamı, xəttatlığın, ədəbiyyat, rəssamlığın himayədarı Baysunqur Mirzə. Gövhərşad bəyim Saray həyatında hökmü, zabitəsi ilə sözü keçərli və ötkəm siyasətçi olub. Caminin içərisində Gövhərşad bəyimin, oğlu Baysunqur Mirzənin və üç nəvəsinin qəbri var idi. Eyni zamanda həmin dövrə aid eksponatlar, xəttatlıq nümunələri, kitablar və s. var idi.

Burada da tarixi xatırladan bir neçə nitqlər söyləndi.

Azərbaycan nümayəndələri olaraq Əfqanıstan Dövlət Televiziyasına müsahibələr verdik.

Nəvai türbəsini arxa tərəfində böyük sahəni əhatə edən bağda göyə dirənmiş məşhur beş minarə ucalırdı. Sultan Hüseyn Bayqara məqbərəsi də həmin bağçada idi.

Bu minarələrin lap üst hissəsini 1963-cü ildə ingilislər topla vurub dağıdıblar, sonralar rus (sovet) ordusu həmin minarələrdən qərargah kimi istifadə etdiklərindən xeyli bərpa işləri görmüşlər (Bu minarələrin tarixi isə başqa mövzudur başlanğıcda 12 minarə olub, hazırda 5-i qalıb).

Gözoxsayan Şərq memarlıq abidələrinin yerləşdiyi ərazi böyük bağça ilə əhatələnmişdi. Həyətdə-bağçada rəngbərəng gül-çiçəklər insan ruhunu oxşayırdı. Hərdən hiss olunan zəif meh gül-çiçəklərin ətrini ətrafa yayırdı.

Bağçada çay, dondurma dəstgahı açılmışdı. Hava xeyli isti idi, dondurma yerinə düşmüşdü.

Yolumuza Heratın daha gözəl, hər daşı-divarı tarixi dindirən Musəlla kompleksinə tərəf davam etdik. Bu tarixi

kompleks haqqında Səmərqənddəki Reqiston kompleksinə ziyarət edərkən eşitmişdim. Səmərqənd kompleksi Əmir Teymur tərəfindən, Heratdakı kompleks isə Gövhərşad bəyim tərəfindən tikdirilmişdir. Səmərqənddə deyildiyi kimi, Herat kompleksi daha əzəmətli, daha gözəl idi. Məsəlla kompleksi (1417-1438) dörd mədrəsədən ibarət olub ortası kvadrat şəkilli formada, Səmərqənddə isə üç mədrəsədən ibarət olub – açıq şəkildədir.

Məşhur təsəvvüf xadimi, "Mənazilus-sairin" və "Qurani-Kərim təfsiri" kitablarının müəllifi Xoca Abdullah Ənsarinin (1006-1089) türbəsinin ətrafı insanlarla dolu idi. Bir sufünün ekstaz vəziyyətində "Allah, Allah"– deyə səsli zikr etməsi (çəhrimə) səhnəsi çox təsiredici idi. Onu da unutmadan deyim ki, Xoca Abdullah Ənsari Peyğəmbərə aid ən çox hədis müəllifi kimi tanınıb.

XI yüzillikdə yaşamış Xoca Abdulla Ənsari türbəsini ziyarətə gələnlərin sayı-hesabı yox idi, elə oradaca öyrəndim ki, bu qutsal övliyanın ilboyu ziyarətçilərinin ardı-arası kəsilir. Türbə Məsəlla kompleksinin içərisində, açıq meydana yerləşir, kompleksin girişinə görə lap başda yerləşib. Türbənin çöl hissəsində yerləşdirilmiş Xoca Abdullah Ənsarinin əzəmətli, xüsusi xəttatların işləmələri olan 900 illik tarixi olan abidə daşın (5 metr hündürlüyündə olan mərmər daş şüşə içərisində saxlanır) və türbənin yanında fotolar çəkirdik. Daha doğrusu, Gövhərşad bəyim nəhəng Məsəlla kompleksini həmin türbənin əhatəsində tikdirdirib, burada o dövrün hakim ailələrə məxsus xeyli sayda qəbirlər vardır. Məsələn, Sultan Hüseyn Bayqaranın kiçik oğlunun qəbri xüsusilə diqqətimi çəkdi. Sultan Hüseyn Bayqara özü üçün mərmər daş üzərində ustad xəttatlara xüsusi incəliklə qəbrüstü abidəsi hazırladı, bu abidə-daşın hazırlanması 16 ilə başa gəlir. Hazır olandan 2-3 il sonra Hüseyn Bayqaranın kiçik oğlu – 13 yaşlı oğlu qəflətən

vəfat edir və həmin memarlıq nümunəsini-abidəni oğlunun məzarı üstünə qoyulmasını bildirir. Bu hadisədən 9 il sonra Sultan Hüseyn Bayqara dünyasını dəyişir, ikinci belə bir abidə hazırlamaq ona nəsib olmur.

Giriş qapısının hündürlüyü 30 metr və göy rəngli çini mozaikalarla bəzədilmişdi. Giriş bütün ziyarətçilərə pulsuzdur. İçəri girən kimi sağ tərəfdə dar bir pilləkənlə lap üst qata qalxıb Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərin saç tükü eksponat kimi saxlanan hücrəyə baş çəkdim, içəridə 3-4 ədəd bir nəfərlik ayrı-ayrı hücrələr var idi. Hər hücrədə saç-saqqalları dümağ nurani qocalar bardaş qurub kitab oxuyurdular (çox güman ki, “Qurani Kərim” idi). Gəlib-gedənlərin fərqudə deyildilər. Onları müşahidə edərkən bir məsəli xatırladım. Günlərlə beləcə kitaba baş qatıb heç kəsi fərq etməyən birindən soruşurlar ki, bütün zaman qapanıb tək qalmaqdan darıxmırsanmı? Cavab verir ki, indi məni dindirdin, dünyamdan ayırdın və mən tək qaldım. Mən heç tək olmuram ki, daim Allahımla baş-başa olur, gözəl söhbətlərə şahid oluram”. O mənada onlaraheyran qalmışdım.

Bir sözlə, Musəlla kompleksi başdan-başa möcüzələr aləmi, minlərlə insanın girib çıxdığı bu məkanda Allahımla baş-başa qaldığım anı ruhumda hiss etdim (nə gözəl an idi!). Bir həqiqətin – möcüzənin də şahidi oldum ki, bura eyni anda ziyarətə gələn yüzlərlə insan bir-birinə toxunmur, heç kim bir-birinə mane olmur, heç kim bir-birini “görmür”, hər kəs həmə öz dünyasına qapılır – dualar edirlər, qayğılarının, problemlərinin ağırlığını orada bölüşür, yüngülləşib çıxırlar.

Heratın gözəl mənzərəsini seyr etmək üçün Harirud çayı üzərində XII əsrdə Böyük Səlcuqlu imperatorluğu dövründə tikilmiş Malan körpüsünün gözəlliyi insana bir ayrı gözəl ovqat yaşadır.

Heratda baş çəkdiyimiz, doya-doya seyr etdiyimiz Yeni Tarix muzeyi oldu. Sovet ordusunun Əfqanıstana hücumunu, orada tökdüyü qanlar bahasına baş verən hadisələri əks etdirən tarixi bir muzey. Həyətdə nəhəng gerçək tank, müxtəlif hərbi sursatların – avtomatların, topların (adını bilmədiyim növbə-növ silahlar) açıq havada muzey eksponatı kimi nümayiş etdirilməsi insanlarda işğalçılara qarşı nifrət hissi yaşadır. Bu muzeyi görək özün görəsən, danışmaq çox ağırlıdır, acıdır (Sovet ordusunun dadını-duzunu 1990-cı ildə Azərbaycan xalqı bildiyindən uzun-uzadı danışmaq ağırlığımızı qanatmaqdan başqa bir şey deyil). Muzeyə elə sovet ordusunun vəhşicəsinə şəhid etdiyi Ülvi Bünyadzadənin “Əfqanıstan ağırları” kitabını hədiyyə etdim.

Səhər tezdən başlanan tarixi məkanları gəzinti proqramımızı yekunlaşdırıb gözəl gül-çiçəklərlə əhatələnmiş bir bağçaya gəldik. Gur suların şırıltısı, təmiz hava, sərin meh – bündən gözəl istirahət nə ola bilər ki? Açıq meydanda 5-6 nəfərlik açıq hücrələrdə – “kabinələrdə” xalçalar üstündə əyləşdik. Hamımız bir-birimizə elə qaynayıb-qarıxmışdıq ki, kiminlə əyləşməyimiz üçün seçim etməyə lüzum yox idi. Şirin, zarafatyana söhbətlər, xatirələr baş alıb gedirdi. Müxtəlif ləziz yeməklər, növbənöv sular-şirələr süfrəyə düzüldü, az sonra çay dəstgahı açıldı, bunlar azmış kimi, müxtəlif firma və şirkətlər tərəfindən hədiyyələr paylandı.

Düzünü deyim ki, dükən-bazara getməyə ehtiyac qalmamışdı (amma o da var ki, dükən-bazara gediləsi vəziyyət də mümkün deyildi. Çünki orada vəziyyət çox qaranlıq idi, bu ayrı və çox ağırlı bir mövzu). Hələ bu qədər hədiyyələri Bakıya necə aparacağıq, otele gəlincə bunları düşünməyə başladıq. Bütün bunlarla yanaşı, Əfqanıstan xalqı haqqında da bir-iki kəlmə demək istəyirəm, bəlkə də yazımın müəyyən sətirlərində bu hisslərimi bildirmişəm. Burada yaşayan xalqlar –

bizimlə ünsiyyət quran hər kəs bizi, bütün simpoziyum heyətini öz evinin qonağı bildi. Onların xoş davranışı, mehri-bançılığı, səmimiyyəti, qonaqpərvərliyi, gülərüzləri, şirin mü-nasibətləri bizi yenidən Əfqanıstana – Kabula, Məzari-Şərifə, Herata getməyə, onlar üçün darıxmağa şans yaratmışdı. Sanki öz ölkəmizdə bir şəhərdən başqa şəhərə getmişdik. Şərq adət-ənənəsi, ədəb-ərkanı, böyüyə-kiçiyə hörmətə, ustad-şagird münasibəti doğma idi.

Əfqanıstana qədəm basdığımız ilk andan son günümüzdə qədər bütün simpoziyum iştirakçılara həssaslıqla yanaşan, bir an belə heç kəsi nəzarətlərindən, diqqətlərindən qoymayan, bütün sorğu-suallara yüksək intellektləri ilə cavab verən məsul şəxsləri – Azizullah Aral bəyi, M.Humayun Hayri bəyi və onların xanımlarını dərin minnətdarlıqları anıram. İnanıram ki, bu iki şəxsin timsalında Əfqanıstanda dəyərli və unudulmaz dostlar qazandıq.

Əfqanıstan indi də Amerikanın işğalındadır, talibançıların tapdağındadır. Yazıda qeyd etdiyim tarixi abidələrin hamısı 4-5 il bundan əvvəl talibançıların qəfləti hücumu ilə darmadağın edilmişdi. Vətəninə, tarixinə sevən Əfqanıstan dövləti çox tezliklə uçulub-dağıdılan abidələri – tarixin əmanətlərini bərpa etmiş və turistlərin üzünə açmışdı, bütün abidələr pulsuz ziyarət edildiyinin də şahidi oldum. Tarixinə dəyər verən, ölkəsini dünyaya tanıdan dövlət, işğalçılardan imkan etsə, görəcəyi işləri çoxdur.

Bakıdan təyyarə ilə Əfqanıstana cəmi 2 saat yarım yol olsa da, Kabul-İstanbul-Bakı təyyarə xətti ilə 7 saat yarım yol qət etdik. Səfərimiz uğurlu olduğundan məsafənin nə dolanbaçlığı, nə də səfər ağırlığı məni yormamışdı. Gözəl bir yuxu sandım.

*Bakı–İstanbul–Kabul–Məzari Şərif–
Herat–Kabul–İstanbul–Bakı
10 – 16 aprel, 2016*

525-ci qəzet.–2016.– 27 dekabr.– səh.4;6.

*Almaz Ülvü Binnətova .Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret
cizgiləri, araşdırmalar, müsahibələr, yol qeydləri).
Bakı, “Elm və təhsil”,2016, səh.267-282 (316 səh.)*

Azizullah ARAL

“Əfqanıstanda nəvaişünaslı” kitabının müəllifi haqqında

Azizullah Aral (Əzizullah Aral) 1958-ci ildə Əfqanıstanın Fəryab vilayətinin Anxoy rayonunda anadan olub. İbtidai və orta məktəbi doğulduğu şəhərdə bitirib. 1979-cu ildə Kabul Universitetinin Dil və Ədəbiyyat fakültəsinin fars dili və ədəbiyyatı şöbəsinə qəbul olunub. Fakültənin əlaçı tələbəsi kimi təhsilini davam etdirmək üçün universitet tərəfindən xaricə göndərib.

Əvvəlcə Azərbaycanda, daha sonra isə Özbəkistanda təhsilini davam etdirib.

1986-cı ildə Daşkənd Dövlət Universitetinin (indiki Özbəkistan Milli Universiteti) Özbək filologiyası fakültəsini özbək dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə bitirərək filologiya elmləri üzrə magistr dərəcəsi alıb.

Azizullah 1987–1988-ci illərdə Kabul Universitetinin Dil və Ədəbiyyat fakültəsinin özbək dili və ədəbiyyatı şöbəsində çalışıb. Daha sonra üç il Mərkəzi Asiya Tədqiqatlar Mərkəzində tədqiqatçı redaktor vəzifəsində işləyib. 1990-cı ildən başlayaraq müxtəlif yerli və xarici mətbuat orqanlarında müxbir, redaktor və rəhbər vəzifələrdə çalışıb.

Bundan əlavə, o, 2008–2009-cu illərdə Əfqanıstan Maarif Nazirliyinin məktəb dərsləklərinin hazırlanması idarəsində özbək sinifləri üçün ana dili dərsləklərini yazmaq vəzifəsini icra edib. 2010–2016-cı illərdə Əfqanıstanın ən böyük özəl ra-

dio-televiziya kanalı olan “Oriono”nun rəhbəri olub. Onun ana dili özbəkçədir. Bundan əlavə, fars (tacik, dəri), ingilis, rus, alman, türk və puştu dillərini bilir. Əsas yaradıcılıq dili özbək və dəricədir, həmçinin fars və qismən ingilis dillərində də yazır. Məqalələri Əfqanıstan və digər ölkələrdə dərc olunmuşdur.

“Nəvai – insan hüquqları müdafiəçisi”, “Nəvainin yaradıcılığında təbiət təsviri”, “Amerikada nəvaişünaslıq”, “Nəvai – bizim Şekspirimiz”, “Zəhirəddin Məhəmməd Baburun Əfqanıstan tarixində tutduğu yer”, “Gövhərşadbəyim əfqanların baxışında”, “Əfqanıstanda şəxsiyyət və məqam ustalığı”, “Üç sivilizasiyanı birləşdirən alim Əbu Reyhan Biruni”, “Əfqanıstanda özbək dili milligünü”, “Mirzə Ulugbəy”, “Dəricə və ...”, “Puştu dilinə keçmiş saf özbək sözləri”, “Şah Əmənullah Xan dövründə mədəniyyət və mətbuatın rolu”, “Əfqanıstandakı sülh prosesində mətbuatın rolu” kimi məqalələr də bu qəbildəndir. Onun “Özbək dili əlifbası”, “Dəricə-ingiliscə-özbəkçə danışmaq kitabı”, “Həsərət”, “Qəznə gözəli”, “Paşaxan”, “Özbəkçə-ingiliscə-türkcə-farsca-puştuca sözlüklər kitabı”, “İnsan hüquqları”, “Nəvai yazılarının izi ilə”, “Əlişir Nəvainin həyatı və yaradıcılığı” adlı kitabları nəşr olunmuşdur. Həmçinin, onun “Söz” və “Özbək dili milli ensiklopediyası” adlı kitablarının nəşrə hazırlanması prosesində olduğu bil-dirilir.

Azizullah 2017-ci ildən rəsmi şəkildə qurulan “Kitab” mədəniyyət mərkəzi adlı elmi-maarifçi təşkilata rəhbərlik etmişdir. Bu təşkilatın təşəbbüsü ilə 2019-cu ilin fevral ayında “21 oktyabr – Əfqanıstanda özbək dili günü” kimi ölkənin rəsmi təqviminə daxil edilməsi barədə qərar qəbul olunmuşdur. Ölkə tarixində ilk dəfə olaraq 70 min sözdən ibarət “Özbək dilinin milli ensiklopediyası”nı tərtib edib nəşr etdirmək təşəbbüsü irəli sürülmüşdür.

Həmçinin, Abdulla Qədirinin “Ötən günlər”, Pirimqul Qədirovun “Ulduzlu gecələr”, Qumilyovun “Qədim türklər”, “Əbu Reyhan Biruninin həyatı”, “Özbək dili tarixi” kitabları,

eləcə də bir sıra şeirlər toplusu çap edilərək yayımlanmışdır. Bununla yanaşı, onun qələmindən çıxmış “özbəkçə-farsca-İngiliscə-türkcə-puştuca danışıq kitabı” da nəşr edilmiş və yayılmışdır. O, Əfqanıstanda özbək dili, tarixi, ədəbiyyatı və incəsənəti ilə bağlı fəaliyyətlərin təşkili və inkişaf etdirilməsinə töhfə vermişdir.

Azizullah Aral 2021-ci il 7–8 aprel tarixlərində Əfqanıstan İslam Respublikasının Herat şəhərində Əlişir Nəvainin 580 illik yubileyinə həsr olunmuş konfransın əsas təşkilatçısı olmuşdur. Həmçinin, o, 2016-cı ildə Kabul, Məzari-Şərif və Herat şəhərlərində keçirilmiş “Nəvai Beynəlxalq Simpoziumu”, eləcə də 2018-ci ildə Kabildə baş tutmuş “Əbu Reyhan Beruninin 1045 illik yubileyinə həsr olunan beynəlxalq tədbirlər”in elmi komitəsinin rəhbəri olmuşdur. Azizullah Aral elm və mədəniyyət sahəsində göstərdiyi xidmətlərə görə 2019-cu ildə Əfqanıstan Prezidenti tərəfindən ölkənin Milli Medalı ilə təltif olunmuşdur.

Hazırda Əfqanıstanda ən böyük lüğət hesab edilən “Özbək dilinin milli ensiklopediyası”nı tamamlamaq işləri ilə məşğuldur. Uzun illərdir ABŞ vətəndaşı olan Azizullah Kaliforniya ştatında ailəsi ilə birlikdə yaşayır. Hal-hazırda o, Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universitetinin özbək ədəbiyyatı tarixi və mətnşünaslıq kafedrasında dosent kimi fəaliyyət göstərir.

2024-cü ildə həmin universitetin nəzdindəki Elmi Şurada “Əfqanıstanda nəvaişünaslıq (mənbələrin mənzərəsi və təhli-li)” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (PhD) elmi dərəcəsini almaq üçün yazdığı tədqiqat işini uğurla müdafiə etmişdir. O, 10.00.10 – Mətnşünaslıq və ədəbi mənbəşünaslıq ixtisası üzrə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (PhD) elmi dərəcəsini əldə etmişdir.

Aftandil ERKİNOV
filologiya elmləri doktoru

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Türk dünyasının Nəvai sevgisi. (<i>tərcüməçidən</i>).....	3
Nəvaişünaslığın mühüm aspekti (<i>ön söz əvəzi</i> (akademik Şöhrət Siracəddinov).....	7
Giriş.....	10
I fəsil. Əfqanıstanda özbək ədəbiyyatı mənbələri.....	15
1.1. Şifahi xalq mədəniyyəti	15
1.2. Özbək dilli ədəbiyyat və onun mənbələri.....	28
II fəsil. Əfqanıstanda nəvaişünaslıq mənbələri.....	36
2.1. Əlişir Nəvai ilə əlaqədar abidələr.....	36
2.2. Nəvaişünaslıq sahəsinin formalaşması (elmi tədqiqatlar və nəşrlər).....	54
Əfqanıstanın nəvaişünas alimləri.....	56
2.2.1. Nəvai əsərlərinin nəşri və tədqiqi (özbək və dəri dillərində).....	65
2.2.2. Əlişir Nəvainin “Xəmsə”sinin Əfqanıstanda yenidən nəşr olunması tarixi.....	77
2.3. Nəvaiyə həsr olunmuş konfranslar nəvaişünaslıq mənbəyi olaraq.....	95
2.3.1. Əlişir Nəvainin anadan olmasının 580 illiyinə həsr olunmuş Herat konfransı.....	100
III fəsil. Nəvaişünaslığın elmi-ənənəvi axtarış mənbələri.....	121
3.1. Dövri mətbuat – nəvaişünaslıq tribunası. “Yulduz” həftəliyi haqqında.....	121
“Yulduz” qəzetinin yaranması.....	124
“Yulduz” həftəliyinin ilk sayı	127
3.1.2. Özbək dilində digər nəşrlər.....	134

3.1.3. Əfqanıstanda türkdilli xalqların mətbuatı və ədəbi-mədəni fəaliyyəti.....	140
3.2. Nəvai yaradıcılığında ədəbi-bədii əlaqələrin qaynaqları	143
Əfqanıstanda nəvaişünaslıq mənbələri sxeması	161
Nəticə.....	162
İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı.....	164
ƏLAVƏLƏR.....	182
Nəvaişünaslıq mənbəyi kimi fotolar.....	
Əlişir Nəvainin “Xəmsə”sinin Əfqanıstanda yenidən nəşri tarixi.....	182
Xəmsənin ilk nəşri.....	182
“Xəmsə”nin ikinci nəşri.....	184
“Xəmsə”nin üçüncü nəşri.....	186
“Xəmsə”nin dördüncü nəşri	187
Əfqanıstanda Əlişir Nəvainin həyat və yaradıcılığına dair nəşr olunmuş ilk kitab.....	189
Nəvai haqqında puştu dilində yeganə kitab	195
Əfqanıstanda Nəvai qəzəlinə bağlanan ilk təxmis.....	196
Nəvai “Xəmsə”sinə yazılmış “Xəmsə” nəzirəsi.	197
Səfirullah İşan (1965–2021).....	198
Ölməz beytlər.....	199
Əfqanıstanda Əlişir Nəvaini geniş şəkildə işıqlandıran ilk özbək qəzeti.....	200
Heratda Əlişir Nəvai Konfransı.....	201
Əfqanıstanda Əlişir Nəvai əsərlərinin xəttatlıq nümunələri	202
Əfqanıstan	206
Həzrət Əli adına verilən ziyarətgah.....	206
“Nəhri-Şahi” (“Şah kanalı”)	210

Bəlx vilayəti Sarpul kərpic körpüsü	
(Nəvai körpüsü)	209
Aqina sərdabəsi	212
Baba Vəli kərpic hovuzu.....	213
Nəvainin Əfqanıstandakı yeganə heykəli.....	214
Həzrət Əlişir Nəvainin qəbri	215
Nəməkdan (Duz sarayı)	219
Xoca Abdullah Ənsari məqbərəsi	220
İxlasıyyə kompleksi	221
Abu Əlvəlid məqbərəsi.....	222
Mir Abdulvahid Şahid məqbərəsi.....	222
Herat cümə məscidi.....	223
Abdullah ibn Maviyə məqbərəsi.....	224
Abu Nəsr Parso məscidi.....	225
Əbdurrəhman Cami məqbərəsi.....	226
Zərnigar evi	227
Ziyarətgah məscidi	228
İran.....	229
Səngi-Bəst rabatı.....	229
Qasım əl-Ənvar məqbərəsi	231
İmam Rza məqbərəsi eyvanı.....	232
Əttar Neyşəburi məqbərəsi.....	233
Monoqrafiyadakı şəxs adlarına aid	
köməkçi göstəricilər.....	234
Monoqrafiyadakı əsər adlarına aid	
köməkçi göstəricilər.....	249
Əfqanıstan təəssüratlar (2016)	
Nəvai sirr - sehrinə bülənd Əfqanıstanda altı gün...	258
Kitabın içindəkilər.....	275
Kitabın müəllifi haqqında (prof.Avtandil Erkinov).....	279

Azizullah ARAL

ƏFQANISTANDA NƏVAİŞÜNASLIQ

(mənbələrin təsviri və təhlili)

Monoqrafiya

Naşir: Elnara Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Röya Nəsirova

Çapa imzalanmışdır: 29.01.2026
Format 60x84 1/16, ş.ç.v. 17,625
Sifariş № 362; tiraj 100
“Füyuzat” nəşriyyatının mətbəəsində
çap olunmuşdur
Tel.: +994 55 850 98 69
e-mail: fuyuzat2020@gmail.com

"Əfqanıstanda nəvaisünaslıq"

*kıtabı Əlişir Nəvai yaradıcılığının Əfqanıstan
elmi-mədəni mühitində tədqiqi tarixinə həsr
olunmuş monoqrafiyadır. Müəllif əsərdə
Əfqanıstan alimlərinin, adəbiyyatşünaslarının və
tədqiqatçıların Nəvai irsinə dair araşdırmalarını
sistemli şəkildə təhlil edir, nəvaisünaslığın
formalaşma mərhələlərini elmi faktlar əsasında
işqləndirir.*

*Kıtabda Nəvainın poetik, fəlsəfi və humanist
baxışlarının bəlgə adəbiyyatına və elmi
düşüncəsinə təsiri geniş şəkildə araşdırılır, klassik
Şərq adəbiyyatı kontekstində nəvaisünaslığın yeri
və əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir.*

